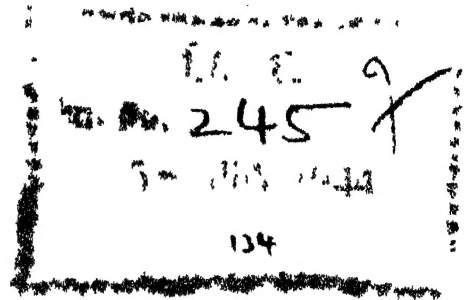

લાપી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૫૨૫   કિંમત ૬-૧૪-૦

ગ્રંથનામ ૩૮૧૫૧

વર્ગાંક ૬-૩૫   કલગાળ

સૌ. કંકુબાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળા -- પુ૦ ૧૬

ક લા પી

લેખક

મૌ. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી, એમ. એ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશક :
જેઠાલાલ શવણલાલ ગાંધી
આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી,
ભદ્રે, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૫૨૫

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૨૦૦૦

૧-૧૨-૬૬

ઈ. સ. ૧૯૪૪
વિ. સં. ૨૦૦૦

કીમત ચૌદ આના

મુદ્રક : સુરેશચંદ્ર મોપટલાલ પરીખ,
હાયમંડ ન્યુમિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
સલામોસ રોડ-અમદાવાદ

સૌ. કંકુઆઈ સ્મારક ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાન

કુંકુઆઈ દીવાન રા. બ. મોતીલાલ લાલભાઈનાં પત્ની સૌ. કંકુઆઈ ઓગણત્રીસ વર્ષની જીવાન વયે સ્વર્ગવાસી થયાં, તેમના શુભ શુભના સંભારણામાં મિત્રવર્ગ તરફથી રૂ. ૫૦૦૦) ની રકમ એકઠી કરી, “સૌભાગ્યવંતી કંકુઆઈ સ્મારક ફંડ” એવું નામ આપી, તે ફંડ ઈ. સ. ૧૯૮૯માં સોસાયટીના દ્વંદ્વમાં અમુક શરતોએ સોંપવામાં આવેલું છે. તે શરતોની અન્વયે તે ફંડના વ્યાજમાંથી અમદાવાદની રા. બ. મગનભાઈની કન્યાશાળામાં માસિક રૂ. ૫)ની એક સ્કોલરશિપ તથા એ જ કન્યાશાળામાં વાર્ષિક રૂ. ૨૫)નાં પુસ્તકોનું ધનામ આપતાં જે રકમ વધે તેમાંથી સ્ત્રીજાતિની કેળવણી પ્રસાર પામે અને સ્ત્રીઓની નીતિ તથા જીવિની તેમ જ સાંસારિક સુખસંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય એવાં ઉપયોગી પુસ્તકો-ભાષાંતર કે સારોદ્ધાર રૂપ કે નવીન-ધનામ આપી રચાવવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે આજ સુધી નીચે મુજબ પુસ્તકો “સૌ. કંકુઆઈ સ્મારક ગ્રંથમાળા” ના નામથી સોસાયટીએ પ્રકટ કર્યાં છે :—

પુસ્તક	લેખક	કીમત
૧. સ્ત્રીજાતિ વિષે વિવેચન	સં નારાયણ હેમચંદ્ર	૦—૮-૦
૨. ગૃહવ્યવસ્થા અને આરોગ્ય- વિદ્યા	ડૉ. ત્રિભોવનદાસ મોતીચંદ શાહ	૦-૧૦-૦
૩. મા અને દીકરી	અનુ. હરિપ્રસાદ ડાહ્યાભાઈ છત્રપતિ	૦—૨-૦
૪. ઘરમાં વપરાતી ચીજોનું રસાયણ	નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ	૦—૪-૦
૫. અખળા સંજીવન	અનુ. દેવશંકર મોતીરામ બ્યાસ	૦—૮-૦
૬. છોકરાંઓની આરોગ્યતા	દોલતરામ કાશીરામ પંડિત	૦—૬-૦
૭. સ્ત્રીજાતિસંગ્રહ	કહાનજી ધર્મસિંહ	૦—૪-૦

૮ સ્ત્રીઓએ સતીચરિત્રો	સગુણા બાનુસુખરામ	૦—૩-૦
૯. સંસ્કારમાં સ્ત્રીની પદવી	ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ	૦-૧૦-૦
૧૦ મિસ ક્લોરેન્સ નાઈટિંગેલનું જીવનચરિત્ર	સૌ. શારદાબહેન મહેતા	૦—૪-૦
૧૧. સ્ત્રીઓની પરાધીનતા	અનુ. જવાભાઈ દેવાભાઈ પટેલ	૦—૮-૦
૧૨. પદાર્થજ્ઞાન	ચમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ	૦-૧૦-૦
૧૩. શહેનશાહબાનુ મેરી	અનુ. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ	૦-૧૨-૦
૧૪. દરેકસર અને હુદારતા	ભવાનીશંકર નરસિંહરામ	૦—૧-૦
૧૫. શિક્ષણનું રહસ્ય	અનુ. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	૦—૬-૦

પ્રસ્તુત પુસ્તક તે ગ્રંથમાળા ખાતે સોળમું પ્રકાશન છે.

ગુ. વ. સોમાયટી
અમદાવાદ
તા. ૧૫-૨ ૧૯૪૪

દ્રોહાલાલ જીવજીલાલ ગાંધી
અર્થે સેક્રેટરી, ગુ. વ. સોમાયટી

પ્રસ્તાવના

‘કલાપી’નું આ જીવનચરિત્ર કેટલાકને કદાચ ઘણું દૂરું લાગશે. પરંતુ કલાપીના જીવન વિશેનાં વિશ્વાસપાત્ર સાધનો અતિશય અલ્પ છે. એક બાબતનો નિર્ણય કરવા માટે પણ ઘણાં સાધનો તપાસવાની અને તેની તુલના કરવાની જરૂર રહે છે. છતાં, આ પુસ્તક લખાઈ રહ્યા પછી કેટલીક વધારે વિગતો પ્રાપ્ત થઈ છે, અને હજી તેમાં ઉપયોગી ઉમેરો થવાનો સંભવ છે; પણ તે સર્વ, બીજી આવૃત્તિ ઉપર મુલતવી રાખું છું.

‘જીવન’ના તંત્રી શ્રી. મનુભાઈ જોષાણીએ આ પુસ્તક માટેનાં કેટલાંક અત્યંત ઉપયોગી સાધનો પૂરાં પાડી મને ઉપકૃત કર્યો છે. વળી વઢવાણની સ્ટેટ કાઉન્સિલના મેમ્બર શ્રી. ભોળાનાથભાઈ ઠાકર બી. એ., એલએલ. બી. એ તેમના પિતામહ સ્વ. રા. બ. પ્રાણજીવનભાઈની રોજનીશી અને વાંચવા આપી અને આ પુસ્તક માટે ઉપયોગી માહિતી બેવાના રજા આપી તે માટે હું તેમનો ઋણી થયો છું. ‘આર્યોવર્તનો પ્રવાસ’ એ પ્રકરણમાં આ સાધનનો ખાસ ઉપયોગ કર્યો છે.

‘કલાપી’ના જીવન વિશેનું આ પ્રથમ જ પુસ્તક છે, એટલે તેમાં કેટલીક ખામીઓ રહી જવાનો સંભવ છે. તેમના સમકાલીનો પોતાના અનુભવનો અને અભ્યાસીઓ પોતાના અભ્યાસનો લાભ મને લખી જણાવીને આપશે તો તે સુધારાવધારાના મહત્ત્વના પ્રમાણમાં આની બીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ કદાચ વહેલો પણ આવે.

સરસ્વતી સોસાયટી,
અમદાવાદ-૭
તા. ૫-૨-૪૪

નવલરામ ત્રિવેદી

અનુક્રમણિકા

૧. લાડીના કુમાર	...	...	...	...	૩
૨. રાજકુમાર કોલેજમાં	...	...	...	...	૧૦
૩. આર્યાવર્તનો પ્રવાસ	...	...	...	...	૧૮
૪. રાજવી કવિનું ગૃહજીવન...	...	...	...	...	૩૫
૫. હૃદયત્રિપુટી	...	...	...	...	૪૫
૬. મુમુક્ષુ રાજવી	...	...	...	...	૬૪
૭. 'કલાપી'નું રનેલીમેંડળ	...	...	...	...	૭૭
૮. 'કલાપી'ની કેકા	...	...	...	...	૯૦
૯. કલાપીનું વ્યક્તિત્વ	...	...	...	...	૧૨૩

કલ્યાણી

પ્રકરણ પહેલું

લાડીના કુમાર

કાઠિયાવાડમાં અનેક રાજ્યો છે, અને તેના અનેક રાજાઓ અત્યારસુધીમાં થઈ ગયા છે; પણ તેના એક નાના રાજ્યના એક હાકોરે જેવું સ્થાન ગુજરાતના સુશિક્ષિત વર્ગના હૃદયમાં છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી જમાવ્યું છે તેવું સ્થાન તેના કરતાં વધારે મોટા રાજ્યના સ્વામીઓ પણ મેળવી શક્યા નથી. તેનું નામ છે હાકોરશ્રી સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ ઉર્ફે કલાપી.

કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો હિંદનાં ખીજાં રાજ્યોની સરખામણીમાં ઘણાં નાનાં છે. તેનો ખ્યાલ આ ઉપરથી જ આવી શકશે કે આખા કાઠિયાવાડની વસ્તી વડોદરા રાજ્યના કરતાં ઓછી છે, અને મૈસૂર રાજ્યના કરતાં અરધી છે. કાઠિયાવાડનાં આ નાનાં રાજ્યોમાં પ્રથમ અને ખીજા વર્ગનાં રાજ્યોના હાથમાં દીવાની ફોજદારી અધિકાર લગભગ સંપૂર્ણ છે; ત્યારે તેથી ઊતરતા દરજ્જાના રાજાઓના અધિકાર ઓછા છે અને તેમની હકુમતનો પ્રદેશ પણ અત્યંત સંકુચિત હોય છે. આવું એક નાનું રાજ્ય લાડી છે. તેની હાલની વસ્તી નવહજાર અને ચારસો માણસોની છે અને વાર્ષિક આમદાની એક લાખ અને સિત્તેર હજારની છે; અને હાલાર પ્રાન્તનું તે ચોથા વર્ગનું રાજ્ય ગણાય છે.

૧ ‘હૃદય ત્રિપુટી અને ખીજાં કાઠિયા’નો પ્રવેશક. (ક. મા. મુનશી)

પણ, લાડી નાનું રાજ્ય હોવા છતાં કલાપીના જન્મ અને જીવન સ્થાન તરીકે જેમ તે મહાન છે, તેજ પ્રમાણે તેનો જૂતકાલ પણ ગૌરવશાલી છે.

હાલમાં ગોહિલોનું મોટું સંસ્થાન ભાવનગર છે. તે ઉપરાંત પાલીતાણા, લાડી, વળા, મોણપુર, જવાસા, લીમડા વગેરે સંસ્થાનો ગોહિલોનાં છે. આ સર્વ ગોહિલ રાજકુળના આદિપુરુષ સેજકજી હતા, અને મેજકજી હિંદના પ્રસિદ્ધ ઉદ્ધારક શાલિવાહનના વંશના હતા એમ કહેવાય છે; એટલે ગોહિલો પોતાને શાલિવાહનના વંશજો કહેવડાવે છે.

રાસમાળાના કર્તા ગોહિલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ગો (શક્તિ) + ધિલા (પૃથ્વી) એ પ્રમાણે કરે છે. એટલે ગોહિલો પૃથ્વીનું જળ છે. ત્યારે ભાવનગરના ઇતિહાસના લેખક સ્વ. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ ‘ગોહિલ’ શબ્દ મૂળ ગૂહ (હાંકવું) + ધિલ (વાળા) એમ જતાવી, તેનો અર્થ રક્ષણ કરનાર એવો કરે છે.

ગોહિલોના આદિપુરુષ સેજકજી ઈ. સ. ૧૨૬૪માં મારવાડમાંથી કાઠિયાવાડમાં આવ્યા. જૂનાગઢના રા' સાથે લગ્ન સંબંધ જોડાવાથી અને સૌરાષ્ટ્રના રક્ષણનું કામ ઉપાડી લેવાથી સેજકજીને રા'એ ત્રણ ચોવીશીનું રાજ્ય કાઠી આપ્યું. આ સેજકજીના ત્રીજા પુત્ર સારંગજીના વંશમાં ચોવીશમી પેઢીએ આ જીવનચરિત્રના નાયક સુરસિંહજીનો જન્મ થયો હતો.

લાડીનું રાજ્ય સ્થાપનાર દુદોજી હતા. તેમના નાનાભાઈ હમીરજી ગોહિલનું નામ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતના સુબા ઝફરખાને સોમનાથ પાટણ લૂટ્યું ત્યારે મહાદેવના મંદિરનું રક્ષણ કરતાં વીર હમીરજી ગોહિલ મૃત્યુ પામ્યા હતા. કીર્તિસ્તંભ સમો હમીરજીનો પાળિયો આજે પણ સોમનાથના જૂના મંદિર પાસે ઊભો છે. પોતાના આ પ્રતાપી પૂર્વજ તરફ કલાપીને ઘણું આકર્ષણ હતું અને તેના વિશે તેમણે એક મહાકાવ્ય પણ રચ્યું છે.

કલાપીના પિતા તખ્તસિંહજી મહા શરવીર રાજા લાખાજીના બીજા પુત્ર હતા. તેમણે લાહીની આસપાસ રંજડ કરી રહેલા કાઠી-ઓને પોતાના બાહુબળથી હંકાર્યા હતા, તેથી કહેવત પડી છે કે: ‘ચારે કોર કાઠી, ને વચ્ચે લાખાની લાહી’. લાખાજીની પછી તેમના મોટા પુત્ર દાજીરાજ હર્ષ અમરસિંહ ગાદીએ આવ્યા, પણ તે થોડા સમયમાં સ્વર્ગવાસી થયા. તેમની પાછળ માત્ર એક કુંવરી જ હતી, જેમને વઢવાણના ટૂંક મુદત રાજ્ય ભોગવ્યા છતાં અપૂર્વ શક્તિશાલી રાજ્યકર્તા તરીકેની નામના મેળવી જનાર દાજીરાજની સાથે પરણાવ્યાં હતાં. એટલે લાહીની ગાદી અમરસિંહ પછી તેમના નાના ભાઈ તખ્તસિંહજીને મળી. તખ્તસિંહજીને ત્રણ કુમારો હતા: ભાવસિંહજી, સુરસિંહજી અને વિજયસિંહજી. તેમાંથી ભાવસિંહજી રાજકોટની રાજ-કુમાર કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે સમય દરમિયાન મૃત્યુ પામવાથી સુરસિંહજી રાજ્યના વારસ થયા. તખ્તસિંહજી પણ કલાપીને નાના મૂકી મરણ પામ્યા એટલે એજન્સી તરફથી રાજ્ય ઉપર મેનેજમેન્ટ થયું હતું. થોડા સમયમાં કલાપીનાં માતૃશ્રી રાયબા જે ગોંડળ બાયાત ગણોદ દરબારનાં કુંવરી હતાં તે પણ સ્વર્ગવાસી થયાં. આ પ્રમાણે કલાપીએ નાની વયમાં જ માળાપનું સુખ ખોયું. કલાપીની સંભાળ લેવાનું કામ હવે એજન્સી તરફથી નિભાયેલા મેનેજરો અને તેમના ખાનગી શિક્ષક ત્રિભોવન જગજીવન જાનીના હાથમાં આવ્યું.

લાહીના મેનેજર તરીકે એજન્સીએ પ્રથમ બહેરામજી કડાકા નામના પારસી અમલદારને નીમ્યા હતા. આ સમયે તે ઝીંજુવાડાના મેનેજર તરીકે હતા, પણ ત્યાં તેમને મધુપ્રમેહ થયો અને તેમાંથી કેન્સર થયું એટલે સારવાર માટે રાજકોટ રજા ઉપર આવ્યા હતા. બહેરામજીને વાઢકાપ કરાવવી પડી અને તેથી લાંબો વખત ઇસ્પ-તાલમાં રહેવું પડ્યું, એટલે કામચલાઉ પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ વોટ્-સને આશારામ દલીચંદ શાહની લાહીના કામચલાઉ મેનેજર તરીકે નિમણૂક કરી. આશારામે લાહીના મેનેજર તરીકેનો હોદ્દો ઇ. સ.

૧૮૮૬ ના જુલાઈ માસમાં સંભાળી લીધો, અને તે જગ્યા પર ઈ. સ. ૧૮૯૨ ના અંત સુધી તે રહ્યા.

આશારામ શાહનું નામ ‘ગુજરાતી કહેવત સંગ્રહ’ ના લેખક તરીકે જાણીતું છે, તે કરતાં અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ એડવોકેટ શ્રી. મૂળચંદભાઈ અને મુંબઈ હાઇકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ સ્વ. લલ્લુભાઈના પિતા તરીકે તેમને કદાચ વધારે ગુજરાતીઓ ઓળખતા હશે.

આશારામ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના હતા, અને લાડીમાં મેનેજર તરીકે નિમાયા તે પહેલાં કાઠિયાવાડના કેળવણી ખાતામાં ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કરતા હતા. સર પ્રભાશંકર પદ્મણી, બેરિસ્ટર દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ, મોરખીના દાકેર વાઘજી વગેરે નામાંકિત ગુજરાતીઓ પોતાને આશારામના શિષ્યો કહેવડાવવામાં ગર્વ લેતા. એટલે આવા કુશળ કેળવણીકારના હાથમાં લાડીનો કારભાર આવ્યો તે બાળ કલાપીનું સહભાગ્ય ગણાય.

કલાપીએ પિતા અને માતાનું સુખ નાનપણમાં ખોયું હતું, અને તેમને અપરમાતાઓ હતી; એટલે દેશી રજવાડાઓમાં જે રાજખટપટ હોય છે તેનો પરિચય કલાપીને નાનપણથી જ થયો હશે. આ કારણોથી તેમના સ્વભાવમાં જે વૈરાગ્યવૃત્તિ હતી તેને નાનપણથી જ પોપણ મળ્યું હશે એમ લાગે છે. કલાપીનો સ્વભાવ નાનપણથી જ વૈરાગ્યવૃત્તિવાળો હતો.

“કલાપીના સંવાદો છે તેમાં એમના જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. એમની માતા એ મોટા થયા ત્યારે કહેતાં: ‘નાનો હતો ત્યારે તું આવો હતો, આમ કરતો, આમ બોલતો’ વગેરે. અને આ બધું સાંભળીને તથા બીજી બોધપ્રદ વાતો જે તેમણે નાનપણમાં સાંભળેલી એ બધાના પરિણામરૂપે તેમણે પોતાના સ્વતંત્ર સિદ્ધાન્તો એ સંવાદોમાં ચર્ચ્યા છે.”^૧ આ દૃષ્ટિથી કલાપીના ‘મેનાવતી અને

ગોપીચંદ ' ના સંવાદમાં ગોપીચંદના આલ્યકાળનું વર્ણન છે તે જોવા જેવું છે.

“ તું યોગબ્રષ્ટ થયેલો કોઈ યોગી છે...ગોપીચંદ, તું જન્મ્યો ત્યારે સ્તનપાન કરતો નહોતો; અમે બધાં ગભરાયાં. જોશીએ કહ્યું કે ‘ કોઈ ચિંતા નહિ, બીજાં કોઈ બાળકને ધવરાવો એટલે કુમાર ધાવશે. ’ અમે એમ કયું અને તું ધાવવા લાગ્યો. બાળકનો સ્વભાવ તો એક સ્તન પોતાના હાથથી ઢાંકીને બીજાને ધાવવાનો. તેમાં તારી આ રીતિથી સૌને કૌતુક થયું. તું મોટો થયો ત્યારે પણ અન્યને ખવરાવીને ખાતો, અન્યને રમકડાં આપીને રમતો. સૌ કહેતાં કે તું ચક્રવર્તી રાજ થશે. તું પછી ભણવા બેઠો ત્યારે ઘણી વખત તારા ગુરૂઓ તને શિક્ષા કરતા અને મને કહેતા કે તું ભણવાનું ભણતો નથી, અને બીજાં જ કોઈ વાંચ્યા કરે છે. તું ઘણી વખત મોટા માણસો પણ સમજી શકે નહિ તેવું સમજી શકતો, છતાં બાળકો સમજી શકે તેવું કેટલુંક સમજી શકતો નહિ. મેં પણ તને ઘણીવાર પુસ્તક હાથમાં લઈને કોઈ વિચારમાં મગ્ન થઈ બેઠેલો જોયો છે.

“ હું તને પૂછતી કે તું શું કરે છે ? ઉંઘમાંથી ઊઠતો હોય એમ તું કહેતો કે ‘ મને સ્વપ્ન આવે છે. ’ તું સ્વપ્નામાં યોગીઓની જમાતો અને જંગલો જોયા કરતો. કોઈ વખત વળી તું અપ્સરાઓ વગેરે દિવ્ય મહેલો અને બગીચા આનંદથી આકાશમાં આંખ ખોડી રાખી નિહાળતો; પૃથ્વી પર ન હોય એવા પદાર્થોનાં તને આમ જાગતાં અને નિદ્રામાં સ્વપ્ન થયાં કરતાં. તું તો હસી હસીને એ બધું મને કહેતો પણ મને ગુરૂનાં વચનો યાદ આવ્યા કરતાં અને ઘણીવાર રડી પડતી. તને ચિંતા, ટ્રિકર કોઈપણ કાર્યનો બોજો, બિલકુલ ગમે નહિ એવો તારો વિલાસી સ્વભાવ જોઈને મને બહુ દુઃખ થતું અને તને સુધારવા બહુ બહુ રીતે યત્ન કરતી, પણ બધું ફોકટ. ”^૧

૧ ‘ કાશ્મીરનો પ્રવાસ, કલાપીના સંવાદો અને સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો. ’ પૃ. ૧૨૪-૧૨૫.

આ ગોપીચંદનું વર્ણન કલાપીના પાછળના સમયના સ્વભાવની જે હકીકતો આપણે જાણીએ છીએ તે પરથી કલાપીના જ બાળ-સ્વભાવનું વર્ણન હોય એમ માનવામાં કાંઈ હરકત લાગતી નથી. કલાપીએ મેથ્યુ આર્નોલ્ડના કાવ્ય To a Gipsy Child નું ભાષાન્તર ‘સમુદ્રથી છંટાતું બાળક’ એ નામથી કર્યું છે તેમાં જે બાળકનું વર્ણન આવે છે તે આ યોગબ્રહ્મ આત્માના સ્વભાવ સાથે એવું મળતું આવે છે કે આ કાવ્યનું ભાષાન્તર પણ કલાપીએ પોતાની બાલ્યાવસ્થાનું જ તેમાં સામ્ય જોવાથી કર્યું હશે એમ લાગે છે.

કલાપીના સ્વભાવ વિશેની આ માન્યતાને તેના પોતાના પત્રોમાંથી એવો ટેકો મળે છે, કે આ અનુમાન વિશે કાંઈ શંકા રહેતી નથી.

‘મને મારી પોતાની ખાતર રાજ્ય કરવા પાછું આવવાનું મન થશે, એમ હું ધારી શકતો નથી. કોઈ દુઃખથી, કોઈ ક્ષણના વિચારથી હું રાજ્ય છોડી જતો હોત તો એ ધારતી રહેત; પણ એમ નથી. મને કાંઈ વિચાર કરવાની શક્તિ ન હતી ત્યારની આ ઇચ્છા છે, અને અનેક ઇચ્છાઓ, વિચારો ફરી ગયા છતાં તે તેવી ને તેવી જ રહી છે, વધતી ગઈ છે. એટલે આ ધારણા એક તોર જેવી નથી.’^૧

કલાપીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૪ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬મી તારીખે થયો હતો. કલાપી પોતાનો જન્મદિવસ દેશી તીથિ પ્રમાણે ગણતા હતા, અને તે માઘ સુદિ નવમી, સંવત ૧૯૩૦. ઠાકોર સાહેબ તપ્તસિંહજીના અવસાન પછી આશારામ ઇ. સ. ૧૮૮૬માં મેનેજર નિમાયા, એટલે કલાપીનું વય પિતાના મૃત્યુ સમયે બાર વર્ષનું હશે. શ્રી. મૂળચંદ આશારામે લખ્યું છે કે તેમના પિતા મેનેજર નિમાયા તે પછી થોડા સમયે કલાપીનાં માતૃશ્રીનું પણ અવસાન થયું. આ

૧. ‘શ્રી કલાપીની પત્રધારા.’

ઉપરથી કાંઈક માહિતી મળે છે, પણ તે યરાયર નથી. પરંતુ કલાપીએ પોતે જ લખ્યું છે: ‘ મહારાં મા ગુજરી ગયાં ત્યારે હું ચૌદ વર્ષનો હતો, ત્યાંસુધી તો અલમસ્ત હતો. તે ઉપરથી મને આ વિચાર આવે છે. મારા બાળક મિત્રો બાળક મનથી રાજ્યના, સત્તાના વિચારો કરતા, ત્યારે હું મારા જંગલના વિચારો કરતો. એ વિચાર ગાંડા છે, ન બની શકે તેવા છે, એવું મને ત્યારથી તે આજ સુધી કદી લાગ્યું નથી. હું પરણ્યો...લગ્નના સુખમાં પણ મને એ વિચાર નહોતો આવતો એવું બન્યું નથી; પરંતુ એ વિચાર બહાર મુકીશ તો સૌ મને ગાંડો કહેશે અને થવાનું કાંઈ નથી એમ ત્યારે મને લાગતું. થોડા સમય પછી હું મુસાફરીએ ગયો ત્યાં પ્રથમ એ વિચાર મેં બહાર મૂક્યો—લૌબડી ઠાકોર સાહેબ પાસે’.^૧

આ સર્વ ઉપરથી કલાપીના ચારિત્ર્યનું મુખ્ય લક્ષણ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. રાજા થવા માટે જન્મેલા આ રાજકુમારના હૃદયમાં નાનપણથી જ વૈરાગ્ય તરફ સ્વાભાવિક અને અસાધારણ આકર્ષણ હતું. પ્રકૃતિ અને માનવપ્રેમ માટે તેમનું હૃદય સતત તલસતું હતું, અને તેથી તેમણે ટૂંકી જિંદગીમાં પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પ્રવાસ કર્યો હતો અને અનેક મિત્રો કર્યા હતા.

ચૌદમે વર્ષે માતાનું મૃત્યુ થયું અને પંદરમે વર્ષે તે બે પત્નીઓને વર્યા અને માતાનો ‘અલમસ્ત’ પ્રેમી દાંપત્ય પ્રેમમાં પણ અનેરી ઝલક દાખવી ગયેલ છે. વળી શોભના સાથેના પ્રણયની કથામાં રોમાંચક તત્ત્વ પણ છે. આ બધું છતાં પણ, અને કવિ તથા રાજવી તરીકે જગતની સમક્ષ પ્રકાશવા છતાં, કલાપી એક મુમુક્ષુ હતા એમ કહીએ તો જ તેમના ચારિત્ર્યનું સાચું મૂલ્યાંકન કર્યું ગણાય.

પ્રકરણ બીજું

રાજકુમાર કોલેજમાં

આઠ વર્ષની વયે સુરસિંહજીને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં અભ્યાસ માટે દાખલ કરવામાં આવ્યા.

‘રાજકુમાર કોલેજ’ એવું મોટું નામ સાંભળી અગ્નણ્યા વાંચકો ભુલાવેા ખાય નહિ તે માટે કહેવું જોઈએ કે ત્યાં માત્ર હાઈ-સ્કૂલ સુધીનું જ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ગુજરાતી પ્રાથમિક ધોરણથી શરૂ કરી મેટ્રિક સુધીના અભ્યાસની વ્યવસ્થા ત્યાં છે, પણ તેમાંથી મેટ્રિક પાસ થઈ ઘણા જ થોડા રાજકુમારો અહાર પડ્યા છે. કલાપીએ લખ્યું છે: “ ‘કોલેજ’ એ શબ્દ બહુ મોટો લાગે છે, તે ‘રાજકુમાર કોલેજ’માં મે અભ્યાસ કર્યો છે. આ કોલેજમાં બહુ જ થોડું શિખવવામાં આવે છે. આ કોલેજમાંના શ્રેષ્ઠ કુમારનું જ્ઞાન માત્ર પાંચમા ધોરણ સુધીનું કહેવાય.”^૧ તે જ પ્રમાણે સ્વ. ગોવર્ધન-રામ ઉપરના પત્રમાં કલાપીએ લખ્યું હતું: ‘રાજકુમાર કોલેજમાં મેં અભ્યાસ કર્યો છે તે નામનો જ છે. રાજકુમાર કોલેજ બણાવે તેટલું જ બણનાર તો બહુ જ થોડું ભણે છે. આ કોલેજમાં બણનારને વિદ્યાર્થી ભાગ્યેજ પ્રીતિ હોય છે, એ દેશનાં નસીબની વાત છે. હજી રાજાઓની આંખ ઉઘડતી નથી. કુમારોને નથી સારી સોજત મળતી કે નથી સારો અભ્યાસ થતો’.^૨

૧ - શ્રી કલાપીની પત્રધારા ’ સ્વ. મણિલાલ નણભાઈ ઉપરનો પત્ર પૃ. ૧૧-૧૨

૨ એજ પુસ્તકમાં ગોવર્ધનરામ પર પત્ર, પૃ. ૪૦૮

ઈ. સ. ૧૮૮૨ના જૂનની ૨૨મી તારીખે સુરસિંહજી આ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. તે સમયે ચેરટર મેકનોટન પ્રિન્સિપાલ હતા. મેકનોટને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલાં વ્યાખ્યાનોનાં ભાષાન્તર રૂપે એક બે પુસ્તકો ગુજરાતીમાં પ્રકટ થયાં છે. તેમાંના એક ‘વહેવારોપયોગી વચન’નું ભાષાન્તર ઇડરના મહારાજ શ્રી. કેસરીસિંહે કર્યું હતું. આ પુસ્તકનું અવલોકન કરતાં સ્વ. મણિલાલ નલુભાઈએ ટીકા કરી હતી તે રાજકુમાર કોલેજની શિક્ષણપ્રણાલી ઉપર માર્મિક કટાક્ષ રૂપે હોઈ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. તેમણે લખ્યું હતું: “ ‘વર્ષ પૂર્ણ થયું’ એ વિષયના વ્યાખ્યાનમાં ગતવર્ષે કોઈનું રાજકોટમાં તોફાન સાથે ખૂન થયેલું તેનું સ્મરણ કરાવી વ્યાખ્યાનકાર, ભવિષ્યમાં ક્ષત્રિયત્વના સાચવનાર શ્રોતાઓને સંભોધે છે કે ‘એ બજારમાં, આ બનાવ બનતાં પહેલાં અને તે પછી તમે વારેવારે ગયા આવ્યા છો, અને તે વખતે તમે ત્યાં હોત તો તમારું શું થાત તે વિષે પણ વિચાર કરો.’ એક સીપાઈએ ઝનુનમાં આવી તોફાન કર્યું, અને કોઈનું ખૂન કર્યું તે પ્રસંગે ક્ષત્રિય બચ્ચાઓ હાજર હોત તો ‘અમારું શું થશે?’ એવા બાયલા વિચારનો જ આશ્રય કરે.”^૧

આ મેકનોટન સાહેબનું નામ તેમના વિદ્યાર્થીઓએ ‘ભાભો’ શાથી પાડ્યું હશે, તે હવે સમજી શકાશે. તેમનું કામ વિદ્યાર્થીઓને સાધારણ અંગ્રેજી શીખવવું, જેમ અને તેમ રજા ન આપવી, અને શિસ્ત જાળવવી એવું હોય એમ લાગે છે. વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે નાનપણમાં જ પરણેલા હતા, અને તેથી હરેક બહાને ઘેર જવા માટે આ ‘ભાભા’ને પજવતા હતા. દિવાળીમાં તો રજાઓ પડે, પણ પરણેલા કુમારોએ હોળીમાં ઘેર જવું જ જોઈએ એવી જુનુંમેશ પણ એક વખત કલાપી અને તેમના મિત્રોએ ચલાવી હતી, જોકે તેમાં તેમને ફતેહ મળી ન હતી. એક બીજી જુનુંમેશ તો એના કરતાં પણ વધારે મોટી હતી. પરણેલા કુમારોને પોતાની પત્નીઓની સાથે

શહેરમાં પોતપોતાના ઉતારાઓમાં રહેવાની રજા આપવી જોઈએ, અને તેઓ માત્ર કોલેજમાં બહુવા જ આવે, એ માટેના પ્રયાસમાં સુરસિંહજીએ ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો. એજન્સી અમલદાર ફેરિસ સાહેબને આ માટે સુરસિંહજી મળ્યા હતા અને તેને પરિણામે તા. ૧૨મી ઓગસ્ટ ૧૮૯૦ના રોજ કોલેજની કમિટી આ વિશે વિચાર કરવા મળી હતી. પણ તેનું પરિણામ કાંઈ આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી. પરંતુ સુરસિંહજીના પોતાના સંબંધમાં ખાસ બંદોબસ્ત કરવાની રજા મળી હતી. તે પ્રમાણે તેમણે આખો દિવસ લીંબડીના ઉતારામાં રહી કોલેજમાં માત્ર છ કલાક બહુવા જવું એવો હુકમ સત્તાવાળાઓ પાસે લખાવ્યો હતો. તેમને નવ મહિના સુધી આ પ્રમાણે રહેવાનું થાય તેમ હતું. તે પ્રમાણે ૧૮૯૦ના સપ્ટેમ્બરની આખરે તેમણે પોતાની બન્ને રાણીઓને લાડીથી રાજકોટ બોલાવવા માટે બંદોબસ્ત કર્યો. તેમણે રાજરાણી તરીકે નહિ પણ ગૃહસ્થ તરીકે રહેવાનું હતું. તે માટે સુરસિંહજીએ વિગતવાર વિચાર કર્યો હતો, જેમાં ‘ત્રણ ભેંસો’ રાખવાનો અને ત્રણ છોડીયું અને એક ખવાસનો પણ સમાવેશ થતો હતો. આ ત્રણ ‘છોડીયું’ માં ‘બીચારી મોંઘી આવે તો ઠીક’ એમ પણ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો.

અહીં એ જણાવવું આવશ્યક છે કે, કોલેજમાં હતા તે સમયમાં જ, ઇ. સ. ૧૮૮૯ ના ડિસેમ્બરની પહેલી તારીખે કલાપીનાં લગ્ન રોહા અને કોટડા સાંગાણીની કુંવરીઓ સાથે થઈ ગયાં હતાં.

સુરસિંહજી સવારમાં કસરત કરતા હતા, અને આખો દિવસ અભ્યાસમાં મગ્યા રહેતા; કોલેજના વાર્ષિક ઉત્સવમાં પણ તે ઉત્સાહથી ભાગ લેતા હતા; તેથી પ્રિન્સિપાલ મેકનોટનનો તેમની ઉપર સારો બાવ હતો. તેને લીધે તેઓ પોતાને માટે આ પ્રકારની ગોઠવણનું નક્કી કરાવી શક્યા હશે. તે પ્રમાણે તેઓ રાજકોટમાં રહ્યા કે નહિ તે વિશેની માહિતી મને મળી શકી નથી.

કોલેજમાં સુરસિંહજીએ કેટલાક મિત્રો કર્યા હતા તેમાં નાંદોદના કુંવર દિગ્વિજયસિંહજી અને શિવસિંહજી મુખ્ય હતા. દિગ્વિજય-સિંહજી ગોહિલ હતા એટલે કલાપીને ભાષ કહેતા હતા.

રજાઓમાં કલાપી લાઠી આવતા અને મેનેજરના સમવયસ્ક પુત્રો મૂળચંદભાઈ અને લલ્લુભાઈની સાથે ખાસ કરીને ટેનિસની રમત રમતા હતા. દર વેકેશનમાં લગભગ દરરોજ સવારે તથા સાંજે ટેનિસ રમતા હતા, અગર ઘોડેસ્વાર થઈ સાથે ફરવા જતા હતા ટેનિસનો તેમને ઘણો શોખ હતો અને તેથી લાઠીમાં જ્યારે રમનારાઓની પૂરતી સંખ્યા થઈ ત્યારે તાજડોતોજ ટેનિસ કોર્ટ બનાવરાવ્યો અને તાર કરી મુંબઈથી રમતનો સામાન મંગાવ્યો હતો. તેમને સાદાઈ પસંદ હતી, અને આડંબરનો તિરસ્કાર હતો, છતાં તેમના શોખ જીંઘી ભૂમિકાના હતા, અને તેથી પોતાની વપરાશના જીન, માડી, ઘોડા વગેરે દરેક જીંઘી પ્રકારનું હોય એવી કાળજી રાખતા હતા.^૧

એક વખત, શ્રી. મૂળચંદભાઈની માગણીને માન આપી સુર-સિંહજી સૌની સાથે ઇ. સ. ૧૮૮૮ ની નાતાલની રજામાં ગઢડે ગયા હતા, અને ત્યાં સૌએ ચાર દિવસ ઘણા આનંદમાં ગાળ્યા હતા. તે વખતે તેમણે વિદ્વાન સંતોનો સદ્બોધ સાંભળ્યો હતો અને સંગીતકલાવિશારદ સાધુશ્રી કૃષ્ણદાસજીના મુખેથી હરિકીર્તનો સાંભળવાનો લાભ મેળવ્યો હતો. શ્રી. મૂળચંદભાઈ આ સિવાય, ઉપર કહેલા ક્ષેત્રમાં બીજી પણ માહિતી આપે છે કે, કોલેજના પ્રિન્સિપાલની સૂચનાને માન આપીને તે ૧૮૮૮ના ઉનાળાની રજાઓ દરમિયાન મહાબળેશ્વર ગયા હતા અને તેમની સાથે, એક જ બંગલામાં વડિયાના મહર્ષિ બાવાવાળા પણ રહ્યા હતા.

કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે સમયે શ્રી ત્રિભુવન જગ-જીવન જાની કલાપીના ખાનગી શિક્ષક તરીકે કામ કરતા હતા.

૧. ઠાકોરશ્રી સુરસિંહજી: કેટલાંક સ્મરણો. શ્રી મૂળચંદ આચાર્યશાહ. ૧૧ મા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનનો હેવાલ

આ પ્રમાણે દરેક કુમાર પોતાને માટે ખાનગી શિક્ષક રાખતા હતા, અને રજાઓમાં પણ તે તેમની સાથે જ રહેતા. સુરસિંહજીનાં માતૃશ્રીએ મરતી વખતે આ જાની માસ્તરને તેમની લલામણુ કરી હતી. તે અંગ્રેજી તો ચાર પાંચ ચોપડી જ ભણ્યા હતા, પણ ધણુ હોશિયાર અને ઉદ્યોગી હોવાથી તેમણે ખાનગી રીતે સારું શિક્ષણ સંપાદન કર્યું હતું. તે ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને ફારસીનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેમના પર મેકનોટનની ધણી અસર હતી. આવા લાયક ગુરુની અસરથી કલાપીની ઉપર શરૂઆતથી જ સારા મંસ્કાર પડ્યા. આ જાની માસ્તર રાજ્યના જૂના અને વફાદાર નોકર હતા, અને કલાપીને તેમના તરફ ધણે સહભાવ હતો; છતાં ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં કલાપીએ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મારફત જાનીને ત્રણ મહિનાનો પગાર આપીને નોકરીમાંથી છૂટા કર્યા. કલાપીના આજમિત્ર અને સંગાથી શ્રી. મૂળચંદ શાહ આ સંબંધમાં લખે છે: ‘આ બનાવથી હાકોર સાહેબ સ્વતંત્ર અને વાજબી સલાહ આપનાર વિનાના થયા.’ જાનીને ખસેડવા કલાપી ખુશી ન હતા, પરંતુ તેમનો સ્વભાવ અતિશય નરમ હતો એટલે લગ્ન પછી પોતે ‘જે નવા વાતાવરણમાં મૂકાયા તેમાંની કોઈ વ્યક્તિને જાની માસ્તરની હાજરી નહિ ગમી હોય’^૧ તેથી તેમને ખસેડવામાં આવ્યા. છતાં કલાપી જીવ્યા ત્યાંસુધી જાની માસ્તર તરફ તેમણે સતત લાગણી રાખી હતી, અને પ્રસંગોપાત્ત તેમને આર્થિક મદદ પણ કરી હતી.

આ પછી કલાપીના શિક્ષક તરીકે એન. બી. જોશીને નીમવામાં આવ્યા. તે બી. એ., એલએલ. બી. હતા, અને અંગ્રેજી

---

૧. હાકોરશ્રી સુરસિંહજી: કેટલાંક સંસ્મરણો. શ્રી મૂળચંદભાઈ આશારામ શાહ.

શ્રી. મૂળચંદભાઈએ ૧૮૬૧ની સાલ આપી છે, પણ કલાપીએ ૨૨-૯-૧૮૬૦ ના એક પત્રમાં લખ્યું છે કે, ‘માસ્તરને રજા મળી ગઈ છે.’ તે પરથી લાગે છે કે શ્રી. મૂળચંદભાઈ નો અહીં સ્મૃતિદોષ થયો હશે.

સાહિત્યના સારા અભ્યાસી હતા. તેમના પરિચયથી કલાપીને શેલી, વર્ડ્ઝવર્થ વગેરે અંગ્રેજી કવિઓનાં કાવ્યોનો સારો અભ્યાસ થયો, જેનું પરિણામ તેમનાં કાવ્યોમાં પણ દેખાય છે. આ જોશી માસ્તર ઉપર કલાપીએ જગન્નાથપુરીથી તા. ૨૨-૧-૧૮૯૨ના રોજ એક પત્ર લખ્યો હતો, જે ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો.

સુરસિંહજીએ ઇ.સ. ૧૮૯૧માં કોલેજ છોડી. તેમની આંખો ખરાબ હતી, એ તેમણે કોલેજ વહેલી છોડી તેનું એક કારણ હતું. તેમને આંખમાં ખીલ હતા, અને તે માટે ઇ. સ. ૧૮૮૭ ના ઉત્તરાર્ધમાં તે આંખોની દવા કરાવવા માટે મુંબઈ ગયા. ત્યાં ચર્નીરોડ રોશનની સામે આવેલા સર આદમજી પીરભાઈ સેનિટેરિયમમાં, મહેમાનો માટે અલગ રાખવામાં આવતો હતો તે ભાગમાં, તે રહ્યા હતા. મુંબઈના આ નિવાસ દરમ્યાન જની માસ્તર તેમની સાથે હતા. તેમની સારવાર તે સમયના સુવિખ્યાત આંખના ટાક્ટર મેકોનોહી કરતા હતા. મુંબઈના આ નિવાસ દરમ્યાન કલાપીને શ્રી. મૂળચંદ-ભાઈ શાહ જે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ હોસ્ટલમાં રહેતા હતા તેમને વારંવાર મળવાનું થયું હતું, અને સર આદમજી પીરભાઈના મિત્રો સાથે પણ તેમને મૈત્રીસંબંધ બંધાયો.

શ્રી. મૂળચંદભાઈ એ તેમનાં સંસ્મરણોમાં આ સમયે કલાપી મુંબઈમાં લગભગ ચાર માસ રહ્યા હતા એમ લખ્યું છે. પણ કલાપીના પત્રો વાંચતાં તે સાત મહિના રહ્યા હતા એમ લાગે છે. બીજી વખત આંખની દવા કરાવવા ૧૮૯૦ના ઓગસ્ટમાં તેમણે નિશ્ચય કર્યો ત્યારે લખ્યું હતું: ‘આ વખતે હું ગઈ વખતની માફક સાત માસ મુંબઈમાં રહીશ નહિ, કારણ કે મારો જીવ લાઠીમાં છે. માફ જે કામ છે તે થયું, એટલે મુંબઈમાં એક મિનિટ રહીશ નહિ.’

તેમનું મુંબઈમાંનું કામ દવા કરાવવાનું હતું એ તો ખરું જ,

પણ તેથી એ વધારે મોટું અને ખરું કામ તો ડૉ. મેકેનોઝીનું સર્ટિફિકેટ મેળવવાનું હતું.

એક બાજુ આંખો ખરાબ હોવાથી વંચાતું નહિ, અને બીજી બાજુ સાંસારિક ઉપાધિએ એ બંને કારણોથી કલાપી હવે કોલેજ છોડવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યા હતા. પણ ‘ભાભો’ એમ સહેલાઈથી માનતો ન હતો. તેથી તેમણે ધોરણસર ઉપાય લેવાનું નક્કી કર્યું. ‘મુખર્ષી’ જવું એ સાફ છે કે નહિ તેનો વિચાર મેં ને પરમમિત્ર શિવસિંહજીએ પૂરેપૂરો કર્યો છે. તો આખરે એમ નક્કી થયું છે કે ત્યાં જવું, અને ત્યાંથી ડૉક્ટર પાસેથી સર્ટિફિકેટ લેવું, અને એક રિપોર્ટ કરાવવો કે હવે મારાથી વંચાતું નથી તેથી કોલેજમાં જવું નકામું છે. આવી જ રીતે અને આજ ડૉક્ટરના આવાજ રિપોર્ટથી બે કુંવરો કોલેજમાંથી છૂટ્યા છે. મને વિચાર થાય છે કે જો હું કંઈ નહિ કરું ને મેકેનોટન ઉપર આધાર રાખીશ તો મારે કોલેજમાં એક વર્ષ રહેવું પડશે.’ (તા. ૨૬ ઓગસ્ટ ૧૮૯૦)

આ પછી એક વર્ષ ઈ. સ. ૧૮૯૧ના ઓગસ્ટની ૧૪મી તારીખે તેમણે કોલેજ હમેશને માટે છોડી.

રાજકોટ નિવાસના છેવટના ભાગમાં, આંખો ખરાબ હોઈ વંચાતું ન હતું ત્યારે, ત્યાંના અત્યારના પ્રસિદ્ધ વકીલ શ્રી. હરિશંકર પંડ્યાએ તેમના ‘રીડર’ તરીકે કામ કર્યું હતું. તેથી કલાપીને એવડો લાભ થયો. થોડું બણેલ કલાપીએ વધારે બણેલ પંડ્યા પાસેથી વંચાવીને જ્ઞાન મેળેવ્યું તેથી તેમને સમજાયું પણ સારી રીતે અને આંખો ખરાબ હોવા છતાં તેમનો વિશાળ અભ્યાસ ચાલુ જ રહ્યા.

કોલેજમાં હતા તે સમયની એક રમૂજ હકીકત કલાપીના લાંબા સમયના સહવાસી બાનુશંકર રૂપશંકર ઓઝાએ કહી છે.

“ કલાપી બાળક હતા ત્યારે કોઈ પણ પંખીનો સ્વર સાંભળે

તો તરત તેનું અનુકરણ કરી શકતા, ને તેના જેવો જ સુંદર ધ્વનિ કાઢી શકતા.

રાજકુમાર કોલેજમાં આવી તેમની ટેવને લીધે ધણાંયે કુમારો તેમની પાછળ પાછળ ફર્યા કરતા. એવી આશામાં કે કાંઈક નવું સંભળાવશે. મેકનોટન સાહેબે એવું બધું બંધ કરવા કલાપીને કહ્યું. ‘કોઈ પણ કુમાર તારી પાછળ આવે તોયે તારે તો એક શબ્દ પણ મહોમાંથી ન કાઢવો, પછી એ એમની મેળે ચાલ્યા જશે.’ આ હુકમ છતાંયે ધણા કુમારો તેમની સાથે રહેતા. એકવાર એક પંખીનો મધુર સ્વર તેમને કાને અથડાયો, ને તેમની સ્વાભાવિક વૃત્તિ જાગી. હુકમ તો ન તોડાય; વ્યસન પણ ન છોડાય, એટલે તેમણે મહોં ઉઘાડ્યા વગર નાકમાંથી એવો સ્વર કાઢ્યો કે બધા છક થઈ ગયા. મેકનોટન સાહેબે એ સાંભળ્યો, એકદમ આવ્યા ને [બધુંજાણી] કહ્યું: ‘ખરેખર ! તું કોઈ અજાણ છે. તારી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને હું તો શું પણ પ્રભુએ ન રોકી શકે. આજથી તને પાછી છૂટ આપું છું. ૧”

પ્રકરણ ત્રીજું

આર્યાવર્તનો પ્રવાસ

કોલેજ છોડ્યા પછી જ કલાપીનો ખરો અભ્યાસ શરૂ થયો.

એનન્સીએ સ્વીકારેલા ધોરણ પ્રમાણે કલાપીને કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી હિંદના પ્રવાસે મોકલવામાં આવ્યા. તેમની સાથે તેમના પરમ મિત્ર બગસરાના ભાગીદાર હડાળાના દરબાર વાજસૂરવાળા, જેમને કલાપીએ પોતાના પત્રોમાં ગીમાભાષને નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે હતા. બન્નેના વાલી તરીકે એનન્સીએ વઢવાણના રાવબહાદુર પ્રાણુજીવન વિશ્વનાથ ઠાકરની નિમણૂક કરી હતી. રા. બ. પ્રાણુજીવન આ વખતે વડિયામાં મેનેજર તરીકે કામ કરતા હતા, ત્યાં તેમને કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ હેન્કોક તરફથી ૩૭ ઓગસ્ટ ૧૮૯૧ ના રોજ આજ્ઞા મળી કે તેમણે લાડીના ઠાકોર સાહેબ સુરસિંહજી અને બગસરાના ભાગીદાર વાજસૂર વાલેરાવાળાને લઈને હિંદના પ્રવાસે નીકળવું. તે પ્રમાણે ૧૮૯૧ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે રાજકોટ મુકામેથી પ્રવાસની શરૂઆત કરવામાં આવી, અને ૧૮૯૨ના માર્ચમાં તે પૂરો થયો. તેનો વિગતવાર હેવાલ રા. બ. પ્રાણુજીવન ઠાકરે ૧૮૯૨ના માર્ચની ૨૩મી તારીખે કાઠિયાવાડના તે વખતના પોલિટિકલ એજન્ટને મોકલી આપ્યો હતો.^૧

---

^૧ હવે પછી આપેલો વૃત્તાંત મુખ્યત્વે આ અહેવાલને આધારે લખ્યો છે. તે ઉપરાંત કલાપીના પત્રોનો અને તેમના પુસ્તક ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’નો ઉપયોગ પણ પ્રસંગોપાત્ત કરવામાં આવ્યો છે.

પહેલી ઓકટોબરે નીકળવાનું નક્કી થયેલું હોવાથી પ્રાણજીવન-ભાર્ષ અને કુમારો રૂપથી સપ્ટેમ્બરે રાજકોટ આવી પહોંચ્યા. મુસાફરી માટે રૂ. ૨૫૫૦૦) મંજૂર કરવામાં આવ્યા હતા. તેમાંથી રૂ. ૨૦૦૦) રાજકોટમાં તૈયારીમાં ખર્ચ્યા, અને રૂ. ૩૫૦૦) રોકડા અને નોટોના રૂપમાં સાથે રાખ્યા. બાકીના રૂ. વીશ હજાર બેન્ક ઓફ બોમ્બેમાં જમા કરવામાં આવ્યા, કે જેથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેમાંથી લઈ શકાય. પ્રવાસમાંથી જ્યારે છેવટે પાછા આવ્યા ત્યારે રૂ. ૨૦૦૦) ખર્ચ્યા હતા. છ મહિનાની મુસાફરીનો કાર્યક્રમ હતો, પણ કલાપીનાં રાણી રાજબાની માંદગીને લીધે તે પંદર દિવસ વહેલાં પૂરી કરવામાં આવી, એટલે આ વધારા બરાબર ગણતરી પ્રમાણે જ રહ્યો કહેવાય.

મુસાફરીમાં બધાં મળી ૧૬ માણસો હતાં. રા. બ. પ્રાણજીવન, તેમના રસોયો અને તેમના બે નોકરો મળી ચાર માણસો, કલાપી અને તેમના છ નોકરો મળી સાત માણસો, અને વાજસુરવાળા તથા તેમના ચાર નોકરો મળી પાંચ, એમ એકંદરે સોળ માણસોની સંખ્યા થઈ હતી. રા. બ. પ્રાણજીવનને રૂ. ૩૦૦) પગાર અને પોતાના તથા બે નોકરોના ખોરાકી ખર્ચના રૂ. ૫૦) એમ એકંદરે રૂ. ૩૫૦) માસિક આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. સાથે પરશોતમ માવજી નામના માણસને લેવામાં આવેલ જે દાકતરનું અને હિસાબ રાખવાનું એમ બેવડું કામ કરતો હતો અને તેને પગાર તથા એલાવન્સ મળી માસિક રૂ. ૪૫ આપવાના હતા.

કલાપીની સાથેના માણસોમાં 'મામા' રતનસિંહ ઝાલા હતા. તે પ્રખ્યાત હિંદી દેશભક્ત સરદારસિંહજી રાણા જે હાલ પેરીસમાં વસે છે, તેમના પિતા થાય.

વળી, આ મંડળમાં 'સંચિત'ના નામથી જેમનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં તે રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા પણ હતા.^૧

^૧ 'શ્રી સંચિતનાં કાવ્યો' એ નામનું પુસ્તક સ્વ. રૂપશંકરના પુત્રોએ સં. ૧૯૬૪માં પ્રકટ કર્યું છે.

ભલામણ પત્રો અને હથીયાર તથા દારૂગોળા માટેના પરવાના લેવામાં આવ્યા હતા. વળી કાશ્મીરની કાઉન્સીલના પ્રમુખ રામ અમરસિંહ ઉપર મુખ્ય સરકાર ભારત ભલામણ કરાવવામાં આવી હતી.

આ પ્રમાણે સળંગ થઇને સૌ પહેલી ઓક્ટોબર ૧૮૯૧ના રોજ નીકળ્યા અને સાંજે અમદાવાદ પહોંચ્યા. બીજે દિવસે કાંકરિયુ તળાવ, શાહઆલમનો રોજ્ગે, પાણીની ટાંકી અને એક શેત્રંજી વણવાના કારખાનાની મુલાકાત લીધી, અને ત્રીજી તારીખે જયપૂર માટે ઉપડી ગયા.

અમદાવાદમાં તેમને જિતારો હડીસિંગની વાડીમાં રાખવામાં આવ્યો હતો, અને લાહીના મેનેજર આશારામના અમદાવાદના ઘેર તેમને નોતરવામાં આવ્યા હતા. શ્રી. મૂળચંદભાઈ જયપૂર સુધી સાથે ગયા હતા અને સૌએ સાથે લાથી ઉપર બેસીને અંબર (જૂનું જયપૂર) જોયું હતું.^૧ તે ઉપરાંત ત્યાંની વેધશાળા, સંગ્રહસ્થાન, કલાશાળા વગેરે સ્થળો પણ જોયાં.

સાતમી તારીખે જયપૂર છોડ્યું અને ચાર કલાકમાં અલ્વર પહોંચ્યા. ત્યાં રાજ્યમહેલનું પુસ્તકાલય અને શસ્ત્રાગાર વગેરે જોયાં અને હમી તારીખે અહીંથી નીકળી બીજે દિવસે લાહોર પહોંચ્યા. આ દશેરાનો દિવસ હતો, એટલે લાહોરના લોકો દશેરાનો ઉત્સવ કેવી રીતે બજાવે છે તે જોવાનું મળ્યું.

૧૨મી તારીખે લાહોર છોડ્યું અને બીજે દિવસે રાવળપીંડી પહોંચ્યા. અહીં આ પ્રવાસીઓને કાશ્મીરના રેસીડેન્ટનો તાર મળ્યો કે વાઈસરોય ૨૨મીએ પસાર થાય ત્યાં સુધી તેમણે રાવળપીંડી અથવા મહી રોકાવું. તે પ્રમાણે ૨૩મીએ રાવળપીંડીથી મુકામ ઉપાડ્યો.

૧ ઠાકોરશ્રી સૂરસિંહજી; કેટલાંક સ્મરણો ૧૧મા સાહિત્ય સંમેલનનો અહેવાલ.

અને માડી તથા એકા મારફત બારામુલ્લા પહોંચ્યા અને ત્યાંથી કિસ્તીઓ મારફત ૩૧મી ઓક્ટોબરે શ્રીનગર પહોંચ્યા.

કાશ્મીરની ઠંડી ઋતુ આપણા જેવા ગુજરાતીઓને ગભરાવી નાખે એ સ્વાભાવિક છે. તેથી આપણા પ્રવાસીઓ જેમ અને તેમ વહેલા કાશ્મીર પહોંચી જવા માગતા હતા, પણ વાઈસરોયની મુલાકાતને લીધે તેમને આ પ્રમાણે દસ દિવસ રાવળપીંડીમાં રોકાઈ રહેવું પડ્યું. આ સમયે તેમની માનસિક સ્થિતિનો અને તૈયારીનો ખ્યાલ કલાપીના પત્રો ઉપરથી બરાબર આવે છે. વળી રાવળપીંડીથી શ્રીનગર સુધીના મુશ્કેલી ભરેલા પ્રવાસનો ઉલ્લેખ પણ રાવબહાદુરના અહેવાલમાં નથી. પણ કલાપીના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ પત્રોમાં તેનું વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે; એટલે તેમાંથી થોડુંક જોઈએ.

“હજી અમે કાશ્મીરમાં ગયા નથી. પરમ દિવસે સવારના ચાર વાગે ચાલશું. પાંચ દિવસ શ્રીનગર પહોંચતાં થશે કે વધારે ઓછા, તે લખી શકાય નહિ. કારણ કે વહેલા મોડા પહોંચવું તે ઋતુના હાથમાં છે. બરફ પડવો શરૂ થઈ ગયો છે. વળી નાની હોડીમાં બેસી જવું તેથી તોફાન થાય તો કિનારે ઉતરી પડવું પડે. તંબુ છ સાથે છે, તેથી જ્યાં ઉતરીશું ત્યાં માત્ર તંબુ ઉભા કરતાં સુધી જરા દરવું પડે; પછી દરકત નથી. ‘બરફમાં ઝાઝું રખડવું નહિ,’ એ ખરું પણ બરફ પરજ જવું છે, એટલે એમાં બીજો ઉપાય નથી. લાકડાના મોટા ભડકા કર્યા કરશું, તંબુમાં સગડીઓ રાખશું, અને ગરમ કપડાં પહેરી પડ્યા રહેશું, અને ફરવા જશું ત્યારે નીચે ગરમ કપડાં પહેરશું, ઉપર રબરનાં કોટ, પાટલુન અને માથા પર એક સાદેજ જેવી ગરમ ટોપી, તે પર રીંછના વાળની બીજી કાન, ગાલ, ગરદન ઢંકાઈ જાય, અને માત્ર આંખો ઉઘાડી રહે એવી ટોપી, અને તે પર સખત કરા અથવા બરફના પાણા પડે તો પણ માથામાં ન લાગે એવી લોઢા જેવી ત્રીજી ટોપી મૂકીશું. અને પછી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જશું. પગમાં ગરમ મોજાં

અને તે પર ઘાસના ખૂટ પહેરીશું જેથી લપસી પડાય નહિ. બનતા સુધી પાળાજ કરશું. કારણ કે ઘોડું બડકે અથવા લપસે તો પછી પત્તો લાગે નહિ. ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તો હરકત નહિ આવે. રસ્તાનો કેટલોક ભાગ અને પર્વત પર આ પ્રમાણે છે. પણ ખીણોમાં તો કાઠિયાવાડ જેટલી જ ગરમી છે. ઘણું કરી પંદર દિવસથી વધારે રહેશું નહિ. કારણકે આ વખતે હંમેશ કરતાં ટાઢ વધારે છે. મને કાંઈ પણ તરફી નથી. કારણ કે કાઠિયાવાડમાં રહેવા કરતાં હિમાલયના ઘરફ, ઘોળાં રીંછ અને સાવજ દીપડામાં રખડવું અને તંબુમાં રહેવું એ વધારે સારું છે.” (રાવળપીંડી, ૧૮-૧૦-૯૧).

“કાલ રાતના ચાર વાગે અહીંથી ચાલી સાંજના છ સાત વાગે મરી જશું. મરી જશું? ઇશ્વરની ઇચ્છા. મરી ગામે તો વખતે જશું. મરી બે દિવસ રોકાશું. ત્યારપછી સવારમાં ચાલી સાંજે કોહલા જશું. પછી દુમેલ અને ઉરી. ત્યારબાદ બારામુલા જઈ જેલમ નદીમાં કિસ્તી (એક જાતનો તરાપો) માં બેસી શ્રીનગર જશું. કિસ્તીમાં ઓછામાં ઓછું બે દિવસ મુસાફરી કરશું અને વધારેમાં વધારે ઇશ્વરની ઇચ્છા. ઘણું કરી ખૂડી તો જશું નહિ, કારણ કે તોફાન કદાચ થાય તો એકદમ કિસ્તી કીનારે લઈ જાય છે. એ સિવાય અમે ખૂચના પટા પહેરી રાખશું, જેથી કદાપિ કિસ્તી ઉધી પડી જાય તો હરકત ન આવે. એક ઠેકાણે જરા ભય જેવું છે. તે જગ્યાનું નામ વુલર લેક. તે તળાવ છે. એમાં બે ટાપુ તર્યા કરે છે, અને એ સિવાય બીજા નાના ઘરફના ટાપુ હોય છે.

શું શું હરકત આવી અથવા અમે કેવા સુખથી મુસાફરી કરી તે અહીં પાછું આવ્યા પછી લખી શકાય. હાલ તો માત્ર જે કાંઈ વાતો સાંભળું છું તે પ્રમાણે લખું છું. પણ મારા ધારવા પ્રમાણે જેવી વાતો થાય છે તેવું કાંઈ બચંકર નહિ હોય; કારણ કે વાતો હમેશાં ખરી વાતથી વધારે થાય. માટે કાંઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી.”

(રાવળપીંડી, ૨૦-૧૦-૯૧.)

‘ અહીં એટલી ટાઢ છે કે કાગળ ઝડપથી લખાતો નથી. કારણ કે આંગળાં બેવડ વળી ગયાં છે. રસ્તામાં અમને શું શું અડ-અણો નડી તે લખું છું.

સવારમાં કાલ ગરમ કપડાં પહેરી, પગ પર ગોઠણ સુધી ગરમ પાટા બાંધી, ખભે દુરખીન લટકાવી ગાડીમાં બેઠા. માણસો માટે સાત એકા બાઉં કર્યા હતા. રાવળપીંડીથી જ ઉંચા ચડવા લાગ્યા. ઘોડાને પણ રંગ છે કે આવા ડુંગર પર પાંચ માણસને ખેંચી લઈ જાય છે. તડકો પડતો હતો. એક બાળુએ ૩૦૦૦ શીટ ડુંગર ઉંચો અને બીજા બાળુએ ૫૦૦૦ શીટ ખાઈ ઉડી હતી. વધારે ચાલતા ગયા તેમ ટાઢ લાગવા માંડી. તડકો ઓછો થયો અને અમે વાદળમાં જ ચાલતા હતા. ઘોડા બદલાવ્યા. કારણ કે સાત ગાઉનો ટપો પૂર્યો. બીજા ઘોડા ચાલી ન શક્યા, અટક્યા, મરતી કરવા લાગ્યા. કોચમીનને બીક લાગી. કારણકે ગાડી જરા એક બાળુએ ખસે તો પત્તો ન લાગે. જે ઘોડા હતા તે જ પાછા બેઝ્યા. અમે તેટલા વખતમાં અગાડી ચાલ્યા. પણ ચડાવ ઘણો હતો. તેથી સરની ઝાડીમાં એક પથ્થર પર બેઠા. એટલામાં ગાડી આવી ગઈ. બીચારા ઘોડાને હજી ૧૩ ગાઉ ચાલવાનું રહ્યું. ૨૦ ગાઉ એક જ જોડ અમને લઈ ગઈ. અગાડી ચાલ્યા તો બળદની ગાડીઓ જેને અહીં કરાચી કહે છે તે સામી મળી. રસ્તો સાંકડો, બળદને અહિં રાશ રાખતા નથી, પણ જ્યારે વાળવા હોય ત્યારે એક કોરથી કોરડો મારે છે. ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ અમે જીવતા રહ્યા. વચમાં એક જિંટની હાર રહી. એક કોરે કરાચી અને બીજા બાળુએ ખીણ તરફ અમે. ઘોડા જિંટથી ભડક્યા અને ખાઈ તરફ વળી ગયા. બે બાળુએ સરના ઝાડની એટલી ગીચ ઝાડી છે કે નજર પણ પડે નહિ. ગાડી ખાઈમાં ચાલી. અમે બંધનું કે હવે રામ રામ. ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ સરનું ભાંગી મચેલું એક ઝાડ સડકની પાસે જ હતું તેના થડમાં ગાડીનું પૈડું બરાણું, અને તેથી ખાઈ ઉપર ગાડી લટકી રહી. એક પૈડું સડક પર

અને બીજું ઝાડના થડ પર. ઉતરાય પણ નહિ, કારણ કે રસ્તો ન મળે. ગાડી તો એમ જ ઉભી રહી. જોટ ચાલ્યા ગયા એટલે અમે નીચે કૂદી પડ્યા. ગાડી ઉપાડી સડક પર મૂકી, અને ઘોડા ચાલતા ન હતા એટલે પૈ લીધાં. ગાડી ચાલી, એટલે ચાલતી ગાડીએ બેસી ગયા. ઘોડા વારંવાર અટકતા હતા, અને અમે પાછા પધ દધી બેસી જતા હતા. એકા અગાડી ચાલ્યા ગયા હતા. એટલે માણસ કોઈ ન હતું. જો એ સરનું ઝાડ આડું ન આવ્યું હોત તો આપણે મળત નહિ. અગાડી પાછું એક ગાડું ઝાડીમાં બરાણું. અમે ખાઈ તરફ ફૂદકો ભારી સડક પર પડ્યા. ઘોડે ફૂદકો ભાયો. પટ્ટો તૂટી ગયો. રાંઠવું બાંધી પાછું ચાલવાનું શરૂ કર્યું. પછી તો રસ્તો બહુ જ ખરાબ આવ્યો. અમે ચાલવા લાગ્યા. પણ ચડાવમાં કેટલું ચાલી શકાય? ત્રણ ગાઉ ચાલ્યા, પછી પાછા બેઠા. કાલ તો પછ લઈ લઈ હાથ દુઃખવા આવ્યા, અને ચાલવાથી કાઈ ગયા. મરીહીલ બે ગાઉ રહ્યું. સાત વાગી ગયા-વાદળાંએ. એટલાં બધાં થઈ ગયાં કે કાંઈ દેખાય નહિ. એક બાજુએ છ હજાર શીટ ખાઈ હતી, તેથી મનમાં બીક રહેતી હતી. હવે ઘોડા અટક્યા નહિ. અમે અડધા કલાકમાં મરી પહોંચી ગયા. ત્યાંથી એક ફેડી હતી. રામે. અમને લેવા આવ્યો હતો. પણ ફ્રાન્સ તેની સાથે નહોતું. અમારો બંગલો માઉન્ટ પ્લેઝન્ટ ત્રણ ગાઉ રહ્યો. અંધારું ઘોર. મળૂર કોઈ ન મળ્યો. રામે થઈને અમે છ માણસ થયા. અમે પેટીઓ માથે ઉપાડી. મેં મારો લખવાનો ઇસ્ક્રોતરો માથે બાંધી લીધો, અને એક કપડાનો ગાંઠડો વાંસે બાંધ્યો. એક હાથમાં ઘોડો લઈ ચાલવા લાગ્યા. અંધારી રાત, તેમાં વાદળાં, ડુંગરનો રસ્તો, સાંકડી ફેડી, અને એક બાજુએ સાત હજાર શીટ જોડી બીણ. એકબીજાની પછાડી પછાડી ચાલ્યા. ગીગાવાળાના પાસવાનનો પગ લપટ્યો. બીણમાં પડતાં માંડ બચ્યો. મારો પગ એક ખાડમાં પડ્યો. તેથી હું પણ થોડા વખત પછી પડ્યો. પાછો સ્નાયન મંથા પર સરખો રાખી ચાલવા લાગ્યા. એક કલાકે ઝડપથી

ચાલી અંગલે પહોંચ્યા. કાઈ ગયા હતા. ટાઢ વાય. રસ્તામાં વાદળાંથી ભીંજાઈ ગયા હતા. ઓઢવાનું કાંઈ ન મળે. એકાવાળાને એકને રસ્તામાં ટાઢથી તાવ આવ્યો. તેથી બધા એકા પાછળ રહ્યા. સામાન પણ એમની સાથે રહ્યો. અગાડી રામો અને ત્રણ માણસ અહિં આવ્યા હતા. એમણે રહા તૈયાર રાખ્યો હતો તે પીધો અને ઊંની રસોઈ જમ્યા. પણ ટાઢનું શું કરવું? રાતના બાર વાગે એકા આવ્યા. એકા પણ જ્યાં અમે રોકાણા હતા ત્યાં રોકાયા. અમે ત્યાં એક માણસ મોકલ્યું. તેણે બધા માણસને રસ્તો બતાવ્યો. વશરામ ખવાસ અને બધા ધુજતા ધુજતા આવ્યા. રાતના બાર વાગે સમડી કરી. ધડકી અને બે રગ ઓઢી સૂઈ ગયા. સવારે આઠ વાગે ઊઠ્યા. હમણાં પોણા દસ થયા છે. સવારે અગીયાર વાગે ચાલવું છે. હવે વળી એથી પણ વધારે ખરાબ રસ્તો છે. જે થાય તે સારા માટે જ. આ બધી મુશીબતોની વાત જૂદી. પણ દેખાવો તો સ્વર્ગ જેવો જ છે. જ્યાં ત્યાં પાણીના ઘોઘ, રસ્તામાં ઝાડની ઘટા, સરના ઝાડ ધુધળ્યા કરે છે. અહિં ચારે કોર બરફથી ચળકતી ટેકરીઓ દેખાય છે. અહિં રૂના પોલ જેવો બરફ રાતે પડે છે. અમે બે દિવસથી નાહી શક્યા નથી. મેં એક ડઝન કપડાં પહેર્યાં છે, તો પણ હજી ટાઢ બહુ વાય છે. બરફ કોઈ વખત વાદળાંથી આસમાની દેખાય છે. કોઈ વખતે ગુલાબી, અને કોઈ વખતે સફેદ કાચ જેવો દેખાય છે. ૧

‘અમે મરીથી ચાલી અહિં ખિલકુલ ખુશીથી પહોંચ્યા છીએ. કાલ અમારાથી દોઢ વાગે ચલાણું, તેથી અહિં સાંજના સાડા સાત વાગે પહોંચ્યા છીએ. અમારા માણસો બધા એકામાં હતા. તેથી મજૂર પાસે સામાન ઊપડાવી અમે ડાક બંગલો આવ્યા. અહિં ગાડી આવી શકે તેમ નથી, તેથી ચાલતા રાત્રે અહિં આવ્યા. આ બંગલો જ્યાં ગાડી ઊભી રહે છે ત્યાંથી બહુ દૂર નથી, તેથી કાંઈ હરકત આવી નથી. રસ્તો બહુ જ વિકટ છે, અને બધું હિતરાણુ છે.

અમારા ઘોડા તો ચાલ્યા ગયા, પણ રસ્તામાં બે એકાના ઘોડા બેસી ગયા, તેથી ત્રણ માણસને જરા લાગ્યું છે. આ બંગલામાં આવી ઠાલીયા મંગાવ્યા, અને એક મળૂરને કહ્યું કે તરત તે બજારમાંથી જમવાનું લઈ આવ્યો. કાલ દિવસ આખામાં માત્ર રાતના સાડા આઠ વાગે ખાધું. મરીમાં સવારે રસોઈ કરી. પણ ઘી ચરખીનું હતું, અને હું ગોસ્ત ખાતો નથી. વઢવાણથી નીમ લીધું છે.....કે મુસાફરીમાં દારૂ કે ગોસ્ત ન વાપરવાં. તેથી રોટલી કે કાંઈ ખાધું નહિ. વળી ઘી એવું ગંધાતું હતું કે ટોઠા ખાઈ શક્યું નહિ. માત્ર ચહા પીધો. રસ્તામાં ચાર વાગે રૂગવાડી નામની એક જગ્યા છે ત્યાં છ ઝુંપડાં છે ત્યાંથી ગોળની રેવડી અને મકાઈના ડોડા લીધા અને તે ખાધા. રાત્રે વાળુમાં પટાટાનું કાચું શાક, મૂક નામનું ફળ થાય છે તેનું અથાણું અને ખોરી મીઠાઈ ખાધી. આજે રમ અને ધડકી સાથે રાખ્યાં હતાં તેથી ધડકી પાથરી અને રગ ઓઢી સૂઈ ગયા. રાતના સાડા અગીયાર વાગે માણસો આવ્યા. એમને માટે અમે ખાવાનું મંગાવી રાખ્યું હતું, તે ખાઈ, બધા હેરાન હેરાન થઈ ગયા હતા તેથી સૂઈ ગયા. સવારે ઉઠી, તંબુ ખોડાવી રસોઈ શરૂ કરાવી. હમણાં સાડા નવ થયા છે. રસોઈ થાય છે. મેં આવે છે. અમે ૧૧ વાગે ચાલી ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે તો દુમાલે સાંજે જશું. મેં આવે છે, અને સપાટાબંધ વરસે છે. જો મેં બંધ નહિ થાય તો વળી રખરનાં કપડાં પહેરી પલળતાં ચાલ્યું જવું પડશે. રસ્તામાં ખાઈમાં જોલમ નદી ચાલી જાય છે એ એવી ગાળે છે કે કાંઈ સંભળાતું નથી... ..કેઈ વખતે મોટાં લાકડાં તણાતાં જાય છે. વાદળાં ચારેકાર આવી ગયાં છે. તેથી બહુ જ અંધારું થઈ ગયું છે. નદી એટલી બધી બોલે છે કે જ્યારે ચાકરને બોલાવવો હોય છે ત્યારે સીસોટી વગાડીએ છીએ. મેં મારા ધડીયાળના અછોડા સાથે એક સીસોટી ટીંગાડી દીધી છે. ૧૧

‘ આજ સવારે છ વાગે રૂમવાડીથી ચાલ્યા. કાંઈ ખાધું ન હતું. પાણી પણ પીધું ન હતું. ૧૧૧ વાગે ચકોટી ગામ કે જ્યાં બે ઝુંપડાં છે ત્યાં પહોંચ્યા. ત્યાં દૂધ મળ્યું. ત્યાં એક મોદી હતો તે ગામ જવાનો હતો તેથી ઘઉંના રોટલા અને અડદની ઘણી જ ખારી દાળ ખાવાની તૈયારી કરતો હતો, અને તે અમે માગી લીધા અને બધા ખાઈ ગયા. તેને પાંચ રૂપિયા આપ્યા. જો અમે બે કલ્લાક મોડા પહોંચ્યા હતા તો આજ પણ અપવાસ થાત. ’૧

‘ મહારા હાથ પર મોઝાં રાખવા છતાં ટાઢથી શીળસ જેવા ફોડલા થઈ ગયા છે. ’૨

આ પ્રમાણે ટાઢ, રસ્તાની હાડમારી, ભૂખ વગેરે મુશ્કેલીઓ અમતાં ખમતાં કલાપી, ૩૧ મી ઓક્ટોબરે સવારે અગિયાર વાગે શ્રીનગર પહોંચ્યા.

તા. ૧-૧૧-૯૧ થી તા. ૧૫-૧૧-૯૧ સુધી પંદર દિવસ કલાપી કાશ્મીરમાં રહ્યા. તેનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક ‘ કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વર્ન ’ નામના તેમના પુસ્તકમાં તેમણે આપ્યું છે. એ સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંથી કાંઈ ઉતારા આપવાની અહિં જરૂર લાગતી નથી, પણ એ વાંચવાની બલામણુ કરીને જ, હું બીજાનું પ્રવાસ-વર્ણન આગળ ચલાવીશ.

કાશ્મીરમાં કલાપી પંદર દિવસ રહ્યા અને ૧૫મી નવેમ્બરે રાવળપોંડી પાછા આવી પહોંચ્યા. રાવળપોંડીથી ૧૮મી તારીખે સવારના બે વાગે નીકળી, તે જ દિવસે બપોરના ત્રણ વાગ્યે લાહોર પહોંચ્યા. લાહોરની જુમા મસીદ, સંગ્રહસ્થાન, બગીચાઓ વગેરે સ્થળો જોઈ ૨૦મીએ અમૃતસર ગયા અને ત્યાં શીખોનું સુવર્ણમંદિર અને અન્ય જેવા લાયક સ્થળોની મુલાકાત લીધી. અમૃતસરમાં યાત્રીઓનો એવો વિચાર થયો કે એક માસની પ્રવાસની મુદત વધારીને સિલોન જઈ આવવું. પણ તે માત્ર વિચાર જ રહ્યો.

તા. ૨૪મી નવેમ્બરે એ વાગ્યે હરદાર પહોંચ્યા. ત્યાર પછી પુર્ત જ મુંડન કરાવી ગંગાજીમાં નાહીને શ્રાદ્ધ કર્યું. આ દિવસે કલાપીએ ઉપવાસ કર્યો હતો.

મુસાફરીની અસર કલાપીના શરીર ઉપર થઇ હતી. તેમને તાવ અને ઉધરસ જણાતાં હતા. તે હરદાર આવ્યા ત્યારે મરી ગયાં હતાં, પણ હજુ સજેખમ હતું, અને તેમાં વારંવાર ઠંડે પાણીએ નાહવું પડતું હતું તેથી સુધારો થતો નહતો. છતાં તા. ૨૫મીએ કલાપીએ સવારમાં ગંગાજીમાં સ્નાન કર્યો પછી, હરદારનાં છ તીર્થમાં છ વખત સ્નાન કર્યું હતું.

નવેમ્બરની ૨૭મી તારીખે દિલ્હી પહોંચ્યા. ત્યાંનાં જેવા લાયક સ્થળોની મુલાકાત લઇ બીજી ડિસેમ્બરે મથુરા ગયા. દિલ્હીમાં કુતુબ-મિનાર, હુમાયુની કબર, જુમામસીદ વગેરે સ્થળો જોયાં, તે સમયે પણ કલાપીના મનમાં તો પ્રણયના વિચારો જ ઘોળાયા કરતા હતા. અને તેને પરિણામે નીચેનું સુવર્ણવાક્ય નીકળે છે: ‘સાચી પ્રીતિનો રસ્તો દુર્ધટ છે. ઈશ્વર મળવો સહેલો છે, પણ મહોળતવીર મળવો કઠિન છે.’

મથુરા, ગોકુલ, વૃંદાવન, ગોવર્ધન વગેરેમાં મંદિરોમાં જઈ દર્શન કર્યાં. કુમારશ્રી (તે સમયના) ગીગાવાળાનાં માતાપિતાએ એવી બાધા રાખી હતી કે મથુરાના બલદેવજીના મંદિરમાં દર્શન કરાવ્યા પછી તેમનું નામ પાડવું. તે પ્રમાણે શ્રી. ગીગાવાળાએ કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ બલદેવજીના મંદિરમાં કરી અને તેમને વાજસૂરવાળા એવું નામ આપવામાં આવ્યું. આ બાબત તેમણે એજન્સીને રીતસર ખબર પણ આપી હતી.

૮મી તારીખે અપોરના ત્રણ વાગ્યે મથુરા છોડ્યું અને છ વાગ્યે આગ્રા પહોંચ્યા. અહિં તેમણે સૌથી પ્રથમ ભરતપુરના મહારાજ-એ જેના મિનારાઓનો નાશ કર્યો હતો તે અકબરની કબર જોઈ. વળી શાહજહાંનને કેદમાં નાખવામાં આવ્યો હતો તે સ્થળ પણ કલાપી જેવા કવિ જોયા વિના કેમ રહે? અમરસિંગ દરવાજા જેમાં થઇને

જેઘપુરના રાંડોડ વીર મોગલ સરદારોની કતલ કરીને નાસી છૂટ્યો હતો તે જેઠા ક્ષત્રિયવીરોને રોમાંચનો અનુભવ થયો. તાજમહાલ તો કેમ જ આકી રહે?

૧૧મી તારીખે બપોરના ત્રણ વાગ્યે આગ્રા છોડ્યું, અને તે જ દિવસે સાંજના સાત વાગે ગ્વાલિયર આવી ગયા. ગ્વાલિયરનો રેસિડેન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ બાર તે સમયના કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ હેન્ડાકનો મિત્ર હતો, અને તેથી તેણે આ અધિકારની રૂએ યુવાન કુમારોને શિખામણ આપી કે ગરીબો તરફ દયા રાખવી અને રૈયત ઉપર કદી જીલમ કરવો નહિ. જયપુરની માફક જ અહીંના રેસિડેન્ટે પણ તેમને હાથીની સવારીનો લાભ આપ્યો.

૧૪મીએ ગ્વાલિયરથી નીકળી થોડો સમય ઝાંસી રોકાયા, અને ૧૬મીએ અલાહાબાદ પહોંચ્યા. અહીં ત્રિવેણીમાં સ્નાન કર્યું અને અન્ય જોવા લાયક સ્થળોની સાથે મેયો કોલેજ જેઠા તથા તેના પ્રિન્સિપાલની મુલાકાત લીધી. ૧૯મીએ કાનપુર થઈ ૨૧મીએ લખનૌ આવ્યા. ત્યાં બે દિવસ રોકાઈ ૨૩મીએ અયોધ્યા પહોંચ્યા. રામચંદ્રજીના આ જન્મસ્થાનમાં કલાપીએ અનેક મંદિરોમાં જઈ દર્શન કર્યાં. પહેલાં જે શહેરનો વિસ્તાર ૫૦ ચોરસ માઇલ હતો તેની તે સમયની કંગાલ સ્થિતિ જેઠા જેઠા થાય એ સ્વાભાવિક છે.

૨૫મી ડિસેમ્બરે તીર્થોના તીર્થ કાશીમાં મુકામ કર્યો. અહીં એક સપ્તાહ રહ્યા અને કાશીવિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં તથા ગંગાજીના જીદા જીદા ઘાટે સ્નાન કર્યું. ગંગામાં નાવમાં બેસી કાશીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ફર્યા અને ગંગાકાંદાનાં સર્વ મંદિરોનું સમગ્ર દષ્ટિથી અવલોકન કર્યું.

કાશી જતાં રસ્તામાં કલાપીને એક આકસ્મિક આકતનો અનુભવ થયો. તે હતી તો નાનકડી જ, પણ તેમણે તેનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે^૧ એટલે હું પણ તેની અહીં નોંધ કરીશ.

અયોધ્યાથી રપમી તારીખે કાશી આવતાં વચમાં એક સ્ટેશને કલાપી બીડી લેવા માટે ઊતર્યા હતા, પણ તે આવ્યા એટલામાં ટ્રેન ચાલી. કલાપી એ જ સ્ટેશને રહી જત પણ ટ્રેન જોસથી ચાલતી નહતી, એટલે એક ત્રીજા વર્ગના ડબ્બાનું બારણું ઉઘાડીને તેમાં બેસવા ગયા. આ ડબ્બામાં કેટલાક કેદીઓ અને સિપાઈઓ હતા, તેમાંથી એક સિપાઈએ કલાપીને ચાલતી ટ્રેને ખેંચી લીધા. આ અનુભવથી નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે દરેક પોતાની પાસે થોડા રૂપિયા રાખવા, જેથી અકસ્માત વખતે મુશ્કેલી પડે નહિ.

તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બરે બનારસ છોડી જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે ગયાજી પહોંચ્યા. અહીં ત્રણ દિવસ રહી બન્ને કુમારોએ પિતૃશ્રાદ્ધ કર્યું.

ઇ. સ. ૧૮૯૨ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે ગયાજીમાં આ પ્રવાસીઓએ એક ઉત્સવ યોજ્યો હતો. રાણી વિક્ટોરિયાએ પચાસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે માટે જો ૧૮૮૭ માં જ્યુબિલી બિજવી હતી, તો તેમના આ વફાદાર રાજ્યકર્તાઓ કેમ જ્યુબિલી ન બિજવે? આમ વિચારી તેમણે પહેલી ઓક્ટોબરે શરૂ થયેલી છ મહિનાની મુસાફરીની જ્યુબિલી ત્રણ માસ પૂરા થતાં પહેલી જાન્યુઆરીએ બિજવી. કલાપી તરફથી સૌને રાત્રે જમણુ આપવામાં આવ્યું હતું અને ગવૈયા વગેરેને બોલાવી ધામધૂમ કરવામાં આવી હતી. જ્યુબિલીની ક્રિયા છેક ત્રીજી તારીખે બપોરે બાર વાગ્યે પૂરી થઈ. કારણ ગવૈયાઓ ઘણું સારું ખાતા હતા, એટલે સૌએ ધરાધ ધરાધને સાંભળ્યું.

ત્રીજી જાન્યુઆરીએ ગયાથી બેપડી વૈજનાથ પહોંચ્યા, અને ત્યાં મહાદેવનાં દર્શન કરી પાંચમીએ રાણીગંજ મુકામ કર્યો. બીજે દિવસે ચિન્સૂરા ગયા, અને ત્યાં કલકત્તાની બર્ન એન્ડ કંપનીનું ચીનાઇ માટીના વાસણનું કારખાનું જોયું. પછી રાણીગંજની પ્રખ્યાત કોલસાની ખાણો પણ અંદર ઊતરીને જોઈ.

૬ઠી તારીખે કલકત્તા પહોંચ્યા. અહીં આઠ દિવસનો મુકામ કર્યો. તે દરમ્યાન ઇડન ગાર્ડન, ઝૂ, મ્યુઝિયમ, હુગલીનો પૂલ, કાલીનું મંદિર વગેરે સ્થળો જોયાં. અહીં એક પ્રખ્યાત જમીનદાર દામોદરદાસ હિંદી રાજા બહાદુર સાથે મિત્રી થઈ અને કલાપી અને અન્ય સંગાથીઓને તેમણે પોતાને ત્યાં જમવા માટે નોતર્યાં. કલાપી-એ અહીંથી છબી પાડવાનો સામાન ખરીદ્યો અને છબી પાડતાં શીખવાનું શરૂ કર્યું.

૧૫મી તારીખે કલકત્તાથી નીકળી કલકત્તા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીની સ્ટીમર મારફત ૧૮મી એ કટક પહોંચ્યા. અને ત્યાંથી ૫૩ માઇલની જગન્નાથપુરીની મુસાફરી બે ઘોડાની ગાડીમાં કરી. ઠેકેદારે વચ્ચે વચ્ચે નવાં ઘોડાં તૈયાર રાખ્યાં હતાં, તે બદલવા છતાં સવારમાં વહેલા નીકળેલા પ્રવાસીઓ રાતના દસ વાગ્યે પુરી પહોંચ્યા. રસ્તો ઘણો કંટાળા ભરેલો લાગ્યો. કારણ ચાર વખત તો નદીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું. આ વખતે ગાડીઓને બળદ જોડવામાં આવતા હતા, અને સંખ્યાબંધ મનુષ્યોને પણ ખેંચવાના કામમાં રોકવા પડતા હતા.

જગન્નાથપુરીથી સ્ટીમર મારફત મદ્રાસ જવાનો કાર્યક્રમ હતો. પણ સ્ટીમર મળતાં વાર થવાથી પુરીમાં છ દિવસ રોકાઈ રહેવું પડ્યું. આ સમય દરમ્યાન વારંવાર જગન્નાથજીનાં દર્શન કરી આપણા યાત્રીઓએ સમયનો સદુપયોગ કરવા યત્ન કર્યો.

જગન્નાથપુરીથી દરિયાઈ મુસાફરી શરૂ થઈ જે બપોરે જ માટે નવી હતી. સ્ટીમર ગોઆલપરા ૨૭મી તારીખે પૂરી આવી અને સૌ મદ્રાસ જવાને માટે બહુ આતુર હતા એટલે તુરંત જ જગ્યા મેળવી લીધી. ગોપાલપુર, વિઝાગાપટ્ટમ, કોકોનાડા, મસલીપટ્ટમ વગેરે બંદરોએ અટકતી અટકતી સ્ટીમર બીજી ફેબ્રુઆરીએ મદ્રાસ પહોંચી. છ રાત અને છ દિવસ દરિયાઈ મુસાફરી કરવા છતાં સૌની તબિયત સારી રહી, કારણ મસલીપટ્ટમ અને મદ્રાસ વચ્ચેની થોડા

કલાકની મુસાફરી સિવાયનો અધો વખત સમુદ્ર શાન્ત હતો. મદ્રાસમાં છ દિવસ રહી દીવાદાંડી, સંગ્રહસ્થાન, ખેતીવાડીની કોલેજ, નેપિયર પાર્ક વગેરે સ્થળો જોયાં અને ત્યાંથી નીકળી ૮મી ફેબ્રુઆરીએ કાંચી અથવા કાંજીવરમ પહોંચ્યા. અહીં શિવકાંચી અને વિષ્ણુકાંચીનાં મંદિરોમાં જઈ દર્શન કર્યાં. હિન્દુ શિષ્યકલાના જેવા ભવ્ય નમૂના અહીંના મંદિરોમાં અને મદુરા તથા રામેશ્વરના મંદિરોમાં જોવા મળ્યા તેવા ઉત્તર હિંદમાં ક્યાંએ ન જોયેલા હોવાથી પ્રવાસીઓને ઘણો આનંદ થયો.

૧૦મીએ કાંચીથી નીકળી, ત્રિચિનોપલી થઈ ૧૧મીએ મદુરા પહોંચ્યા. મદુરામાં તે સમયે સાઠ હજાર માણસની વસ્તી હતી, જેમાંના ચોથા ભાગના વણાટનું કામ કરતા હતા. અહીં સુંદરેશ્વર મહાદેવ અને મીનાક્ષીદેવીનાં મંદિરો જોઈ ઘણો આનંદ થયો.

૧૩મીએ મદુરાથી બળદના શિગરામમાં બેઠા અને ૧૫મીએ રામનદ પહોંચ્યા. આ મુસાફરી પણ પુરી અને કટક વચ્ચેની ઘોડા-ગાડીની મુસાફરી જેવી જ કંટાળાભરેલી લાગી. કારણ મદુરા અને રામનદ વચ્ચે ૭૦ માઇલનું અંતર છે, અને વારંવાર પૂલો વિનાની નદીઓમાંથી પસાર થવું પડે છે.

રામનદના જમીનદાર ભારકર સ્વામી સેતુપતિને મળવાથી સર્વને ઘણો આનંદ થયો. તેની વાર્ષિક આવક ૯ લાખ રૂપિયાની હતી, અને તે ૨૩ વર્ષનો યુવાન બી. એ. નો અભ્યાસ કરી રહ્યો હતો.

૨૩ માઇલની રેતી અને કીચડવાળી જમીનની મુસાફરી અને ત્રણ માઇલની ખાડીની હોડીની મુસાફરી કરી ૧૬મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૨ના રાતના ૯ વાગ્યે હિંદના દક્ષિણગિંદુ રામેશ્વરે કલાપી અને તેમના સંગાથીઓ પહોંચ્યા.

૨૦મી તારીખે રામેશ્વરથી નીકળી રામનદ, મદુરા અને ત્રિચિનોપલી થઈ ૨૮મીએ સૂર્યોદય થતામાં બેંગલોર પહોંચ્યા. અહીં લાલ ખામ, ટીપુનો કિલ્લો, નંદીનું મંદિર વગેરે સ્થળો જોયાં.

૨૯મી તારીખે મહેસૂરના મહારાજા જે બંગ્લોર હતા તેમની મુલાકાત થઈ. મહારાજાએ બન્ને કુમારો સાથે ઇંગ્લેન્ડમાં લાંબા સમય સુધી વાતો કરી અને તેમને મહેસૂર આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું.

પહેલી માર્ચે સવારના સાત વાગ્યે કોલરની સોનાની ખાણો જોવા માટે નીકળ્યા, અને ત્રણ કલાકમાં કોલર સ્ટેશને પહોંચી ગયા. ત્યાં નાર્તો કરવા રોકાઈ એક વાગ્યે ખાણો પાસે આવી પહોંચ્યા, કારણ ખાણો સ્ટેશનથી દસ માઇલ દૂર છે. અહીં બોમિયાની મદદથી તેમણે ખાણોમાંથી સોનું કેમ ખોદી કાઢવામાં અને સાફ કરવામાં આવે છે તે જોયું. વળી તેમણે જાણ્યું કે સોનું કાઢનાર કંપનીને માસિક દોઢ લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ થાય છે, અને તે ૪ લાખ રૂપિયાનું સોનું કાઢે છે. તેમાંથી મહેસૂર રાજ્યને પાંચ ટકા પ્રમાણે રોયલ્ટી આપે છે.

મહારાજાના નિમંત્રણને માન આપી સર્વ બીજી માર્ચે મહેસૂર ગયા. અહીં સ્ટેશન ઉપર રાજ્યના અમલદારોએ તેમનો સત્કાર કર્યો અને ‘જન્મ-મોહન’ બંગલામાં ઉતારો આપ્યો. અહીં તથા રામનદના જમીનદારને ત્યાં જે મહેમાનીનો પરિચય થયો તે કાઠિયાવાડની અત્યંત વખણાયેલી પરોણાચાકરી કરતાં પણ વધારે હતી. તે સમયના મહારાજાનું નામ ચામરાજ વાડિયાર હતું. તેમણે ૩૭ માર્ચ ૧૮૯૨ના રોજ પોતાનો ૨૯મો જન્મદિન જીજવ્યો. તેમને એક જ રાણી હતી, અને તેનાથી તેમને બે પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ એમ પાંચ સંતાનો થયાં હતાં. સૌથી મોટા કુમાર કૃષ્ણરાજ આ સમયે ૭ વર્ષના હતા.

મહેસૂરથી ૪થી માર્ચે નીકળી ટીપુની રાજધાની શ્રીરંજપટ્ટમ અને બંગ્લોર થઈ ૬ઠ્ઠી તારીખે ધારવાડ આવી પહોંચ્યા. ધારવાડમાં આ વખતે ભાવનગરના કુમાર ભાવસિંહજી (પાછળથી મહારાજા ભાવસિંહજી) અને કોલ્હાપુરના મહારાજા અબ્યાસ કરવા માટે રહેતા હતા. કલાપીને સ્ટેશન ઉપર લેવા માટે ભાવસિંહજી જાતે આવ્યા

હતા, અને સૌને પોતાને ખંજી લઇ ગયા. કુમારશ્રી ભાવસિંહજીએ આ કાઠિયાવાડી કુમારોને પોતાના શિક્ષક ફેઝરની અને સહઅધ્યાપી કેલ્હાપુરના મહારાજની મુલાકાત કરાવી, અને ધારવાડ જેલ, ઉન્માદ ભવન વગેરે સ્થળો ખતાવ્યાં.

આઠમી માર્ચે ધારવાડથી નીકળી ૯મીએ સવારે ૧૦ વાગ્યે પૂના પહોંચ્યા. અને ત્યાં ભોજન કરી ૧-૪૫ની બપોરની ટ્રેનમાં મુંબઈ માટે રવાના થયા.

તા. ૯ મીએ લગભગ રાતના આઠ વાગ્યે મુંબઈ પહોંચ્યા કે પુરત જ કલાપીને તેમનાં સાસુ તરફથી તાર મળ્યો કે કચ્છ રોહામાં તમારાં પત્ની ગંભીર બિમારી ભોગવે છે અને તેથી તમારે જૂજ આવવું. આ ઉપરથી તેમના વાલી રા. બ. પ્રાણુજીવન ઠાકરે તાર કરી રાજકોટ પુછાવ્યું કે પ્રવાસ પૂરો કરવો કે અધૂરો મૂકી કાઠિયાવાડ ચાલ્યા આવવું? જવાબમાં 'તુર્ત આવો'. એવો તાર પોલિટિકલ એજન્ટ તરફથી મળવાથી કલાપી ૧૧મી માર્ચે રોહા જવા માટે રવાના થયા, અને અન્ય પ્રવાસીઓ કાઠિયાવાડ પાછા આવી ગયા.

આ પ્રમાણે કલાપીનાં રોહાનાં રાણીની માંદગીને લીધે આર્યા-વર્તનો પ્રવાસ પંદર દિવસ વહેલો પૂરો થયો.

પ્રકરણ ચોથું

રાજવી કવિનું ગૃહજીવન

કલાપીનાં લગ્ન તો તેઓ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તે જ સમયે, ઇ. સ. ૧૮૮૯ ના ડિસેમ્બરની પહેલી તારીખે થઈ ગયાં હતાં. એક જ સમયે બે જગ્યાએ ખાંડાં મોકલવામાં આવ્યાં હતાં, કારણ આ સમયે હાથેવાળે લગ્ન કરવા જવાની પ્રથા રાજઓમાં અત્યારે છે તેટલા પ્રમાણમાં પણ પ્રચલિત ન હતી. એક ખાંડું કચ્છ રોહાનાં રાજકુમારી શ્રી. રાજબા માટે મોકલવામાં આવ્યું હતું અને બીજું કાઠિયાવાડના કેટડા સાંગાણીનાં રાજકુમારી શ્રી. આનંદીબા માટે. બન્ને રાજકુમારીઓ લાઠીમાં આવ્યા પછી લગ્નની કેટલીક ક્રિયાઓ કરવામાં આવી હતી. આ લગ્નોત્સવ પ્રસંગે કવિ દલપતરામ અને સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત) લાઠી આવ્યા હતા. દલપતરામે આ પ્રસંગે ખાસ આશીર્વાદાત્મક કાવ્ય બનાવ્યું હતું, પણ મણિશંકર કલાપીના ખાસ પરિચયમાં આ સમયે આવ્યા ન હતા. તે તો શ્રી. મૂળચંદ આશારામના સહાધ્યાયી અને મિત્ર હોવાથી આશારામ ભાષને ત્યાં જ ઊતર્યા હતા. પણ મૂળચંદભાઈએ આ બે કવિહૃદયોની મુલાકાત કરાવી હતી, અને તેમની ભાવી મૈત્રી માટે, તેથી જ, તેઓ વાજબી રીતે આનંદની લાગણી અનુભવે છે.

આ પ્રસંગે બનેલા એક બનાવની શ્રી. મૂળચંદભાઈ ખાસ નોંધ લે છે.^૧ રજવાડામાં એવો રિવાજ છે કે જો બે રાણીઓનાં સાથે

એક જ મુદ્દતે લગ્ન થયાં હોય તો તેમાંથી જે પહેલાં પોંખાય તે પટરાણીનો દરજ્જો બોગવે. રોહા રાજ્યનાં માણસો ઘણાં કાર્યકુશળ હતાં, એટલે તે કલાપીને મળ્યાં, અને રોહાનાં કુમારીને પહેલાં પોંખવામાં આવે એ પ્રમાણે તેમના મનનું વલણ ફેરવ્યું. ખુદ ઠાકોર સાહેબની જ ઇચ્છા પોતાની તરફેણમાં છે એમ જાણી રોહાવાળાઓ નિશ્ચિત થયા. પરંતુ લાઠીમાં આ વખતે મેનેજમેંટ હતું, એટલે ત્યાં તો દરેક બાબતમાં કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કહે તે જ પ્રમાણે થતું. આ વખતે કોટડા સાંગાણીમાં પણ મેનેજમેંટ હતું, કારણ રાજકુમારી આનંદીબાના ભાઈ શ્રી. મૂળવાળ સગીર હતા. મેનેજર તરીકે ઉમિયાશંકર નામે કુશળ મુત્સદ્દા હતા. એટલે તે હાલારના એસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ મારફત કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટને મળ્યા, અને કોટડાનાં રાજકુમારીને પ્રથમ પોંખવાં એવો હુકમ જ લાઠી જેના તાબા નીચે હતું તે ગોહિલવાડના આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટની ઉપર લખાવીને મોકલી આપ્યો. આ પ્રમાણે થવાથી રોહાવાળાઓ નિરાશ થયા, પણ તેમની કુશળતા આ નાના બનાવથી લાડીના લોકોના સમજવામાં આવી ગઈ.

સુરસિંહજીને અપર માતાઓ હતાં, અને હવે તેમનાં બે રાણીઓ આવ્યાં. પંદર વર્ષના કવિ હૃદયના રાજકુમારને માથે આ ‘ઝનાના’ની જવાબદારી ધણી ભારે ગણાય. આવી પરિસ્થિતિમાં કેમ કામ લેવું તે કલાપી જાણતા ન હતા, અને જાણવાની દરકાર પણ રાખતા ન હતા. રાજખટપટની માફક જ ગૃહખટપટ પણ તેમના સ્વભાવને અનુકૂળ આવે તેમ નહતી. તેમણે તો આદર્શવાદી તરીકે ‘માવડે’ અને બન્ને રાણીઓને પૂરેપૂરો ન્યાય મળે તેવી રીતે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે પ્રમાણે વર્તવા પણ માંડ્યું.

રાજબા બહેલાં હતાં. તેમના ઉપર સુરસિંહજીએ લખેલા પત્રો આપણી પાસે મોજુદ છે, પણ તેમણે સુરસિંહજીને લખેલા પત્રોમાંથી એક પણ લખ્ય નથી. છતાં સુરસિંહજીના પત્રો પરથી પણ રાજબાની

શક્તિ વિશે કેટલુંક જાણવાનું મળે છે. તેમને સંગીતનું સારું જ્ઞાન હતું અને કાવ્યો પણ રચી શકતાં હતાં. પોતાના પ્રતાપથી અને રનેહાળ વ્યક્તિત્વથી તે શરૂઆતથી જ સુરસિંહજીનો પ્રેમ જીતી શક્યાં.

કવિશ્રી નાનાલાલે થોડા શબ્દોમાં રાજ્યા, જેમને સાહિત્ય જગત રમાના નામથી ઓળખે છે તેમનું જીવંત રેખાચિત્ર દોર્યું છે.

૧ ‘કલાપિ સાહિત્યદરબારનાં મહારાણી હતાં રમાયા. કચ્છનાં કોડ ને રૂપ હતાં; ઉછળતી દેહછટા, સિંહણુ સમે સિનેા હતો. રમાયા હતાં જનરમાન. બલભલાને માન મૂકાવે. આંખના આકર્ષણુ પણ સિંહ આંખડીના હતા. એમના ખેલ નહોતા ઝરતા, આજ્ઞાટંકાર થતા. ભજન માય ત્હારે પડવા પડતા. મહેમાનોની મહેમાની એ રમાધર્મ હતો. નિર્ધાર દહતામાં અચળા સમું અચળત્વ, ભજન-ધૂનમાં ગુફા સમેા શબ્દગોરંભો, રાજરમતમાં અવસર જીતતાં જાદુ રમાયાનાં હતાં. રાજદરબારીઓ એ સહુ જાણતા, ને ઘણાખરા રમાવશ વર્તતા સ્વયં કલાપીને રમાનાં ગુસ્તાકર્ષણુ ઘટાઘેરે ઘેરી વળતાં. આદ્યશક્તિની રમા કુંવરી હતી : પ્રતાપી, શક્તિશાલિની, જયકલગી વરેલી.’

કલાપી રમાને મળ્યા ત્યારથી જ તેમના પ્રત્યે તેમને અસાધારણ આકર્ષણુ ઉત્પન્ન થયું હતું. પ્રેમલગ્નથી જોડાયેલાં દંપતીના જેવો જ રોમાંચક હર્ષોન્માદ આ લગ્નપ્રેમી દંપતીમાં જોવામાં આવે છે. તેમના લગ્નજીવનની શરૂઆતના મધુર મિલનનો પ્રસંગ સંભારતાં બે વર્ષ પછી, ઈ. સ. ૧૮૯૧ના ડિસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે કલાપીએ ગયાજીથી લખ્યું હતું: “આજ મને ૧૮૮૯ના ડિસેમ્બર માસની ૩૧મી તારીખ, રોશનની સડક પર આપણું મળવું, રથમાં સાથે બેસી દરવાજામાં ફુલના વરસાદ અને ‘હુ રૂ રૂ રા’ શબ્દની ગર્જના સાથે દાખલ થવું, અને ઈશ્વરની કૃપાથી રતનની પ્રાપ્તિ થવી તે બરાબર સાંભરી આવે છે. નજર આગળ તરી આવે છે.”

આ ડિસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે કલાપી રાજકોટ જવા માટે નીકળ્યા તે સમયનો પ્રસંગ હોય એમ લાગે છે. કારણ ૨૭ જાન્યુઆરી ૧૮૯૦ના રોજ રાજકોટથી તેમણે રમાને જે પત્ર લખ્યો તેમાં તેની પહેલાં પોતે લખેલો પત્ર મળ્યો કે નહિ એમ પુછાવ્યું છે. વળી એ પત્રમાં લખ્યું છે કે પોતે પ્રથમ પત્ર લખ્યો તે પહેલાં તેમને રમાનો પત્ર મળી ગયો હતો. આ પ્રમાણે ૧૮૯૦ના આરંભથી જ શરૂ થયેલ પત્રવ્યવહારની ગતિ અને જથ્થો શરૂઆતનાં વર્ષોમાં અસાધારણ છે. એક દિવસમાં બે બે પત્રો અને તાર મારફત પણ આ દંપતીએ સ્થલના અંતરને સાંધવાનો સતત પ્રયાસ કર્યો હોય એમ દેખાય છે.

શરૂઆતથી જ કલાપીએ રમાને પોતાને પ્રિય એવી કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ તરફ દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ‘તમને ગાયનનું સારું જ્ઞાન હોવાને લીધે મને લાગે છે કે તમે સાધારણ કવિતા પણ રચી શકતા હશો. જો એમ હોય તો વખત કાઢવાને વારતે એ ઉત્તમ ઈલાજ છે. જો એમ હોય તો તમે એક હોરી રચો અને રચ્યા પછી સારી નથી થઈ એમ મનમાં ન લાવતાં મને લખી મોકલજો... જરાપણ આવડતું હોય તો વધારે મેળવવું. જો તમને આ વિષે થોડું જ્ઞાન હોય તો આ વિષયની ચોપડીઓ તમને જે ફીક લાગે તે મારી પાસેથી મગાવી લેજો.’^૧

રમા કાવ્યો લખીને કલાપીને લખતાં અને કલાપી પણ કાવ્યો જોડીને રમાને મોકલતા. કવિતાની દૃષ્ટિએ કલાપીનાં આ કાવ્યોની કીમત અત્યારે બિલકુલ ન લાગે, છતાં જીવનચરિત્રની દૃષ્ટિથી તેનો ધણો ઉપયોગ છે. તે જ પ્રમાણે કલાપી સંસ્કૃત વૃત્તોમાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં કાવ્યો લખવા માંડ્યા તે પહેલાં તેમના શરૂઆતના પ્રયાસો કેવા હતા તે જાણવાથી તેમણે કરેલી પ્રગતિનો બરાબર ખ્યાલ આવી શકે છે અને તેમના કવિ તરીકેના મૂલ્યાંકનમાં તેથી ઘણી સહાય મળે છે.

એમ માની તેમાંનો એક નમૂનો જોઈએ. કલાપીનાં કાવ્યો ‘સુદર્શન’માં ૧૮૬૨માં છપાવા માંડ્યાં, તે પહેલાં બે વર્ષ ઉપરના આ પ્રયાસો છે.

તા. ૭-૬-૧૮૬૦ના પત્રમાં લખે છે : ‘જો કે સ્વપ્નાની કવિતા પૂરી થઈ નથી, પણ બીજી એક મેં કરી રાખી છે. તે તમને આનંદ આપવાને લખું છું. તમને કયો રાગ પસંદ છે તે કેમ નથી લખતા ? કે જેથી તેવા રાગમાં બનાવું ?’ અને પછી એ ‘કવિતા’ આપે છે:—

(ગીતિ)

‘ઝાડ જેમ પૃથ્વીને, બાળ્યું છે ઉત્સંગે દૃઢતાથી
તેમજ પ્રીતિ તારી, વળગી મુજને હંડી જડ નાખી.

(શિખરણી વ્રત છંદ)

અહો પ્યારી મારી, શોક ન કરજે જરી હવે,
દિવસ તેર રહ્યા છે, મળવા પ્રિય મારી તને;
લોહચુંબક લોઢાને, ખેંચે છે જ્યમ નિજ બણી,
તેમજ પ્રીતિ તારી, ખેંચે મુજને તુજ બણી.’

રાજકોટથી લખેલા બીજા એક પત્રમાં કલાપીએ લખ્યું હતું : ‘મને આથી શું મોટા સંતોષ ? માણસને મોટામાં મોટું સુખ શું ? દોસ્ત સારા મળે તે. તો મળે તમ જેવા સારા મનના, પ્રેમી અને આશાંકિત મિત્ર મળ્યા છે જે આ દુનીયામાં મળવા સૌથી મુશ્કેલ છે. અરે જેને હું સ્વપ્નમાં પણ ઓળખતો નહોતો અને મને સારા ભાગીદાર મળશે કે નહિ એની મોટી શંકા હતી તે શંકામાંથી ઈશ્વરે મને મુક્ત કર્યો. આથી મોટું સુખ શું ? કાંઈ જ નહિ. તમારા વિષે અને તમારી વર્તણૂક વિષે મને પૂરેપૂરો સંતોષ છે, અને તેવાને તેવાજ રહે એવું જગતનિયંતા પાસે માગું છું. ઈશ્વર આપણું સુખી જોડું સુખી જ રાખે એવી હું પ્રાર્થના કરું છું...હવે મારા મનના અને પ્યારના બે ભાગ થયા છે. પહેલાં તે એકપક્ષીએ એજ મને

શાન્ત કરતી, પણ હવે એનું પરાક્રમ તો તમે છીનવી લીધું છે. '૧

એક પત્રમાં મથાળું કરવામાં આવ્યું છે: 'કેદખાનું (રાજકુમાર કોલેજ)' એ કલાપીના આ શબ્દોનું સચોટ રીતે સમર્થન કરે છે.

અહીં વિચારશીલ વાંચનારને એ પ્રશ્નો થાય એ સ્વાભાવિક છે. પહેલો પ્રશ્ન તો એ કે કલાપીનું આ વાક્ય જાણીતું છે કે: 'લગ્ન થયાં પણ મને મારા અભ્યાસમાં નડનાર ને અરુચિકર હતાં' એનો મેળ કલાપીના આ ઉક્ત દાંપત્યપ્રેમની સાથે કેવી રીતે બેસાડવો? તેનો એક ઉત્તર તો કલાપીએ ઉપર જ આપી દીધો છે કે તેમનો પ્રેમ હવે અભ્યાસ અને રમા વચ્ચે વહેંચાઈ ગયો. અને બીજો ઉત્તર પણ આ વાક્ય જે પત્રમાં આવે છે તેમાં જ કલાપીએ જ આપી દીધો છે.

ઉપર લખેલા વાક્ય પછી પત્ર આગળ ચાલે છે 'એ અરુચિ આ છોકરીને જોયા પછી ઉડી ગયો. લગ્ન મળે એ સ્ત્રીઓ આપી હતી. જેને હું સમજી શકતો નહિ. એને ન્યાય આપવામાં પ્રેમ કરતાં વધારે માંડ હૃદય રોકાયું હતું. પણ લગ્ન મળે આ બાળકી પણ આપી હતી. રાજના કુટુંબની એકથી વધારે સ્ત્રીઓના પરિણામ રૂપે નીપજતી ખટપટ, મહારા ગૃહમાં, મહારી સંપત્તિ તરફની અભિરુચિને લીધે જ અને વહેવારકુશળતાના અભાવે વહેલી આવી. ભલે આવી. રમાને હું સમજી શક્યો અને આનંદ થયો. (બીજી સ્ત્રીને) પણ સમજી શક્યો અને કાંઈ ખેદ થયો. પણ હવે રમાને ત્યાં જમવા વિ. ની ગોઠવણ થતાં એ ખેદ અને એ આનંદ બંને પેલી ન્હાની શોભના વિશેષ નિકટ આવવાથી ઉડી ગયા. રમામાં થયું હતા, કાંઈ સૌંદર્ય પણ હતું, પણ સૌથી વિશેષ કાંઈ એની દાસીમાં હતું. '૧ એટલે રમાની તરફ કલાપીનું જે આકર્ષણ થયું અને વધતું ગયું, લગ્ન અરુચિકરને બદલે રુચિકર લાગવા માંડ્યું,

તેમાં બાળક શોભના પ્રત્યેના વાત્સલ્યભાવે પણ મોટા ભાગ બજવ્યો હતો.

બીજો પ્રશ્ન એ થાય તેમ છે કે કલાપીનાં શરૂઆતના કવિતા લખવાના પ્રયાસો આવા નમૂના હતા, તો થોડા જ સમયમાં તે સારાં કાવ્યો કેવી રીતે લખી શક્યા ? તેનો વિસ્તારથી જવાબ તો કલાપીનો કવિ તરીકે વિચાર કરીશું ત્યારે આગળ ઉપર આપવાનો રહેશે, પણ હાલ તુર્ત એક બાબત કહેવા જેવી લાગે છે. કલાપીના ગદ્યમાં ધણી શક્તિ હતી એવું તો આ શરૂઆતના પત્રોમાં પણ દેખાય છે, અને પછી જ્યારે તેમણે છંદો ઉપર કાબૂ મેળવ્યો ત્યારે આ જ શક્તિ તેમને કામ લાગી. આ સમયના પત્રમાંથી આવા થોડા નમૂના, આ પ્રકરણ સાથે જ સંબંધ રાખે તેવા વિષયના, અહીં તેથી આપું છું.

રમા વિશે લખ્યું છે : ‘જેને મારા હૃદયમાં જ હું રાખું છું, જેને દુઃખે દુઃખ ને જેને સુખે સુખ માનું છું, જેને માટે મેં મારો વિદ્યાભ્યાસ ને સરસ્વતી સેવના મૂકી, જેને માટે હું હંમેશાં દુઃખી રહ્યો, જેને માટે મેં મારી તંદુરસ્તીનું બલિદાન આપ્યું, જેને હું મારો પ્રાણ ગણતો, જેને હું મારી વાત કરવાની જગ્યા, મારી ખુશાલીનું ઠેકાણું, મારી દિલગીરી ને શોક કાપવાનું હથિયાર ગણતો’ વગેરે.^૧ અહીં કાદંબરીની અસર દેખાય છે. અને કાદંબરી એ તો ગદ્યકાવ્ય જ છે ને ? આવું જ બીજું દર્શાવું :—

‘હવે મારા મનમાં, હૃદયમાં, શરીરમાં અને રૂંવાટે રૂંવાટે દુષ્ટ મદનના શરખૂતી ગયાં છે, જે મને દિનરાત ચેન પડવા દેતાં નથી; જેણે મને દિવાનો બનાવી દીધો છે, જે મારા સુખને આધું ધસરડી જાય છે, ને જે મારા મન પર બેહદ બોળે મુકી મુંઝવી દે છે; હવે તે બાણથી ભાગી હું ક્યાં જાઉં ? તે બાણ ન લાગે તેવો શું ઉપાય

કઈ? આ શરીર, આ વિચારો, આ હૃદય, આ મન એમાંનું કાંઈ હવેથી માંડે નથી. કારણ કે તે તો મેં ક્યારનાયે.....તને અર્પણ કરી આપેલ છે. હવે તેની સાચવણ તને જેમ ઉચિત લાગે તેમ કરજો ?'

આવી વાઈછટાની સાથે વારંવાર કલ્પના પણ ભજે છે. મદનને શંકરે બાળ્યો છતાં હાલ તે કેવી રીતે દુઃખ દર્શી શકે? અનંગ છતાં તે બળ કેમ વાપરી શકે? વગેરે પ્રશ્નો ઉઠાવી તેના કલ્પનાથી જવાબ પણ કલાપી આપે છે. વળી અલંકારો પણ તેમના પત્રોમાં વારંવાર દેખાય છે. આ પ્રમાણે કવિતાની સામગ્રી તેમના પત્રોમાં પણ ભરપૂર દેખાય છે. તાત્પર્ય કે ભવિષ્યના કવિનાં આ લખાણો છે એમ તો ચોક્કસ લાગે તેવું છે. તેનો એક છેલ્લો દાખલો આપી દઉં. રમાના રોહા ગયા પછી પત્રમાં જરા વિલંબ થતાં આ કવિહૃદય કેવી પ્રશ્નપરંપરા કરે છે !

‘ સખીઓએ શું બધો વખત લઇ લીધો? સગાંવહાલાં શું બધી પ્રીતિ હુંટી ગયાં? રમતગમતે બધું મન ખેંચી લીધું શું? ગાયન અને ઢાલ વગેરે સાધનોએ જૂની ઓળખાણ મનમાં આણી હાથ અને જીભ પોતાની સાથે જ શું રોકી રાખ્યાં? આમ તેમ રખડતા, પ્રીતિથી પીગળી ગયેલા કોમળ હૃદયવાળા મિત્રને શું વિસારે મેલ્યો? તેનું વિયોગનું દુઃખ પણ મનમાં ન આણ્યું? કાગળથી સુખ આપવું પણ બંધ કર્યું? ’

આ પત્રોના ઉતારા જેમ કલાપીની કવિ તરીકે શક્તિ બતાવે છે તે જ પ્રમાણે તેમની રમા પ્રત્યેની ઉચ્ચ પ્રેમની ભાવના પણ વ્યક્ત કરે છે. આમ છતાં કલાપીએ પ્રેમને બદલે ન્યાય આપવાનો પ્રયાસ શરૂઆતમાં કર્યો હતો એમ કહ્યું છે તે તરફ તેમને પોતાને ન્યાય આપવા માટે આપણે જોવું જોઈએ.

લગ્ન થયા પછી એક મહિના પછી જ કલાપીએ રમાને લખ્યું હતું : ‘ તમારે અનેએ એક જ માની બે દિકરી માફક વર્તવું, અને આનંદથી સાથે રમીજમી વખત કાઢી નાખવો.

‘તમારી બેનને બણાવવું જેમ અને તેમ જલદીથી શરૂ કરજો. પહેલવેલી ‘ મેવાડની જાહોજલાલી ’ વંચાવજો અને શુદ્ધ લખતાં શીખવવામાં પૂરેપૂરું ધ્યાન આપજો. કારણ કે કાના માત્રની બહુ જ બૂલો પડે છે. ’૧

કોટડાંવાળાં રાણી પહેલાં પોંખાયાં હતાં એટલે તે પટરાણી ગણાય. પણ આ પ્રમાણે નાના મોટાનું અભિમાન રાખવાથી ‘ ઇતરાગ ’ થાય અને એ ઇતરાગ કલાપીને જોઈતો ન હતો તેથી તેમણે બેનને સમાન હોવાનું અને સમાન છે એમ સમજીને એ રીતે જ રહેવાનું સમજાવ્યું હતું.

૧૮૯૦માં રમાએ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો. તેનું નામ હરિયા પાડવું ઘટે તો પાડજો એમ કલાપીએ લખ્યું હતું.

બેનને સમાન ગણવાનો મનથી નિશ્ચય હોવા છતાં અને તે રીતે વર્તવાનો પ્રયાસ કરવા છતાં કલાપીનું મન રમા તરફ શરૂ-આતમાં વધારે હતું, અને પછી તે શોભના તરફ ઢળ્યું.

આર્યાવર્તનો પ્રવાસ અધૂરો મૂકી કલાપી રમાની માંદગીને તાર આવવાથી મુંઝઈથી ૧૧મી માર્ચે રોહા જવા નીકળ્યા. સમુદ્ર-માર્ગે મુંઝઈથી નીકળી તે કચ્છના માંડવી બંદરે ઊતર્યા, અને ત્યાંથી રોહા ગયા. રોહામાં તે લગભગ બે માસ રહ્યા, અને ત્યાર પછી ૧૫મી મેએ રોહા છોડી રોહાવાળાં રાણી સાહેબ સાથે ૨૨મી મેએ લાઠી આવ્યા. રોહામાં બીજી એપ્રિલ ૧૮૯૨ના રોજ કલાપીનાં બીજાં કુંવરીનો જન્મ થયો હતો.

કલાપીને એકાંતવાસ ધણે પ્રિય હતો, તેથી હવે પછીનો

ધણે સમય તે રાજકોટમાં રોહાવાળાં રાણી સાથે રહ્યા. કલાપીના પાટવી કુમાર શ્રી. પ્રતાપસિંહજીનો જન્મ આ સમય દરમ્યાન રાજકોટમાં જ ઈ. સ. ૧૮૯૨ માં થયો હતો. ત્યાર પછી થોડા મહિના બાદ કોટડાવાળાં રાણીના કુમાર શ્રી. જોરાવરસિંહજીનો જન્મ સંવત ૧૯૪૮ના અસાડ સુદિ ૧૫ના રોજ થયો હતો.

જે રાણીઓને સમાન દરજ્જે રાખી તેમની સાથે શાન્તિથી જીવન ગાળવાનો કલાપીનો નિશ્ચય એક પ્રકારની હૃદયત્રિપુટી રચવાનો જ પ્રયાસ મણાય. પણ કલાપીના જીવનમાં આના કરતાં વધારે રોમાંચક હૃદયત્રિપુટીનો પ્રસંગ નિર્માયો હતો.

રમાની સાથે દાસી વર્ગમાં મોંઘી નામની કચ્છની એક ખવાસ કોમની છ સાત વર્ષની બાલિકા આવી હતી. કલાપીનું પ્રથમ દષ્ટિએ જ તેના તરફ આકર્ષણ થયું. 'હૃદયત્રિપુટી'માં કલાપીએ લખ્યું છે તે કલ્પનાસૃષ્ટિ બાદ કરતાં આ સંબંધમાં ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે. વત્સા મોંઘીમાંથી સ્નેહરાજી શોભનાના પરિવર્તનનો ઇતિહાસ ખરેખર રોમાંચક છે, અને કલાપી તરફ યુજરાતના કવિતાવાંચકોનું જે અસામાન્ય આકર્ષણ છે તેનું એક કારણ આ અદ્ભુત કિસ્સો પણ છે.

પ્રકરણ પાંચમું

દૃશ્યત્રિપુટી

રેમાની દાસી, કર્ણની ખવાસ કામની અભણ બાલિકા, મોંઘીમાંથી લાડીના રાજવી કવિ કલાપીની સ્નેહરાત્રી શોભનાના અજળ પરિવર્તનના કિસ્સાએ અનેક નાનકડા નવલકથાકારોને કથાવસ્તુ પૂરું પાડ્યું છે. પણ હું અહીં એ રોમાંચક કિસ્સાને હકીકતો અને વિગતોના અંકોડા મેળવીને આધારભૂત તવારીખ તરીકે જ રજૂ કરવા ઇચ્છું છું. આ પ્રણય-ઇતિહાસ જાતે જ, તદ્દન સાદી રીતે કહેવામાં આવે તોપણ અદ્ભુત રસ જગાડે તેવો છે. વળી એ વિગતવાર હજી સુધી એકે વખત કહેવામાં આવેલ નથી. સ્વ. કાન્તે કલાપીના કેટલાક પત્રો છાપ્યા ત્યારે વાંચકોને કલાપીના પ્રણય-જીવનની પરીકથાનો પ્રથમ પરિચય થયો. ત્યારપછી વાંચકોના મનમાં આ વિશે જાણવાની ઇચ્છા વધતી ગઈ છે, અને કલાપીના પત્રો પ્રકટ થવાથી તે ઠીક પ્રમાણમાં સંતોષવાનું સાધન તેમના વિચારશીલ વર્ગને સાંપડ્યું પણ છે. કારણ આ પત્રોમાંથી સીધી અને આડકતરી રીતે ઘણું જાણવાનું મળે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમાંથી જે સૂચનો મળે છે તે પરથી અભ્યાસીઓને તેમનાં કાવ્યોમાંથી પણ ઘણો પ્રકાશ તેમના પ્રણયજીવન પર પડતો દેખાય છે, અને તેથી ઘણું નહિ સમજાતું સમજાય છે.

એટલે અહીં, કલાપીના પત્રો અને કાવ્યોમાંથી, આ જ રીતે આ ક્ષેત્રે તેમના પ્રેમજીવનનો ઇતિહાસ આલેખવાનો પ્રયાસ કર્યો

છે. તેમાં બેખકે પોતાના તરફથી અનુમાનો દોરીને ચિત્રનો વિસ્તાર વધારવાનો કાંઈ પણ પ્રયાસ કર્યો નથી અને કલ્પનાના રંગો ઉમેરીને તેમાં બબક લાવવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો નથી. આ હકીકત જેમ અને તેમ કલાપીના જ શબ્દોમાં આપવાની પદ્ધતિ આ ઉદ્દેશ માટે વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે એમ લાંબા વિચારને અંતે લાગ્યું છે. તે માટે પ્રથમ આત્મવૃત્તાંતના રૂપમાં આ પ્રકરણ લખવાનો પ્રયાસ કર્યો. એ માટે કલાપીના કેટલાક પત્રો ધણા અનુકૂળ છે. પરંતુ એ પત્રોમાંથી જુદા જુદા ભાગો જોડીને જે લખાણ તૈયાર થયું તેમાં વચ્ચે વચ્ચે સાંધા આવતા હતા તે એક બીજા સાથે મળી જતા હોય એમ લાગ્યું નહિ. જુદી જુદી વ્યક્તિઓને, જુદા જુદા સમયે લખાયેલ પત્રોમાં આવું અને એ સ્વાભાવિક છે. વળી આ પત્રોની સાથે કલાપીનાં કાવ્યોને કેવી રીતે મેળવી દેવાં એ પ્રશ્ન પણ વિકટ લાગ્યો. કારણ કાવ્યોની અને પત્રોની ભાષાશૈલી તદ્દન જુદા જ પ્રકારની છે. પત્રોમાં સરલ, નિખાલસ શૈલી છે, ત્યારે કાવ્યોમાં કલ્પનાના અને કલાના અંશે હકીકતની સાથે એમને એમ છૂટા ન પાડી શકાય તેવી રીતે ભજેલા છે. એટલે તેમાંથી કોઈ છૂટક પંક્તિઓ, અન્વય કરીને પણ મૂકી શકાય તેમ નથી.

કથાપદ્ધતિ—જેમાં સંવાદ, પાત્રાલેખન વગેરે આકર્ષક અંગો આવી શકે તેનો પણ વિચાર કર્યો. પરંતુ તેમાં વાંચકોના મનમાં સાચુંજ ચિત્ર ઊઠશે એવી ખાત્રી ન લાગી. જ્યાં ચરિત્રના નાયકના જીવનની હકીકતોથી વાંચકો ખરાખર વાકેફગાર હોય ત્યાં આ પદ્ધતિ ખરાખર છે. જેમકે, શેલીનાં અનેક જીવનચરિત્રો મોજૂદ છે, ત્યાં ‘એરિયલ’ એ નામથી ફ્રેન્ચ લેખક આન્દ્રે મોરવાંએ તેનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે અને તે નવલકથાના જેવું રસિક બન્યું છે. પરંતુ પહેલીજવાર કલાપીનું જીવનચરિત્ર લખાતું હોય ત્યાં તો હકીકતો, વિગતો, અને વધુ વિગતો અને હકીકતો એ જ યોગ્ય માર્ગ છે એમ મને લાગ્યું છે, અને તેથી શરૂઆતમાં કહેલ પદ્ધતિ અહીં સ્વીકારી છે.

૧ કલાપીનું લગ્ન થયું તેના બીજા જ દિવસે તેમણે એક છ સાત વર્ષની બાલિકાને તેમના મકાનની નીચેથી ચાલી જતી જોઈ. તેમના શિક્ષક ત્રિલુવન જાની પણ આ મધુર નિદોષતાની મૂર્તિને જ જોઈ રહ્યા હતા. તેને બોલાવી તેની સાથે વાત કરવાની ઇચ્છા તેમના મનમાં થઈ, પણ કાંઈક શરમ લાગી. પણ જાની માસ્તરે તેને બોલાવી. તે રમાની દાસી મોંઘી હતી, જેને કલાપીએ ‘શોભના’ નામ આપી સાહિત્યમાં અમરતા અર્પી છે. આ અપૂર્વ માધુર્યની મૂર્તિ જોઈ કલાપીને તેની પ્રત્યે વાત્સલ્યભાવ પ્રકટયો. આ અગ્નણી ખવાસની બાલિકા પાંચ મિનિટના સહવાસમાં જ સુરસિંહજીના કવિ-હૃદયનું હરણ કરી ગઈ. આ સમયે તેમને સોળ વર્ષ થયાં હતાં, પણ માતાના શિક્ષણને પરિણામે હજી તે સ્ત્રીપુરુષનો પ્રેમ એટલે શું તે સમજતા ન હતા.

પણ હવે રમાને ત્યાં જન્મવાનું થતાં આ બાલિકા શોભનાની હાજરીને લીધે કલાપીને જીવનમાં અપૂર્વ સ્નેહાનંદ લાધ્યો. કલાપીએ તેને બણાવવા માંડ્યું અને બે વર્ષમાં તેણે સારી પ્રગતિ કરી. પછી કલાપી પ્રવાસે ગયા, ત્યાં રમાના પત્રોની સાથે શોભનાના પત્રો પણ આવવા લાગ્યા. કલાપી રમા પરના પોતાના પત્રોમાં વારંવાર ‘મોંઘી બેટા’ને તેનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાનું પ્રોત્સાહન આપતા.

તા. ૨૪-૧૦-૯૧ના પત્રમાં લખ્યું છે: ‘મોંઘીના અક્ષર વાંચ્યા.’ ત્યારપછી બીજે દિવસે લખેલા પત્રમાં કહ્યું છે: ‘મોંઘીના અક્ષરો જોઈ અને ઘણું જ દુઃખ થાય છે. અહો, એ બિચારી મને સંભારે છે!’ તા. ૧-૧-૯૨ના પત્રમાં ટૂંકો સંદેશો મળે છે: ‘મોંઘીની ચીઠ્ઠી પહોંચી. એને કહેજે કે આ ચીઠ્ઠી સારી લખાણી છે.’ શોભના ઉપર આ પ્રવાસ દરમિયાન લખાયેલ એક ટૂંકો પત્ર કલાપીના હૃદયની કામળ લાગણી સમજવામાં મદદગાર થઈ પડે તેવો છે.

૧ કાન્તને પત્ર, તા. ૧૧-૧૨-૯૭ સં. કલાપીના પત્રો (મુનિકુમાર ભટ્ટ) પૃ. ૨૪-૨૮

‘ મોઢી બેટા,

તારી ચીઠ્ઠી વાંચી છે. હમણું સુધી એ મારા ગળવામાં હતી. હમણું તેને ફાડી નાખીશ. તું બણે છે એ ખુશીની વાત. હું રોહે આવીશ ત્યાર પહેલાં પહેલી ચોપડી પૂરી કરજે. નાથીઆઈથી વધી ગઈ છું એ ધણું સાફ. સૌની સાથે તું તો આખો દિવસ રમતી હઈશ. હમીર બોલવા શીખ્યો હશે. એને કચ્છી શિખવશે નહિ. બેંસા પેસાંને બદલે ગુજરાતી શિખવજે.

જીવરામ અને જોશંકરને મારા સલામ કહેજે. માજીએને તાજીમ કહી શકે ? શરમાઈશ નહિ. હમીરને બોલાવજે.

લી. રખડતો બાપુ સુરસિંહ ’

આવી જ પ્રણયાર્દ્રતા હિંદના પ્રવાસ દરમ્યાન લખાયેલા પત્રોમાં ટપકતી દેખાય છે. ‘ મોઢી, બેટા કહી તેને કેદી બોલાવીશ ? પાણી પા, હાથ ધોવરાવ, ટુવાલ લાવ એમ તને કે’દી કહીશ. મેં તને કેદી રોવરાવી નથી, હેરાન કરી નથી, પણ કદાચ બણાવતાં માથામાં ટાપલી મારી હોય તો મને માફ કરજે. ’

પ્રવાસમાંથી પાછા આવ્યા પછી બન્નેનો સહવાસ ઘણો વધી ગયો. શોભનાનો અભ્યાસ પણ વધવા લાગ્યો. પરંતુ તેથી જ કલાપીની ચિંતા પણ વધી. ‘ આ રત્ન તેની જ્ઞાતિમાં ક્યાં આપવું ? ’ કલાપીએ એક ખવાસના છોકરાને શોધી કાઢ્યો અને તે ગુજરાતી બણ્યો હતો એટલે તેને અંગ્રેજી અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો. પરંતુ રાજકવિની સ્નેહરાગી થવા નિર્માયેલ શોભના અને આ સખ્ત દિલના છોકરા વચ્ચે કાંઈ લાગણી જાગી શકી નહિ. પરંતુ કલાપી અને શોભના વચ્ચેનો પ્રેમ વધતો ચાલ્યો. પ્રેમની અજળ ખુમારી આ યુવાન કવિહૃદયને ડોલાવવા લાગી, પણ જોકે તે દાંપત્યપ્રેમ હતો, વાતસલ્ય ન હતું, છતાં તેમાં સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિ હતી.

રમાએ બહુ સમજાવવાનો યત્ન કર્યો, અને કલાપીએ જાતે

પણ પોતાના હૃદયને ફેરવવા અથાક પ્રયાસ કર્યો પણ તે સર્વ મિથ્યા મયું.

પોતે અન્ય સ્ત્રીને હૃદયમાં સ્થાન આપનાર જ નથી એ કલાપીનો નિશ્ચય હવે બદલાવા લાગ્યો. કલાપીએ બંનેને સમાન રીતે આહવાનો નિશ્ચય મન સાથે કર્યો, પણ રમાને તેની પ્રતીતિ કેવી રીતે કરાવી શકાય? છેવટે ત્યાગના સંકલ્પથી પ્રેરાઈ શોભનાને હૃદયમાંથી કાઢી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ શોભનાને કાઢી નાખવા જતાં તો રમા અને આખું જગત હૃદયમાંથી નીકળી જતું લાગ્યું. કાંતો બંનેને ચાહે અથવા કોઈને નહિ એવું થઈ મયું.

પોતાના મનને મનાવવા કલાપીએ કરેલા પ્રયાસો ‘ભરત’ અને ‘બિલ્વમંગળ’ એ કાવ્યોમાં સરસ રીતે દેખાય છે. મૃગમાં આસક્તિ ખોટી છે એમ માનનાર ઋષિને કવિ સલાહ આપે છે: ‘રમાડ તેને પણ લુપ્થ ના થજે.’ અને ‘બિલ્વમંગળ’માં કહે છે કે આ જગતનો પ્રેમ તો મિથ્યા છે, માટે જે સર્વદા રહેનાર છે તેને શોધી લે; પ્રિયાનો પ્રેમ તજી પ્રભુનો પ્રેમ ગ્રહણ કર.

આ પ્રમાણે નીતિ અને પ્રેમના ખેંચાણમાં બે વર્ષ નીકળી ગયાં. નીતિ જીતી અને બંને પવિત્ર રહ્યાં.

૧ આ સમય દરમ્યાન એક સવાલ કલાપીના મનમાં અધ્ધર જ રહ્યો હતો. પ્રેમમાં શરીરસંબંધ કાંઈ અગત્યનું તત્ત્વ છે? એ ઇચ્છા કલાપીને થતી હતી, પણ તે કોઈ દિવસ પૂરી કરી શક્યા ન હતા, કારણ હૃદય તેને પાપ સમજતું હતું. શોભનાને પુત્રી, બહેન તરીકે આહતી વખતે રમાનો કાંઈ અપરાધ થતો હોય એમ લાગતું નહિ, પણ હૃદય જ્યારે કામદષ્ટિ કરતું ત્યારે આવું લાગતું. જાણવાલાયક વાત એ છે કે બુદ્ધિ તો આમાં પાપ નથી એમ માનતી, પણ હૃદય જ ખેંચાતું, અને પછી હૃદય જ પાપ છે એમ માનીને પાછું પડતું.

૧ મણિલાલ નલુભાઈને પત્ર

શ્રી. કલાપીની પત્રધારા પૃ. ૨૫ થી ૨૬

આનું કારણ માત્ર નીતિજ હશે કે બીજાં કારણો પણ તેમાં બળેલાં હશે એ વિશે વિચાર કરતાં કલાપીને યોગ્ય રીતે જ સમજાતું હતું કે રમા, મિત્રા, કીર્તિ, લાંબા સમયથી એને પાપ માનવામાં આવે છે એ ટેવ, અને શોભનાને ચાહવાથી રમા કદાચ હૃદયમાંથી નીકળી જશે એ ભય એ સર્વ કારણો પણ હૃદયને પાછું પાડવામાં નીતિની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાને મદદ કરતા હતા. અહીં જણાવવું જોઈએ કે, કલાપીએ છેવટે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે પ્રેમમાં સર્વ નીતિ સમાઈ જાય છે, અને હૃદયના ઐક્યમાં શરીરનો રથૂલ સંબંધ પણ પુણ્યરૂપ જ બની રહે છે.

(કાન્તને પત્ર તા. ૧૧-૧૨-૯૭)

પણ પ્રેમ પોતાનું બળ અજમાવ્યે જ રાખતો હતો. તે કહેતો હતો

કુલ વીણુ સખે, કુલ વીણુ સખે,
હજી તો કુટુંબ જ, પ્રભાત સખે ?
અધુના કલી જે વિકસી રહી છે,
ઘડી જે ઘડીમાં મરતી દિસશે !*

પરંતુ પ્રેમ જે આ પ્રમાણે કહેતો હતો, તો સમાજ, મિત્રા, સલાહકારો બીજું જ કહેતા હતા.

*એકને ચાહતું તેણે બીજાને નવ ચાહવું !

એકને ચાહતું તેને બીજાએ નવ ચાહવું !

આની સામે પોકાર કરતાં કવિ કહે છે : ‘ કબૂલ છે કે દરેક ધારો કાંઈક હેતુપૂર્વક જ થયો હશે, પણ એ મદદ કરનાર ધારો જ કાંટાની માફક સમય જતાં ખૂંચનારો બની જાય છે. હું એક વખત રમાનો જ હતો, અને તે સમયે હું હૃદયપૂર્વક જનોના ધારાનું સેવન કરતો હતો. અને અત્યારે યે હું તારો પહેલાં હતો તેના કરતાં

જરાયે ઓછો નથી, તોપણ મારું હૃદય અત્યારે અન્યનું બન્યું છે. અને મને ખાતરી છે કે કુદરત કદી પ્રેમને પાપ ગણતી નથી, એટલે તે મારા પર, તેની પર અને તારી ઉપર પણ અમીદશિથી જોશે. વખત ચાલ્યો જશે, તેનું મુખ મારાથી દૂર ચાલ્યું જશે, અને પછી હું જીવી શકીશ નાહ. કદાચ તારે અનિચ્છાએ આ સત્ય સ્વીકારવું પડશે, તો પછી હાલ રાજીખુશીથી શા માટે ત્રણ હૃદયનું ઐક્ય કરવા કબૂલ નથી થતી ? તને કદાચ લાગશે કે હું કાલે કહેતો હતો તેના કરતાં હું આજે જુદું કહું છું. ખરી વાત. અને વળી આવતી કાલે હું આનાથી યે જુદું કહીશ. કારણ હું કુદરતના હાથમાં છું, અને તે દોરે છે તેમ દોરાઈ છું, અને નવાનવા પાઠો શીખું છું. ’

Eternal Love, Eternal Lie—શાશ્વત પ્રેમ એ શાશ્વત જુઠાણું છે, એના ઉપર ભાષ્ય કરતા હોય એમ કલાપીએ કહ્યું છે: ૫“ વ્હાલીનું હૃદય મને અગાધ ઉદ્ધિ લાગતું હતું, અને તેમાં હું ઉડે અને ઉડે અવગાહન કરતો. એ પ્રેમજલનું તળાવું પાતાળમાંયે હોય એમ લાગતું ન હતું, અને એ જેમ અતલ હતું તેજ પ્રમાણે અતટ પણ હતું. એ સિન્ધુમાં હું ઉડે અને ઉડે ઉતરતો ગયો અને હું પાતાલનાં પડેપડ અને ગુફાએ ગુફાઓમાં ફરી વળ્યો. અનન્ત યુગ આમ ને આમ જ હું પ્રેમવારિધિમાં વીહર્યા કરીશ એમ માનતો હતો, એવામાં એક ખડક ઉપર મારો પગ ઠર્યો. ત્યાં દૈવી મોતિનો સ્વર ઉઠ્યો કે ‘ અમને સ્પર્શતાં ખારાશ મળશે, અમને સ્પર્શતાં ઉદ્ધિ કટુ લાગશે, પણ અમને સ્પર્શતાં જ કોઈ નવી આશાનું દાર ઉઘડશે. ’

આ શબ્દો સાંભળીને કવિએ એ દૈવી મોતિડાંને હૃદય સાથે ચાંપી દીધાં. એટલે તેને મૂર્છા આવી અને તેણે ફરીથી અવાજે સાંભળ્યા: ‘ હે મનુષ્ય આ સિન્ધુમાં હવે કાંઈ ઉડાણ નથી, માટે તું અન્ય સિન્ધુમાં જા. આવા તો અનેક દરિયા તું ઉતરી આવ્યો છે, અને હજી અનેક દરિયા તારે તરવાના છે. તલસ્પર્શ થતાં જ સિન્ધુ

તળાવ બની જાય છે. એ પ્રમાણે હવે આ સિન્ધુનું પણ બન્યું છે. અત્યારે આ સિન્ધુ કડવો બન્યો છે, તેજ પ્રમાણે કોઈ વખત બીજો સાગર પણ કડુ લાગશે. પણ હાલ તો આ છોડી જ દે. હવે હું જોઉં છું તો મને એક બાળુ માઈ જૂનું તળાવ, એટલે રમા-હૃદય હાંકતું દેખાય છે, તો બીજી બાળુ શોભના-હૃદયરૂપી સિન્ધુ ગાજતો દેખાય છે. હું મારા હૃદયમાંથી વધેલો રસ બન્નેમાં ઢોળું છું, પણ હવે તળાવના જલ સાથે મારા હૃદયરસનો મેળ ખાતો નથી. મને ત્યાં સિન્ધુ ખેંચે છે, પણ અરેરે, અહિં તળાવ રહે છે. ત્યારે હવે હું માઈ હૃદય ક્યાં ઠાલવું? જહાલા તળાવ, તું જ ફરીને સમુદ્ર બની જા. તું જ તારો રસ વિસ્તીર્ણ કર. પણ હું શું જોઉં છું? એ જલ તો વધુ ને વધુ સંકોચાતું જાય છે, અને માઈ હૈયું વધારે ને વધારે વિસ્તીર્ણ બનતું જાય છે. બસ ત્યારે હવે સમજાયું. સંકોચ પામેલું હૃદય કદી વિકસી શકતું નથી, અને વિકાસ પામેલું હૃદય સંકોચાઈ શકતું નથી. તો પછી હે તળાવ, તને છેલ્લી સલામ. હું તને તજી જાઉં છું. આપણે ફરીથી મળીએ કે ન પણ મળીએ. પણ હું તારા ઉપકારોનું હમેશાં સ્મરણ કરીશ. હું આમ વિચાર કરું છું ત્યાં તો સિન્ધુ મને આકર્ષે છે. હું તેમાં ડૂબું છું, પણ ડૂબતાં ડૂબતાં એ જૂના નામનો જપ જપી રહું છું. ’

કલાપીના હૃદયની મહાન વ્યથાનું પણ કારણ આવું મહાન જ હતું. નવા પ્રેમથી આકર્ષાયા છતાં તે જૂના પ્રેમને વીસરી શકતા નહિ. રમા સાથેના લગ્નની જવાબદારીનું આ જ્ઞાન ન હતું. કારણ જે એમ હોય તો તેમણે તેમનાં બીજાં રાણીને પણ યાદ કર્યા હોત. આ કાટકાવાળાં રાણી પ્રત્યે પણ તેમણે પોતાની ફરજ બજાવવાની સતત કાળજી રાખી હતી. પણ રમા પ્રત્યેની જવાબદારી તો લગ્ન ઉપરાન્ત પ્રેમની હતી. અને એ જ મુખ્ય હતી. નહિ તો ઘણી સહેલાઈથી તે ત્રીજું લગ્ન કરી શકત. પણ આ ત્રીજું લગ્ન પણ પ્રેમને માટે હતું અને તેમાં એકને ચાહનારે બીજાને ચાહવાનું હતું.

કલાપી તો ધણીવાર એમ માનતા હતા કે ખેયને ચાહી શકાય. પણ રમા એમ માની શકતાં ન હતાં. તેમને લાગતું હતું કે ખીજ સ્ત્રી આવે પછી સાથે રહેવામાં કાંઈ રસ નથી. અને પછી કલાપીનું હૃદય પણ બદલાઈ જાય. ત્યારે કલાપી માનતા હતા કે તેમની લાગણી આટલા બધા સમય સુધી ફરી ન હતી, તો પછી રમા શોભનાને મેળવવામાં તેમને મદદ કરે તો પછી આવા ઉપકારના બાર નીચે દબાયા પછી તો તેમની રમા પ્રત્યેની લાગણી કેમ જ ફરે ? ઊલટી વધે. મણિલાલ નલુભાઈને પત્રમાં લખેલ આજ વિચાર કવિતામય વાણીમાં દર્શાવતાં કલાપીએ લખ્યું છે :

પ્રિયે ! તે ગ્રીષ્મતણી હતી દહાય,^૧
આપણે ફરતા કુંજની મહાંય

x x x x

ત્યાં કળા કે ખીલતી હતી રમતી વાયુ સાથ,
'ચૂંટી લે ભોક્તા ! મને' એ લવતી'તી વાત.

બરેલો હજુ ય હતો મકરન્દ,

થયો ના હતો ભ્રમરનો સંગ;

હતી તેમાં શી રસિક સુવાસ !

જવાનું મને ગમ્યું તે પાસ.

ચૂંટી તે તેં દીધી ઝટ મને,

કર્યું મેં ચુંગન કેવું તને !

ઊંઝી લૂ ઉડી ગઈ ! શીત થયાં સહુ અંગ !

આભારી મુજ નેત્રમાં નવો બરાયો રંગ !

પ્રિયે ! તો મૃદુ મુખકળા એ આજ

ડરે તું કેમ આપવા કાજ ?

દહે લૂ ગ્રીષ્મ ઝિન્દગી તણી,

ઔષધિ નહીં વિના એ કળા.

બૂલું ક્યમ તુજને પ્રિયે ! કળાનો લઈ પરમ ?

આભારી બનશે દગો ? જુઝાશે હર આગ !

પણુ રમાના મનનું સમાધાન થયું નહિ. અને કલાપી મહાન ત્યાગ કરવા તૈયાર થયા. શોભનાનું બીજી જગ્યાએ લગ્ન કરી નાંખવામાં આવ્યું. પણુ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાથી વાસનાનો ત્યાગ થતો નથી. કલાપીનું હૃદય શોભના માટે જૂરવા લાગ્યું. સંસાર-ભોગવિલાસ તરફ તેમને ઢંટાળો આવી ગયો.

કલાપીના સ્વભાવમાં પહેલેથી જ વૈરાગ્ય તરફ વલણ હતું, તેમાં આવી નિરાશા આવવાથી જીવનમાંથી સર્વ રસ ઊડી જાય એ સમજી શકાય તેવું છે. આ સમય દરમ્યાન કલાપીએ પોતાના હૃદયની વ્યથાને કાવ્યોદ્ધારા માર્ગે આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે મણિલાલ નલુભાઈ અને મણિશંકર પરના પત્રોમાં પણુ પોતાની હૃદયવ્યથા વ્યક્ત કરી છે. મણિલાલને તો તેઓ ગુરુ માનતા હતા, એટલે તેમની પાસેથી સલાહ માગતા અને તેને અનુસરવાનો પ્રયાસ બીજા વિષયોની માફક આ બાબતમાં પણુ કરતા.

કલાપીને શોભના માટે ખાસ દુઃખ એ થતું હતું કે પુસ્તકો અને મિત્રોનું જે આશ્વાસન તેમને પોતાને મળતું હતું, તે તેને મળતું ન હતું. વળી રમાના સંબંધમાં તેમને લાગ્યું કે ખરું જોતાં તેમણે રમાને તૃપ્ત કરવા ખાસ પ્રયત્ન કદી કર્યો જ ન હતો. પોતાની તૃપ્તિને જ રમાની તૃપ્તિ તેમણે માની હતી. તો આ બાબતમાં પણુ તેમ શામાટે ન કરવું ? પણુ પહેલાં તો પોતાની તૃપ્તિની સાથે રમાને તૃપ્તિ મળતી હતી એ વાત કલાપી ભૂલી જતા લાગે છે. અસ્તુ. મણિલાલને પત્રમાં લખેલી આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કવિતામાં કરતાં કલાપીએ લખ્યું છે :

અન્ધાઈ છે શિથિલ સઘળા લગ્નની ગાંઠ આંહી. ૭

x x x x

૭ કેકારવ : બેપરવાઈ ' હું ત્હારો હતો '

સ્પર્શે ગોળા પણુ અડી શકે એક બિન્દુ જ માત્ર,
આલિંગે છે હૃદય પણુ તે બિન્દુએ એક માત્ર:
મારો તારો નકી નકી હતો એજ સંબંધ બહાલી !
ના લાંબો કે દંઢ પણુ નહીં ! તૂટતાં શી નવાઇ ?

x x x x

તુંમાં હુંમાં બહુબહુ હતાં બિન્દુ ના સ્પર્શનારાં,
તે સૌ ધીમે બહુ સમયથી કમ્પતાં વાસનામાં,
અન્તે ગોળો મુજ હૃદયનો કમ્પની તીવ્રતાએ,
છોડી ચાલ્યો તુજ હૃદયને, અન્યને ભેટવાને.

x x x x

તોયે ફેલેવું પ્રિય પ્રિય અરે ! કાલ તારો હતો હું,
ને અલારે વહી જઈ હવે આજથી અન્યનો છું.

આ પ્રમાણે લખવું સહેલું હતું, પણ આચરવું સહેલું ન હતું.
હજાર જાતના વિચારો આવી આવીને કલાપીના આ નિર્ધારને
ડગાવતા હતા.

શોભના આવે તો રમા સાથે ન રહી શકે, એવો એમનો
નિર્ણય હતો. કલાપીને બાળકો અને રમાથી જુદા પડતાં ધણું દુઃખ
થતું હતું, પણ રમાને શોભનાનો ડર લાગતો હતો. તેથી તે તેમને
ધ્રુષ્ટા મુજબ વર્તવાની છૂટ આપવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યા હતા.
પરંતુ તેમને રમામાં ધણી આશા હતી. તે માનતા હતા કે રમાને તે
છેવટે સાથે રહેવા સમજાવી શકશે. જો પતિ તરીકે પોતે આજ્ઞા કરે
તો રમા મમે તે કરવા તૈયાર હતાં. પણ કલાપી આ પ્રમાણે પોતાની
પતિ તરીકેની સત્તા વાપરવા માગતા ન હતા; તે તો પ્રેમી તરીકેનો
અધિકાર અજમાવવા ઇચ્છતા હતા.

બીજું, રમાને દુઃખ અપાયેલું જાણી લાઠીના કામદાર કદાચ
નોકરી છોડીને ચાલ્યા જાય. કલાપીને આ માણસ કામદાર તરીકે
પસંદ હતા, પણ જો તેમને ન જ રહેવું હોય તો બંધે જાય.

ત્રીજું, એજન્સીમાં કદાચ લાડીના રાજવી અસ્થિર મનના ગણાઈ જાય. આ બંધનો જવાબ કલાપીએ વીરતાથી આપ્યો છે :
‘ એજન્સી ઈશ્વર નથી. એ એક એવી તરવાર છે કે તેનાથી ડરનાર માટે તરવાર જ છે, અને જ્યારે તેનો ડર ગયો ત્યારે એક નેતરની સોટી પણ નથી. ’૮

ચોથું, શોભનાનો પિતા અને તેના સંબંધીઓ ખવાસ જેવાં હલકાં ન હતાં, એટલે શોભના કલાપીનાં થાય એ જાણતાં જ તેઓ તેનો ધાત કરે. તે માટે તો કલાપીએ એવો રસ્તો ઠાલ્યો કે શોભના પોતાને ચાહે છે એવી ખબર પડે કે તુર્ત જ તેને રક્ષણ નીચે મૂકી દેવી. અને કદાચ કલાપીના પોતાના જ જીવનું જોખમ થવાનો પ્રસંગ આવે તો ? તો ‘ માણસ સામે માણસ હોય એમાં કશો વિચાર કરવા જેવું નથી ? ’

અને પ્રણયવીરનો ધર્મ સમજવતાં તેમણે લખ્યું છે : “ પ્રેમી પ્રેમ સિવાય બીજી બધી બાબતોમાં બેદરકાર હોવો જોઈએ, કેમકે તેને બીજી કોઈ બાબત જ છે નહિ. તું અન્યની સ્ત્રીને અને તે સ્ત્રી તને ચાહે જ છે તો તે સ્ત્રીના વર પાસે આવો દાવો કરવાનો— ‘ તારા કરતાં મારો હક તે પર વધારે છે, ન માને તો લે હાથમાં તરવાર ’ આ વર્તાણુક દુનિયાને ગમે તેટલી હાનિકર્તા હોય પણ પ્રેમને તો શોભાવનારી છે. ”૯

પણ કદાચ આ બાલા જ હવે તેમને નહિ ચાહતી હોય તો ? આ પ્રશ્ન મંબીર હતો. પણ કલાપી પ્રેમ મેળવવા માગતા ન હતા, આપવા જ માગતા હતા. પણ એક પ્રેમી હૃદયબીજ પ્રેમી હૃદયને

---

૮ મણિલાલને પત્ર તા. ૬-૧૧-૬૭ (‘ કલાપીના પત્રો ’ સંપાદક મુનિકુમાર ભટ્ટ)

‘ શ્રી. કલાપીની પત્રધારામાં પણ મણિલાલ ઉપર કલાપીએ લખેલા આ વિસ્તૃત પત્ર છપાયા છે, ’ પણ તેમાં છેવટની સહી ક્યાં પછી લખાયેલી કંડિકા નથી, જેમાં ઉપર હતારેલી યંત્રિઓ છેલ્લે આવે છે.

ઝોળખી શકે છે. તેથી કલાપીને શોભનાના હૃદયની અંતરથી તે ખાત્રી જ હતી.

વળી—

‘ ના ચાહે એ ’ કહીશ નહિ તું ! વ્યર્થ ફેલેલું નકી એ !
હું ચાહું ને ક્યમ નવ મને, બાઈ ! ચાહે અરે એ ?
ઠાલા ! ઠાલી મુજ હૃદયની આરસી છે નકી એ !
અર્પું છું હું જિગર મુજ તો કેમ ઝીલે નહિ એ ?

x x x x

ના ચાહે એ પણ હૃદયનું એ જ છે સ્નેહસ્થાન !
ચાહે તેને પળપળ તણું હોય ના કાંઈ બાન !
અર્પી દીધું ! બસ થઈ ગયું ! લૂંટનાઈ લૂટે છો !
ના પ્રીતિ ને હૃદય રસનો કાંઈ વેપાર થતો !

પણ એક વિચાર કલાપીના હૃદયને સૌથી વધારે વ્યથા પહોંચાડતો હતો. શોભનાનું લગ્ન અન્યની સાથે કરી દેવામાં આવ્યું હતું. આ એક મહાન બૂલ થઈ હતી. તેથી હવે તેનો પતિ કદાચ ન માને તો ? તો પછી અન્યની સ્ત્રીને ઉપાડી જનાર રાજા પ્રજાને ન્યાય કેવી રીતે આપી શકે ? પ્રજા આમ બલે માને, પણ કલાપીને ખાત્રી હતી કે તેમની ન્યાય આપવાની શક્તિમાં કે વૃત્તિમાં આથી જરાએ ફેર પડવાનો નથી. પોતે રાજા તરીકેની સત્તા શોભનાને મેળવવા વાપરે છે એ યોગ્ય છે અરું ? ખીજો સામાન્ય માણસ આમ કરી શકત ? આવી શંકા ઉઠાવી તેના જવાબમાં કલાપી જ કહે છે કે રાજા હોવાથી જ અત્યાર સુધીની બધી મુશ્કેલીઓ તેમને ભોગવવી પડી છે, તો પછી એ સ્થિતિનો પોતાના હૃદયની એક વાતમાં ઉપયોગ કરવામાં ખોટું શું ?

આ પ્રમાણે સર્વ બાબતોનો વિચાર કરી મન સાથે છેવટનો નિર્ણય કરી નાખ્યા છતાં, મહિનાઓ સુધી કલાપીએ પોતાના આ

નિશ્ચયને અમલમાં મૂકવાનું મુલતવી રાખ્યું. તે જ બતાવે છે કે તેમના મનમાં કર્તવ્ય વિશે કેટલો ઊંચો ખ્યાલ હતો. તેઓ ફરજ અને પ્રીતિને એક જ માર્ગમાં દોરવા માગતા હતા. પરંતુ શોભનાની સ્થિતિ વધારે ને વધારે અસહ્ય બનતી જતી હતી, અને કલાપીને બાણે વિશ્વના અણુ અણુમાંથી તેના જ સંદેશા મળતા હતા:

નિસાસો આવે છે ! હૃદય ધડકે છે નવીન કે ! ૧૦
સહુ છૂપા તારો ઝણુણુ થતા કમ્પિત બની !
હજારો કોશો એ વદન પ્રિય જે દૂર વસતું,
ઉંડા તહેના શ્વાસો મમ અધર પાસે ફરકતા.

x x x x

ઝીણા ઝીણા ઉઠે લલિત સ્વર તેના રુદનના,
પડે છાના તેના મધુર બાણુકારા હૃદયમાં;
કંઈ કાલો વીત્યા ફરી નવ સુણ્યો એ સ્વર હતો,
હજારો કોશોથી મુજ શ્રવણમાં આજ પડતો.

x x x x

પિયુ ! બહાલા ! સાથી ! મુજ હૃદયની બહાર કરજો

ત્રેયસીનો આ આર્તનાદ કવિના હૃદયમાં ચોવીસે કલાક ગુંજવા લાગ્યો. તેથી ધીમે ધીમે કલાપીની હૃદયવ્યથા એટલી બધી વધવા લાગી કે તેમણે નિશ્ચય કરી લીધો અને સર્વની પરવાનગી પછી, અને એના માલિકોની ઇચ્છા પછી તા. ૧૧-૭-૬૮ ના રોજ તેમણે શોભનાને પોતાની કરી. કોઈએ એજન્સીમાં ફરિયાદ કરી તે પરથી એજન્સી અધિકારી ઓલ્ડફીલ્ડે આ સંબંધમાં કલાપીને પુછાવ્યું. કલાપીએ તેનો દઢતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો : ‘મારાં ૧૧ પત્નીના અંતઃપુરનાં માણુસોમાંની એક.....આશરે સત્તર વર્ષની છોકરીને ગયા કેટલાક

૧૦ કેકારવ : ‘નગર્તિનું સ્વપ્ન.’

૧૧ ‘શ્રી કલાપીની પત્રધારા.’

સમયથી તેના ધણીની સાથે જીદાગરી હતી અને નાતના શિરસ્તા મુજબ એના પહેલા લગ્નને રદ કરવા સંબંધી જવાબદારીઓ માથે લાઇને તેને પોતાની કરે એવું એની મરજી પ્રમાણે કોઈ વધારે સાઈ મળે એટલે વહેલું મોડું એમને છૂટા પડવાનું જ હતું. હું કબૂલ કરું છું કે એ છોકરી મને ગમે છે, અને એના પહેલા ધણીની સાથે હમેશના શિરસ્તા મુજબ સમાધાન કરીને એનું લગ્ન મારી સાથે કરવું એવી ગોઠવણ કરી હતી. આને અટકાવવામાં જેને સ્વાર્થ હોય તેવા (તેના ધણી નહીં પણ) કોઈ બીજાએ આ ગોઠવણનો અંત આણવાને હમણાં પગલાં ભર્યા છે, અને આપને અરજ કરવાને તેના આપને આગળ કર્યો છે. મારી સ્ત્રી થવાની છોકરીની ખૂશી છે. તેને છોડી દેવાને તેનો ધણી સાક્ષીઓની રૂબરૂમાં તૈયાર હતો. તેના આપની પણ સંમતિ હતી, અને એ છોકરીને મારા ઝનાનામાં રહેવાના કાયદેસર હક માટે એના ધણીનું રાજીનામું (ફાર્ગતી) અથવા નાતના ધારા પ્રમાણે રીતસરના છુટાછેડા જ બસ છે.

‘મારા મહેલમાં તેને રહેવાની બાબત સંબંધી તો એ છોકરીને રાજી મુજબ કરવાની છૂટ છે, અને એથી વિશેષ હું કશું કહી શકું તેમ નથી.’

આપણા સંગીતકવિ લલિતજીએ પણ કલાપીને આ લગ્ન સંબંધમાં પૂછ્યું હતું. તેના જવાબમાં કલાપીએ લખ્યું હતું : ૧૨ ‘આપે જે કોઈ સાંભળ્યું છે તે સર્વ સાચું છે. તમે જાણતા નહિ હો, કદાચ, મેં માઈ સહેવું સર્વ કેવી શાન્તિથી સહ્યું છે તે. પરંતુ એક નાની સરખી છોકરી અને તે પણ સખત કેદખાના જેવી સ્થિતિમાં અસહ્ય દર્દ શી રીતે સહી શકે ? તે મરી જતી હતી અને ત્રણેક માસમાં કદાચ મરી જત. કોઈ પણ કાયદાની કે નીતિની ખાતર તેને મારી નાખવા જેવું ઔદાર્ય મારામાં રહ્યું નહિ, અને બ્રષ્ટ થઇને પણ મેં તેને ઉગારી લીધી છે. મારો સ્વાર્થ આમાં

પુષ્કળ દેખાય છે, અને તેની જિન્દગી એ પણ શું મારો સ્વાર્થ નથી? મેં પરાર્થે આ કાર્ય કર્યું છે એમ હું કહેવા માગતો નથી; પરંતુ મારા કાર્યમાં-પાત કરતાં ઉત્થાનની દૃષ્ટિ મને વધારે પ્રબળ લાગે છે. હું સહન નથી કરી શક્યો અને મેં આ કર્યું એમ હું માનતો નથી, અને તેટલામાં જ મારા અંતઃકરણને સર્વ શાન્તિ છે. તમે જ તે બાલાની સ્થિતિ જાણતા હો તો કદાચ મારા કાર્યમાં મદદ કરવા ઉભા થાત. પરંતુ દુનિયાએ તો હાલ મને પાપી જ માનવો જોઈએ. અને તે માનવાની તૈયારી કરી લીધા પછી જ તે બાલાને હું મદદનો હાથ આપી શક્યો છું. આ તો મારા હૃદયનો ઇન્સાફ થયો. બાકી સાચો ઇન્સાફ તો પ્રભુ ધારતો હોય તે ખરો.’

લલિતે તો માત્ર પોતે સાંભળેલી વાત ખરી છે કે ખોટી એટલું જ પુછાવ્યું હતું. પણ કલાપીને અન્ય સ્નેહીએ તરફથી શિખામણ, ટપકા વગેરે પણ મળ્યાં હશે. પોતાનું પગલું કાન્તને નહિ જ મમે એમ કલાપીએ માન્યું હતું, અને તેથી તેમને આ બાબતની બીજે જ દિવસે ખખર આપતાં શરૂઆતમાં જ લખ્યું હતું : ‘તમને આ વાંચીને બહુ ખેદ થશે પરંતુ’ વગેરે.

મણિલાલ નભુભાઈ કલાપીના મુખ્ય સલાહકાર અને ગુરુ હતા. આ સંબંધમાં તેમની સાથે કલાપીને લંબાણ પત્રવ્યવહાર થયો હતો. કાન્તને તો કલાપીએ માત્ર પોતાના પ્રણયજીવનની કથા જ લખી મોકલી હતી, કારણ તે મિત્ર હતા, પણ મણિલાલ પાસે તો હમેશાં દોરવણી માગી હતી. મણિલાલે વર્ષો સુધી સંયમની અને ત્યાગની જ સલાહ આપ્યા કરી. તેમની બલામણુ પ્રમાણે કલાપીએ ધ્યાન કરવાનું શરૂ કર્યું, પણ હઠકારની સાથે જ શોભનાનું મેં ભળી જતું હતું, અને કલાપીને તે અડચણ કરનાર નહિ, પણ રસિક અને સુગમ લાગતું હતું. મણિલાલે અનંત જીવન તરફ કલાપીને દોરવા પ્રયાસ કર્યો, આ જીવનમાં રમામાં જ ચિત્તને મર્યાદિત કરવા સમજાવ્યા, તે માટે રમાના ગુણો તરફ વારંવાર તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું,

એવું તેમના પત્રો વાંચવાથી માલૂમ પડે છે. અને કલાપીએ દરેક પત્રમાં મણિલાલને ખાત્રી આપી છે કે પોતે તેમની સલાહ પ્રમાણે જ આલશે. મણિલાલ બતાવતા હતા તે જ સદ્ગુણ છે એમ પણ કલાપીને લાગતું હતું; વળી છૂપી રીતે તો પોતે કાંઈ જ નહિ કરે એવી ખાત્રી પણ મણિલાલને તેમણે આપી હતી. પોતાની અધીનતા દર્શાવતાં કલાપીએ લખ્યું હતું : ‘હું એટલું માનું છું કે આપના નિશ્ચયો એ જ મારા નિશ્ચયો હોવા જોઈએ.’

આ સર્વ ઉપરથી લાગે છે કે કલાપીએ છેવટનું પગલું મણિલાલની ધૃષ્ટિ વિરુદ્ધ તો નહિ જ ભર્યું હોય. મણિલાલ લાઠી આવી ગયા અને તેમની સાથેની વાતચીતથી કલાપીને ઘણો સંતોષ મળ્યો. તેમણે કલાપીને કંગાળ રીતે નહિ પણ વીરતાથી સહન કરવાની અને આ રીતે સહન ન થાય તો બહાદુરીપૂર્વક પોતાના મનનું ધાર્યું કરવાની સલાહ આપી હોય એમ લાગે છે. કલાપીની નીચેની પંક્તિઓ વાંચતાં આતું સમજાય છે^{૧૩} : ‘આપ કાલે જશો. પરમ દિવસે કદાચ હું શોભના સાથે હર્ષિ કે સ્ત્રીના શબ્દ માત્રથી દૂર-એકલો-હર્ષિ. જ્યાં હર્ષિ ત્યાં આપ તરફ દૃષ્ટિ રાખી સુખી હર્ષિ.

‘શોભનાના સારા કે માઠા એક વિચારથી હૃદય ઉછળી જાય છે; તો પણ, દુઃખ જ હજી આવે તો પણ મેં જેવી કંગાળ રીતિએ સહન કર્યું છે તેમ તો હવે નહિ જ કરું. અને મારી કંગાલીઅત કાઢી નાખનાર આપ જ છો. એ કંગાલીઅત જાય તો પછી વધારે સુખ દુનિયામાં શું મળવાનું હતું? હું આપ માટે કાંઈ કરી શકું તો અત્યારે તો એટલું જ છે કે મારા તરફની ચિંતાથી આપને દૂર કરું અને સર્વ રીતે તે કરવા, હું શય થઈ જઈશ તો પણ, તૈયાર રહીશ.’

એટલે મણિલાલે તો કલાપીને સ્વતંત્ર અને નિશ્ચિત કરી દીધા હોય એમ લાગે છે. પણ બીજા એક મિત્રે જુદી જાતનો અભિપ્રાય

૧૩ મણિલાલને પત્ર (‘આ. કલાપીની પત્રધારા’ પૃ. ૬૬-૬૭).

દર્શાવ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ કલાપીએ જે કંઈ તે છોડી દેવાની સલાહ આપી હતી પરંતુ તેમને કલાપીએ સ્પષ્ટ રીતે જવાબ આપ્યો હતો કે^{૧૪} : ‘જેને કદર કરવા ઇચ્છા કે સાધન કશું નથી એવી દુનિયા ખાતર, અને તે પણ જેમાં તેને હાનિ નથી એવી વાતમાં તેનાથી કે તેની જીભ માત્રથી ડરીને, કોઇને મરી જવા દેવું-એકેમાં શી યોગ્યતા છે? એવે કાળે, ભલું કહેવાવા કરતાં બુદ્ધ કહેવાવું એ શું સાઈ નથી?’

શોભના સાથેના લગ્ન પછી કલાપીએ વર્ષોના રુદન પછી અપૂર્વ ઉત્સાહમાં આવી જઈને ગાયું:^{૧૫}

‘ગઈ છે સૌ ચિન્તા અનુકૂળ વિધિ એ થઈ ગયો,
અમારાં બાવિને વણકર વિધાતા વણી રહ્યો;
પ્રભુએ, બહાલાંએ, જગતપરનાં લોક સધળે,
દીધો નિર્મો તેનો મધુર કર મારા કર સહે.

x x x x

સુધાની પ્યાલી આ સહુ તરફ જાણે છલકતી,
હવામાં હીરાની ઝગમગ થતી આ રજ ભરી,
દિસે તાબું તાબું જગત સહુ રોમાંચમય આ,
જીદાઈના કિલ્લા હૃદય થડકે શું ઢળી જતા.’

અને આ પ્રમાણે પ્રિયાપ્રેમમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રપાત પામીને કવિનું હૃદય ત્યાં જ વિરમતું નથી. કુદરતનું રહસ્ય તેમનાં પ્રણયતૃપ્ત નયનો પાસે પણ પળે પ્રકટ થતું ભાસે છે; પણ કવિને એટલાથી તૃપ્તિ નથી. તેમને તો એ સૃષ્ટિના સ્રષ્ટાનાં દર્શનની અભિલાષા જાગે છે:

૧૪ શ્રી. હરિશંકર પંડ્યાને પત્ર તા. ૧૫-૧૧-૯૮

(‘શ્રી. કલાપીની પત્રધારા’ પૃ. ૪૬૬-૬૭)

૧૫ કેકારવ : ‘ઉત્સુક હૃદય.’

હવે જોવા ચાલ્યું જિગર મુજ સાક્ષાત હરિને,
તહીં તેની કાંઈ પ્રતિકૃતિ કશેા શો રસ પૂરે !

આ સમય પછી કલાપીએ લખેલાં સર્વ કાવ્યો ત્રિયાત્રેમ નહિ પણ પ્રભુત્રેમ વિશે જ છે. પણ તેની સંખ્યા ઘણી થોડી છે. કારણ, હૃદય જ્યારે ભરપૂર હોય છે ત્યારે જીભ મૂંગી બને છે.

શોભના સાથેના લગ્ન પછી મહાન ચિંતાનો અંત આવ્યો, પણ નાની નાની વિગતો સંભાળવાની રહી. જગત પરના માનવીની ચિંતાનો અંત તો જીવન હોય ત્યાંસુધી કેવી જ રીતે આવી શકે ? અને તેમાંયે વળી ત્રેમી માનવીની ?

૧૬ કલાપીએ રાત્રિ શોભનાની સાથે અને દિવસ રમાની સાથે ગાળવા રાખ્યું. રાતે જન્મવાનું શોભના સાથે કરવાનું કહેતાં રમાએ એવી રીતે જોખમ બે શિર રહે એ સારું માન્યું નહિ. કલાપી શોભનાના હાથનું પાન પણ ન ખાય, તો જ રમા કલાપીનું રસોડું રાખે એવી શરત તેમણે મૂકી. પણ કલાપીને તે બની શકે નહિ તેવું લાગ્યું, તેથી પોતાનું રસોડું પણ જીદું રાખ્યું. રમાની જીવાઈનો બંદોબસ્ત કર્યો. નવું લગ્ન કર્યા છતાં કલાપીના ફરજના ભાનમાં જરાએ ફેર પડ્યો ન હતો. સાત દિવસમાંથી બે રમાના, બે કોટડાંવાળાં રાણીના અને ત્રણ શોભનાના એ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી. ૧૭ શોભનાના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના નવા સ્થાનના સંબંધમાં ચિંતા રહ્યા કરતી. તેને કલાપીએ એક જ વાક્યથી અભયદાન આપી દીધું: ૧૮ ‘ તારૂં દાસત્વ આખી જિન્દગીનું સ્વીકાર્યા પછી જ મેં જે કાંઈ કર્યું છે તે કર્યું છે, એટલે હવે આવી શંકા રાખવી એ તો વ્યર્થ મારા જેવા બહુ દુઃખમાં રહેલાને દુઃખ આપવા જેવું છે. ’

૧૬ શ્રી. કલાપીની પત્રધારા પૃ. ૬૭

૧૭ શ્રી. કલાપીની પત્રધારા પૃ. ૭૭

૧૮ શ્રી. કલાપીની પત્રધારા પૃ. ૭૫-૭૬

પ્રકરણ ૬૬

મુમુક્ષુ રાજવી

ઈ. સ. ૧૮૯૫ના જન્યુઆરીની એકવીસમી તારીખે સુરસિંહજીને લાઠીનું રાજ્ય સોંપાયું.^૧ તેમનું વલણ વૈરાગ્ય તરફ નાનપણથી જ હતું, એટલે રાજ તરીકે તે ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હશે તેમ સામાન્ય અનુમાન દોરાય. વળી તેમણે પોતાનાં લખાણોમાં પણ રાજ્યખટપટ તરફ અને રાજ્યની જંગળ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે એટલે આવી માન્યતા ફેલાવાનો વધારે સંભવ છે. પણ, પ્રમાદી, ક્રોધપણ પ્રકારની આવડત વિનાના, વ્યસની અને મૂર્ખ તથા સ્વાર્થી પાસવાનોથી ઘેરાયેલા અનેક રાજઓથી અલંકૃત થયેલા આપણા દેશમાં, સુરસિંહજી ગમે તેટલા વૈરાગ્યવૃત્તિવાળા હોય છતાં મહાન રાજ્યકર્તાના પદને લાયક ગણાવા જોઈએ. તેમણે પોતાની આસપાસ ઉચ્ચ વિચારના અને ચારિત્ર્યવાન માણસો એકત્ર કરવા કાળજી રાખી હતી. રાજ્યકારભારનો અભ્યાસ કરવા દરકાર રાખતા હતા.

---

૧ કાન્તે તેમના દૂંડા પણ ઉપયોગી જયતી વ્યાખ્યાનમાં આ વિશે કંઈ કહ્યું નથી. રૂપશંકર ઓઝાએ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલ વિસ્તૃત નિબંધમાં જન્યુઆરી ૧૮૯૫ લખ્યું છે, પણ શ્રી. કલાપીની પત્રધારામાં શ્રી. સરદારસિંહજી રાણા ઉપર તા. ૧૧-૧-૯૫ ના રોજ લખાયેલ પત્ર મૂક્યો છે તે ઉપરથી અનુમાન દોરી આ તારીખ લખી છે. તેમાં લખ્યું છે : ‘આલતા માસની તારીખ ૨૧ મીએ રાજ્ય સોંપવાનું નક્કી થઈ ગયું છે.’ પૃ. ૩૧૩

પોતાની એકેએક ફરજ તરફ અત્યંત કાળજી રાખનાર સુરસિંહજી રાજ તરીકે ફરજ બજાવવામાં પણ બેદરકાર હતા એમ કહી શકાય તેમ નથી.

સુરસિંહજીને રાજ્યનો કંટાળા હતો તેનું કારણ પ્રમાદ કે બય ન હતું. રાજ્યખટપટના બનાવોથી તે ડરતા ન હતા. તેમણે લખ્યું છે : ‘ હું ડરતો...નથી, પણ મહારી આસપાસ આવી જ દુનિયા જોઉં છું અને તેથી તોખાહ તોખાહ પોકાઈ છું. કંટાળી ગયો છું. વડવાના હાથબળે મેળવેલી રાજ્યગાદી કરતાં મારા પોતાના બળેથી મેળવેલી વિદ્યા હજાર દરજ્જે ઉત્તમ અને સુખજી તેમજ પરમાથ થશે તેવી જાણું છું.’^૧

આ શબ્દો સુરસિંહજીએ ગાદી મળ્યા પહેલાં લખ્યા હતા, પણ અર્જુનનો વિષાદ જેમ કૃષ્ણના ઉપદેશથી ગયો તેમ મણિલાલના બોધથી સુરસિંહજીની કર્તવ્યવિમુખતા તત્કાલ તો દૂર થઈ. મણિલાલે સમજાવ્યું કે ધર પછી પ્રાંત, પ્રાંત પછી ઇલાકા, ઇલાકા પછી દેશ અને પછી દુનિયા અને છેવટે બ્રહ્માંડ સુધી કર્તવ્ય વિસ્તાર પામે છે.

રમા અને તેમનાં ફોઈ લીમડી હાકાર સાહેબનાં રાણીએ સુરસિંહજીને સમજાવવાનો ઘણો પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ તેની કાંઈ અસર થઈ ન હતી. પરંતુ મણિભાઈને તો તેમણે વચન જ આપ્યું કે હવે પોતે કદી રાજ્ય છોડવાનો વિચાર કરશે નહિ. પોતે પ્રજાના જ છે અને પ્રજા તેમની છે એમ તેમને બરાબર સમજાયું. ખટપટથી બંધે દેહનો અંત આવે તોપણ છેલ્લાં ડચકાં સુધી પ્રજાનું કલ્યાણ કરતા રહેવાનો નિશ્ચય તેમણે કર્યો. અને જ્યારે પોતાનો પુત્ર મોટો થાય ત્યારે પ્રજાનાં કાંડાં તેને સોંપીને પોતાનું જીવન દેશહિતમાં ગાળવાનો વિચાર રાખ્યો. અને પોતાના જેવા રાજાને મણિલાલે આ પ્રમાણે કહુ સત્ય સમજાવ્યું તેને સુરસિંહજીએ પોતાનું મહા-ભાગ્ય માન્યું.

૧ મણિલાલને પત્ર : ‘શ્રી. કલાપીની પત્રધારા’ પૃ. ૮ ‘કૌમુદી’ પૃ. ૩ અ. ૨ માં ‘સુખજી’ ને બદલે ‘સુખદ’ છે તે વધારે યોગ્ય લાગે છે.

તેમના ક્ષત્રિય મિત્ર રાણા સરદારસિંહજી પણ તેમના યુરુ મણિલાલની જેમ જ તેમને ખીજી બધી આખતોના કરતાં તેમણે પોતાનો રાજ્ય તરીકેનો ધર્મ બળવવા માટે વધારે પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ સલાહ આપતા હતા. અને તેમને કલાપીએ જવાબ આપ્યો હતો: ‘કવિ થવા કરતાં મહારે વધારે બાહોશ રાજ્યકર્તા થવું જોઈએ એ સલાહ બરાબર છે, અને હવે મેં તે તરફ ગતિ કરવા નિશ્ચય કર્યો છે.’^૧

રાજગાદી સોંપાયા પછી સુરસિંહજીએ પ્રથમ ખરેખરી રીતે સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમનો સ્વભાવ એવો હતો કે જે માણસ પાસે હોય તેની અસર થયા વિના રહે નહિ. તેથી કાંઈ માણસને રાજ્યકારભાર સંબંધમાં પોતાની પાસેના માણસ તરીકે રાખવો નહિ એમ તેમણે નક્કી કર્યું. પછી, રાજ્યને નિયમમાં મૂકવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરતાં પહેલાં બન્ટે હાથમાં લીધું. કારણ લાડીનું ખર્ચ એટલું બધું વધી ગયું હતું કે તુર્તમાં કાંઈ વ્યવસ્થા કરવામાં ન આવે તો રાજ્યને મોટી હાનિ થવાનો સંભવ હતો. લાડીનાં ઘણાં ગામો ચાલ્યાં ગયાં હતાં એટલે એ પાછાં મેળવવા માટેની ખટપટ પણ કરવાની હતી. તે માટે, એક માણસને એ કામ સોંપવાનું નક્કી કર્યું.

એજન્સીના માણસોને નોકરીમાં રાખતાં વિચાર કરવાની સૂચના મણિલાલે કરી હતી. તે વિશે સુરસિંહજીએ જે જવાબ આપ્યો હતો તે તેમની તીક્ષ્ણ અવલોકનશક્તિ બતાવે છે. તેમણે લખ્યું હતું કે એ માણસોમાં કાંઈક એવું હોય છે જે તેમને કદી ગમતું ન હતું. ‘નહારે માર્ગે હમેશાં સત્તા વાપરવાની ટેવથી તેઓના ચહેરા ઉપર જ મગરૂરીની એવી છાપ બેસી ગયેલી હું જોઉં છું કે તેઓથી હું બને તેટલું દૂર રહું છું, અને રહીશ.’^૨

રાજ્ય તરીકેની ફરજોમાં સુરસિંહજીને સૌથી કટુ ફરજ શિક્ષા

૧ તા. ૨૦-૮-૬૩. ‘શ્રી. કલાપીની પત્રધારા’

૨ ‘શ્રી. કલાપીની પત્રધારા’ પૃ. ૧૫

કરવાની લાગતી હતી. કોઇને શિક્ષા કરતાં તેમના મનને ધણે ખેદ થતો. એક માણસને પાંચ છ વર્ષની કેદ આપવી પડે એ વિચાર જ તેમને ત્રાસ આપતો હતો. હૃદય કઠણ બની જાય ત્યારે આવો ખેદ થતો નથી એમ કહેવાય છે, એ વાત સ્વીકારતાં જ સુરસિંહજીના કવિહૃદયને વાજબી રીતે જ ખેદ થાય છે કે હૃદયની કોમળતા ચાલી જાય એથી વધારે મોટી શિક્ષા બીજી કઈ હોઈ શકે? એટલે ખરું જોતાં શિક્ષા કરનારને શિક્ષા ખમનારના કરતાં પણ વધારે સહન કરવું પડે છે. કુદરતનો કેવો નિષ્પક્ષપાતી ન્યાય !

સારા માણસો રાખવાથી રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચાલી શકે એ શિખામણના જવાબમાં તેમણે લખ્યું છે: ‘ માણસ સારાં-જોધએ તેવાં-ગાયકવાડ સરકાર જેવાને ન મળી શક્યાં તો મારા જેવો ખંડીએ શી આશા રાખે ? ઇતિહાસમાં પણ એ જ નિરાશા છે. અકચર પછી પૂરાં યોગ્ય માણસો કોઇને મળ્યાં નથી. ’^૧

સુરસિંહજી જેવા બુદ્ધિશાળી, વિચાર કરનાર અને સ્વતંત્રતાપ્રિય સ્વભાવના રાજવીને અંગ્રેજ સરકારે રાજ્યઓના હાથપગ બાંધી લીધા છે એ ભાન સતત પીડા આપતું હતું. દેશી રાજ્યઓ બહુબહુ તો પોતાની થોડીક સંખ્યાની પ્રગ્નને શુદ્ધ ન્યાય આપી શકે અને જન, પ્રેસ એવાં કારખાનાં કાઢી લોકોને રોજગાર આપી શકે-પણ આવું કામ તો કોઈપણ સાધારણ વેપારી એ કરી શકે. આ ઉપરાન્ત વેપાર, ખેતીવાડી અને કેળવણીની વૃદ્ધિ કરી શકાય. પણ આવી નાની બાબતો સુરસિંહજીના મનને સંતોષ આપી શકતી નહિ. રાજ્ય ચલાવવાની અને રાજ્ય ટકાવી રાખવાની શક્તિ પ્રગ્નને આપી શકાય તો કાંઈકે રાજ્ય કર્યું એ પ્રમાણ, એવા ઉચ્ચ આશયો સુરસિંહજી સેવતા હતા. પણ આ સર્વ તો સ્વપ્ન જ હતાં.

મણિલાલ નભુભાઈની સલાહ તો ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સેવાતી જ હતી, પરંતુ કોઈ પ્રહ્લાદજીભાઈએ મણિલાલને લાડી

રાજ્યમાં નોકર રાખવાની સૂચના કરી. પણ સુરસિંહજીને વાજખી રીતે જ આ અભિપ્રાય સ્વીકારવા લાયક લાગ્યો નહિ. મણિભાઈ તરફ તેમને એટલી બધી ભક્તિ હતી, એમના વ્યક્તિત્વે તેમના ઉપર એવું જાદુ કર્યું હતું, કે તેમના ઉપરી તરીકે તો શું પણ સાથી તરીકે પણ સુરસિંહજીથી કામ થઈ શકે તેમ ન હતું. વળી મણિભાઈ જેવા સ્વતંત્ર અને મહાન આત્માને કાઠિયાવાડની સંકુચિત રાજ્યખટપટમાં નાખવા એ તેમને મોટા પાપ જેવું લાગતું હતું. વળી તેમને લાગ્યું કે ક્યાં મણિભાઈનો સ્વતંત્ર આત્મા, અને ક્યાં ચારે બાજુએ પર-તંત્રતાથી જકડાયેલું કાઠિયાવાડનું નાનકડું રાજ્ય!

એટલે મણિલાલ લાડી રાજ્યમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લે એવું કાંઈ બન્યું નહિ. પરંતુ તેમની સલાહ તો હમેશાં લેવાયાં જ કરતી હતી. તે અનુસાર સુરસિંહજીએ રાજ્યકારભાર ચલાવવા માંડ્યો, અને વહીવટખાતું તથા ન્યાયખાતામાં બનતા સુધારા કર્યા. વળી નીચે પ્રમાણે કાર્યક્રમ કર્યો: ‘ માસમાં બે વખત મુકરર કરેલા દિવસોએ કારખાનામાં કામદાર સાથે જોવા જવું. માસમાં બે વખત મુકરર કરેલા દિવસે ઘોડા ઉપર એકલા ફરવા જવું અને ફરતાં ફરતાં કોઈને પણ તેની સ્થિતિ સંબંધી જુદી જુદી વાતો પૂછવી. આ વખતે ગામડાંઓમાં પણ ફરી આવવું. ત્યાં જરા બેસવું, પટેલો સાથે કાંઈ વાતો કરવી. ડીરપેન્સરી, સ્કુલો, ઓશીસોની ઓચિંતી મુલાકાતો લેવી, વર્ષમાં એક વખત બધાં ગામોમાં એકલા જઈ લોકોની અરજીઓ લેવી. ’^૧ આ પ્રમાણે એક દિવસે તે એકલા ફરવા નીકળ્યા હતા ત્યારે વાડીઓમાં કણુખીઓને મળ્યા. તેમની સાથે ખૂબ વાતો કરી તેમના કવિ હૃદયને આ ગરીબ અને ભોળા ગામડિયાઓ સાથે વાતો કરવામાં ઘણો આનંદ પડ્યો. એક કણુખીએ કહ્યું: ‘ અમારો રાજા કામમાં કાંઈ ધ્યાન આપતો નથી એમ સૌ માને છે. પણ અમને આમ પૂછતો હોય તો પછી અમારે બીજું શું જોઈએ ? ’^૨

કલાપીએ દરરોજ એ અઢી કલાક રાજ્યકાર્ય કરવા માંડ્યું અને દરેક માણસ તેમની પાસે આવી શકે તેવી ગોઠવણ કરી.

કોઈ કોઈ વાર તેમને લાગવા માંડ્યું કે ફરિયાદોની ફરિયાદ સાંભળી નિકાલ આપવાનું કામ તેમણે માન્યું હતું તેમ સાવ શુષ્ક ન હતું. એક સુંદર કાવ્ય વાંચતાં જોડેલો આનંદ મળે તેટલો આનંદ તેમને પોતાના ગરીબ પ્રજાજનોની ફરિયાદો સાંભળવામાં આવ્યો હતો એવું પણ તેમણે એક પત્રમાં મણિલાલને જણાવ્યું છે.

પણ આવા સામાન્ય સુધારાઓથી સુરસિંહજીને સંતોષ થયો નહિ. તેમને લાગ્યું કે પ્રજાને ખરેખર સુખી કરવી હોય તો આ બધું રાજ્યચક્ર ફેરવવું જોઈએ. અને તે માટેનો છેવટનો નિર્ણય મણિભાઈ રૂમરૂ મળવા આવે તે સમયે કરવાનું ઠરાવ્યું.

આમ એક બાજુ સુધારા અને ક્રાન્તિના વિચારો ચાલતા હતા ત્યારે બીજી બાજુ વૈરાગ્યની ભાવના પણ પોતાનું કામ કર્યો કરતી હતી. સુરસિંહજીનો વિપાદ અર્જુનની માફક સંપૂર્ણ રીતે દૂર થયો ન હતો. પોતાની ઇચ્છાથી તે રાજ્ય ચલાવતા ન હતા, પણ મણિભાઈ જેવા સ્નેહી યુરુની આજ્ઞાને માથે ચઢાવીને કર્તવ્ય તરીકે સ્વભાવ વિરુદ્ધના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. અને તેમણે ધણી સ્પષ્ટ રીતે શરૂઆતમાં જ કહી દીધું હતું : ‘ આપ મને રાજ્ય-કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા કહો છો. હું થઈશ, પણ એ વેશ હું ભજવી શકીશ નહિ. ’^૧

આ પ્રમાણે મંથન ચાલ્યા કરતું હતું તેવામાં મણિભાઈનું અવસાન થયું. કલાપીને તેથી પારાવાર ખેદ થયો. તેમના જેવા સ્નેહી યુરુ બીજા મળી શકે તેમ ન હતા, પણ યુરુને સ્થાને તો તે પછી સુરસિંહજીએ ગોવર્ધનરામને બેસાડ્યા.

ગોવર્ધનરામની સાથે પત્રવ્યવહાર તો સુરસિંહજીએ ૧૮૬૩ થી શરૂ કર્યો હતો. તેમાં મોટે ભાગે પોતાના વાંચન અને અભ્યાસની

હકીકતો લખતા અને તે માટે સલાહ માગતા. તે પરથી માલૂમ પડે છે કે સુરસિંહજીએ મહાભારતનું ‘શાન્તિપર્વ’ વાંચ્યું હતું, અને ‘અનુશાસનપર્વ’ વાંચવાનો તેમનો વિચાર હતો. કાયદામાં પીનલ-કોડ તથા પ્રોસિજરકોડ વાંચ્યા હતા, અને ‘કોન્ટ્રેક્ટ એક્ટ’ તથા ‘હિન્દુ અને મોહમેડનલોઝ’ વગેરે વાંચવાની યોજના કરી હતી. લાઠીના ન્યાયાધીશની સાથે તે કાયદાનાં આ પુસ્તકો વાંચતા હતા.

મણિલાલના મૃત્યુ પછી ગોવર્ધનરામ પાસે રાજ્યકારભાર સંબંધમાં દોરવણી આપવાની માગણી કરતાં સુરસિંહજીએ લખ્યું હતું : ‘કારભારી અને રાજ્ય વચ્ચે ઘણી વખત ન્હાની મોટી વાતોમાં મતભેદ રહે છે; અને તે ગંભીર સમયે રાજ્ય ઉપરી હોવાથી તેના જ વિચારો અમલમાં મૂકી દેવા તે ઠીક લાગતું નથી. આવે સમયે રાજ્ય કારભારી બંને જે પર વિશ્વાસ રાખી શકે તેવા તટસ્થ અને સમર્થ પુરૂષની જરૂર જણાય છે. અહીં પણ તેવી જરૂરિયાત ઘણી વખત આવે; એવે સમયે અમે આપની પાસે આવીશું, એમ જ ટૂંકામાં કહેવું ઠીક છે. મહેને અને મહારા કારભારીને બન્નેને આપમાં એટલી શ્રદ્ધા છે. વળી આપ હવે તુર્ત રિટાયર થવાના છો, તેથી કોઈ કોઈ વખત અત્રે પધારતા જશો, અને સૂચનાઓ પણ આપતા જશો. આવા કાર્યમાં આપને પણ આનંદ મળશે એવી મહારી ખાતરી હોવાથી જ, કશા ઉપોદ્ધાત વિના, આ પ્રમાણે લખું છું.’^૧

આ માગણી ગોવર્ધનરામે સ્વીકારી હતી અને પત્રવ્યવહાર ઉપરાન્ત તે જાતે લાઠી આવ્યા પણ હતા.

સુરસિંહજીના જીવનના છેવટના સમયમાં કાઠિયાવાડમાં છપ્પ-નિયાનો ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. તેમાં સંખ્યાબંધ માણસો અને જનવરો સપડાઈને બૂખથી મરણ પામ્યાં હતાં. આ સમયે સુરસિંહજી પોતાની ફરજ બજાવવા માટે પૂરા ઉત્સાહથી લાગી ગયા હતા, એ તેમણે ગોવર્ધનરામને લખેલા પત્ર પરથી જાણવામાં આવે છે.

સુરસિંહજી અને રાજ્યના સર્વ અમલદારો આ દુષ્કાળનિવારણના કામમાં લાગી ગયા હતા. તે માટે એજન્સી પાસેથી ચાર ટકાના વ્યાજે એક લાખ ઉપરાન્ત રૂપિયા લેવા પડ્યા હતા. ‘અધી મુશ્કેલી વેઠીને પણ, એક પણ માણસ આ રાજ્યમાં ભૂખથી ન મરે તો પ્રભુનો મ્હોટો ઉપકાર.’ મરીય માણસોને રોજ આપવા માટે બે તળાવ ખોદાવવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આખા રાજ્યમાં બધાં મળી કેટલાં માણસો છે, અને તેમાંથી કામ કરી શકે તેવાં કેટલાં છે, અને કેટલાંને ઘેર બેઠાં ખાવાનું આપવું પડે તેમ છે તેની વિગતવાર યાદી તૈયાર કરવામાં આવી હતી. તે જ પ્રમાણે બળદોની યાદી પણ કરવામાં આવી હતી. ખેડૂતોનાં જાનવરો ભૂખે મરવાનો ભય ન હતો, કારણ રાજ્યમાં ઘાસ હતું અને વાડીઓમાં રજકો પણ ઘણો થાય તેમ હતું. ગોવર્ધનરામે રાજ્ય માટે ધારા ધડી આપ્યા હતા તેનો અમલ તુર્ત જ કરવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રમાણે કેપ્તુટી કારભારીની જગ્યા કાઢી નાખવામાં આવી. દુષ્કાળ માટેનું ખર્ચ જીલ્લા રાખતાં ત્રાણું હજારનું બજેટ થતું હતું, તેમાં પણ ઓછું કરવાનો વિચાર સુરસિંહજી રાખતા હતા. તેમને લાગતું હતું કે દુષ્કાળથી ઘણી મુશ્કેલી વેઠવી પડશે, પણ તેના અનુભવથી ઘણો ઉપયોગી બોધ પણ મળશે એમ ખાત્રી હતી. ‘પ્રભુનો માર્ગ સારો જ હશે.’

‘રાજ ને ત્યાગની વચ્ચે હૈયું એ ઝુલતું હતું’ એ ભરતને માટે લખેલા શબ્દો તેના લેખકને પણ બરાબર લાગુ પડે તેવા છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે દુષ્કાળનિવારણના કામમાં ખંતથી લાગી રહેલા સુરસિંહજીનું મન વારંવાર વૈરાગ્ય તરફ ખેંચાયા કરતું હતું. અને તેમણે કેટલાક મહિના પછી પોતાનો એ વિચાર પોતાના કારભારી ગિરધરદાસ મંગળદાસ દેસાઈ ઉર્ફે તાત્યા સાહેબને સ્પષ્ટ રીતે જણાવી પણ દીધો.

તે વિશે લખતાં પહેલાં સુરસિંહજીનો પોતાના આ કારભારી સાથેનો સંબંધ કેવો હતો એ સમજી લેવાની જરૂર છે.

૧ હાકોર સાહેબ માનતા હતા કે રાજ્ય અને કારભારી મિત્ર જેવા હોવા જોઈએ અને બન્નેમાં પરસ્પર શ્રદ્ધા જોઈએ. છતાં બન્નેએ ખાનગી બાબતો અને રાજકીય બાબતોને જુદી સમજવી જોઈએ. તે માટે તેમણે સૂચના કરી હતી કે તેમના કારભારીએ વાતવાતમાં લાગી જવાનો સ્વભાવ બદલવો જોઈએ, અને તેમણે જાતે શરમાળપણું ઘટાડવું જોઈએ. વળી હાકોર સાહેબ કોઈ બાબત પૂછે અથવા કાગળો મંગાવે તો કારભારીએ પોતાના પર અવિશ્વાસ છે એમ સમજવું નહિ, કારણ કે તેમનો જૂના કારભારીની માફક જ આ કારભારીની ઉપર પણ પૂરો વિશ્વાસ હતો.

કારભારીની સાથે તેમણે નીચે પ્રમાણે કામની ગોઠવણ કરી હતી. મંગળ, ગુરુ અને શનિએ બપોરે બે વાગ્યે બન્નેએ મળવું. અને ધ તથા શુક્રવારે હાકોર સાહેબે ગમે તે ઓફિસનું કામ તપાસવું.

આ પ્રમાણે હાકોર સાહેબે ધીરે ધીરે રાજ્યકારભારનું કામ હાથમાં લેવા માંડ્યું હતું અને લોકો વાતો કરવા લાગ્યા કે હાકોર સાહેબ કારભારીને રજા આપવાના છે અને તે જશે. પણ તેમણે કારભારીને પત્ર લખીને દર્શાવ્યું કે હકીકત આથી ઊલટી જ હતી. રાજ્ય છોડીને પોતે જ ચાલ્યા જવા માગતા હતા. એટલે જો કારભારીને મેનેજર તરીકે રહેવાની ઇચ્છા હોય તો રહે અને નહિ તો બીજો માણસ આવે. વળી એ રહે કે જાય પણ હાકોર સાહેબ તો તેમના મિત્ર જ રહેશે એવી ખાત્રી તેમણે આપી હતી.

પોતાનાં માતૃશ્રીના મરણના સમયથી જ રાજ્ય છોડી જવાની વૃત્તિ તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ પોતાને માટેનું પ્રભુનું નિર્માણ છે એમ સુરસિંહજી માનતા હતા. કારણ તેમને સત્તા, કીર્તિ, રાજ્યપદ, વૈભવ વગેરે બાબતોમાં બિલકુલ રસ ન હતો. એ સર્વ તેમને બોળમરૂપ લાગતું હતું.

માતાના અવસાન સમયે સુરસિંહજીનું વય ૧૪ વર્ષનું હતું.

આ સમયથી જ તેમને જંગલમાં ચાલ્યા જવાના વિચારો આવતા હતા. ૧૫ વર્ષની વયે તેમનાં લગ્ન થયાં. એ લગ્નથી તેમને રમા જેવાં મિત્ર રાણી તરીકે મળ્યાં એમ તેમણે જાતે જ સ્વીકાર્યું છે, છતાં આ સમયે પણ રાજ્ય તજી ચાલી નીકળવાનો વિચાર ગયો ન હતો, પરંતુ પ્રીતિ બંધનથી બંધાઈને જ તે સર્વ કાર્યો કર્યા કરતા હતા. તોપણ તેમણે આ વિચાર છેવટે લીંબડી ઠાકોર સાહેબ સર જશવંતસિંહજી અને તેમનાં રાણીસાહેબ પાસે મૂક્યો. સર જશવંતસિંહજીનાં રાણીસાહેબ રાજ્યા (રમા)નાં કોઈ થતાં હતાં, અને સુરસિંહજીને પોતાના પુત્રના જેવા ગણતાં હતાં. તેમના તરફથી જવાબ આવ્યો ‘ તમારાં મામી આજ અહીં આવવાનાં છે. હું એમને સખત રીતે કહીશ કે બધાંએ તમને ખુશી રાખવા અને કોઈ પણ બાબતમાં તમારી નારાજી મેળવવી નહિ. આપુ, ચિંતા કરશો નહિ. ’ તેના જવાબમાં સુરસિંહજીએ લખ્યું : ‘ મારાં મામીને કાંઈ પણ કહેવાની જરૂર નથી. એમને કાંઈ પણ કહેવું એ નિર્દોષીને શિક્ષા કરવા જેવું છે. એમના કે કોઈના તરફથી કોઈ દિવસે, કોઈ બાબતમાં જરા પણ મને અસંતોષ મળ્યો નથી. એ બાબતમાં તો હું ધનિરનો આભાર માનું છું કે મારાં દુઃખ અને ચિંતામાં એ મારી વિશ્રાન્તિનું સ્થાન છે, અને એથી જ હું શાંત અને સુખી રહું છું. ’

સુરસિંહજીનાં આ વડીલોને પ્રથમ લાગ્યું હતું કે કોઈથી નારાજ થઈને આ યુવાન રાજવી ત્યાગની વાતો કરે છે. પણ ન્યારે એ શંકા દૂર થઈ અને માત્ર પ્રભુનું એવું નિર્માણ છે, કારણ પોતાને એવી વૃત્તિ વારંવાર થઈ આવે છે એવું સુરસિંહજીએ કહ્યું, ત્યારે તો તેમને સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું કે એમ વૈરાગ્યવૃત્તિથી સંસાર છોડવાને તો હજી બહુ વાર છે, અને હાલમાં તો એવા વિચારો એક પ્રકારની ગાંડાઈ જ ગણાય. આમ સર્વનો વિરોધ જોયો એટલે કોમળ દિલના સુરસિંહજીએ આ વાત તે સમયે પડતી મૂકી.

પછી રાજ્ય સોંપવાનો સમય આવ્યો. તે સમયે તો સુર-

સિંહજીના મનમાં વૈરાગ્યવૃત્તિ જોરથી ઊછળી આવી. પોતાનો સ્વભાવ રાજ્યકારભાર માટે ખિલકુલ અનુકૂળ નથી એમ તેમણે પોતાના શુરુ મણિભાષને સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો. પણ તેમણે પણ એવી રીતે ઉતાવળ કરવાની ના કહી, અને કેટલાક સમય માટે રાજ્યકારભારના કામની અજમાયશ કરી જોવાની ભલામણ કરી. અને પછી જો રાજ્યવ્યવસ્થાની ખીજ ગોઠવણ થઈ શકે તો જવું, એમ પણ કહ્યું. એટલે ઉપર દર્શાવ્યું તે પ્રમાણે સુરસિંહજી કર્તાવ્ય બજાવવા ઉદ્ધુક્ત થયા. તેમણે બની શકતો સર્વ પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ છેવટે એક વાર ફરીથી અદમ્ય વૈરાગ્યવૃત્તિએ ઉછાળો માર્યો.

પ્રથમ તો તેમણે હમેશને માટે ગાદી છોડવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ પછી ગોવર્ધનરામની સલાહ પ્રમાણે તે વિચાર ફેરવ્યો, અને ત્રણચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય છોડવાનું નક્કી કર્યું. આ ઐચ્છિક-વનવાસ દરમ્યાન એમ લાગે કે એકાન્તવાસમાં રહી લખવા વાંચવામાં જેવો આનંદ પડે છે, એવો જ આનંદ રાજ્યમાં રહી રાજ્ય ચલાવવામાં પણ પડશે તો પાછા આવવું. પણ સુરસિંહજીને ખાતરી હતી કે તેમને આવું કદી લાગશે નહિ.

રાજ્યકર્તા થવાને માટે જે ગુણો જોઈએ તે ગુણો પોતાનામાં ન હતા એમ સુરસિંહજી માનતા હતા. તેમનું હૃદય ફકીરી હૃદય હતું. તેમની જે પ્રકૃતિ રાજ્યકર્તા તરીકે તેમને દૂષણરૂપ લાગતી હતી તે જ પ્રકૃતિ રાજ્ય છોડ્યા પછીની સ્થિતિમાં તેમના ભૂષણરૂપ ગણાય તેવી હતી એમ તે માનતા હતા.

રાજ્ય ન છોડવાની સલાહ આપનારાઓમાંથી કેટલાક માત્ર વિવેકની ખાતર બોલતા હતા, ત્યારે બીજાનું અંતઃકરણ દાઝતું હતું માટે કહેતા હતા. આ માંહેના પહેલા વર્ગ માટે તો કાંઈ કહેવાની જરૂર ન હતી, પણ પોતે દુઃખી થશે એમ માની દયા ખાઈને જે કેટલાક રાજ્ય ન છોડવાની સલાહ આપતા હતા તેમને સુરસિંહજીએ જણાવ્યું કે કોઈને યે દુઃખી થવું ગમતું નથી. વળી પોતે સુખદુઃખને

સમાન પણ માનતા ન હતા. પણ રાજ્ય, સત્તા, કીર્તિ અને વૈભવ ખોવાથી તેમને દુઃખ નહિ પણ સુખ થવાનું હતું. આ વિદ્યો પોતાના માર્ગમાંથી દૂર થવાથી પોતાનો બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવાની સંપૂર્ણ સગવડ મળશે એમ તે માનતા હતા.

રાજ્ય છોડીને પોતે શું કરશે ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં સુરસિંહજીએ ગોવર્ધનરામને લખ્યું હતું : ' હું એકાન્તમાં રહી વાંચીશ, લખીશ, પ્રભુનો વિચાર કરીશ, ગરીબોમાં, દર્દીઓમાં, તનનાં અને મનનાં દર્દીઓમાં ભળીશ અને તેઓને યતી શકશે તો કાંઈ આરામ આપીશ— નહિ તો તેમાંથી હું તો આરામ લઈશ. નિવૃત્ત થયેલાની શાન્તિથી મળતી શુદ્ધ ભાવનાઓ પ્રભુ મહેને આપશે તે લઈશ. ' ૧

પત્નીઓમાંથી જેમને સાથે રહેવા વિચાર હોય તેમને સાથે રાખવાનાં હતાં. પણ તેમણે પોતે આપે તેટલાં અને તે જ માણસોને રાખવાં, અને પોતાનાં માણસોને રજા આપવી એવો સુરસિંહજીનો નિશ્ચય હતો. નિવૃત્ત થઈને જ્યાં બહુવૃષ્ટિ ન હોઈ બારે માસ રહી શકાતું હોય તેવા પંચગની અથવા નીલગિરિ જેવા હવા ખાવાના પહાડી સ્થળે વસવાનો વિચાર હતો.

સુરસિંહજી રાજકોટમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે સમયે તેમને માસિક તેરસો રૂપિયા મળતા હતા. આટલા વર્ષોસનમાં હજુ યે રહી શકાશે એમ તેમને લાગતું હતું. કારણ એક સામાન્ય ગૃહસ્થના કરતાં વધારે ખર્ચાળ જીવન તે ગાળવા માગતા ન હતા.

પોતાને એક પુત્રી હતાં. તેમનો સંબંધ કોઈ સારા રાજ્યમાં ક્યાં પછી જ તે જવાનો વિચાર રાખતા હતા. કુમારોના લગ્નની ચિંતા તેમને ન હતી. કારણ તેમાં ખર્ચ પણ ન હતું અને મુશ્કેલીઓ પણ ન હતી.

રાજકુમારીના વેવિશાળ માટે સુરસિંહજી પ્રયાસ કરી રહ્યા.

હતા, તેના ઉલ્લેખો પણ તેમના મોરખીના હાલના નામદાર મહારાજ સાહેબ શ્રી લખધીરસિંહજી ઉપરના પત્રોમાંથી મળી આવે છે.

પરંતુ સંસાર છોડવા તત્પર, પણ પ્રેમના બંધનોથી બંધાઈ રહેલા આ મુમુક્ષુ રાજવીને પરમાત્માના હૃદય ધામમાંથી અચિંત્યું તેડું આવ્યું, અને ઈ. સ. ૧૯૦૦ના જૂનની દશમી તારીખે ૧૬ક્રત એક રાતની માંદગી ભોગવી તે વિદેહ થયા.

પોતાની પાછળ સુરસિંહજી ત્રણ પત્નીઓ, બે પુત્રો અને એક પુત્રી મૂકતા ગયા હતા. તેમનાં પુત્રો તે રાજકોટના યશસ્વી ઠાકોર સાહેબ લાખાજીરાજનાં રાણી, તેમના પાટવી કુમાર પ્રતાપસિંહજી તેમની પછી લાડીની ગાદીએ આવ્યા હતા; તે થોડાં વર્ષ રાજ્ય ભોગવી અવસાન પામ્યા. હાલમાં તેમના પુત્ર એટલે કલાપીના પૌત્ર પ્રહ્લાદસિંહજી લાડીની ગાદી ઉપર છે. કલાપીના બીજા પુત્ર જોરાવરસિંહજી સદ્ભાગ્યે હજી વિદ્યમાન છે, અને કલાપીને જોયા ન હોય તે જોરાવરસિંહજીને જોઈ આવે એવી કલાપીને જેમણે જોયા છે એવા કવિશ્રી નાનાલાલની સલાહ છે. કલાપીને જેમ તેઓ આકૃતિમાં મળતા આવે છે તે જ પ્રમાણે તેમનામાં તેમના આ મહાન પિતા પ્રત્યે ઘણી ભક્તિ પણ છે. તેમણે ‘કલાપીનો કેકારવ’ની નવી આવૃત્તિ તથા ‘શ્રી. કલાપીની પત્રધારા’ પ્રકટ કરી પોતાના યશસ્વી પિતાનું ઋણ ફેડવા પ્રશસ્ય પ્રયાસ કર્યો છે. લાડીના હાલના ઠાકોર સાહેબ પ્રહ્લાદસિંહજી તથા તેમના ભાઈઓ પણ કલાપી પ્રત્યે અસાધારણ માન ધરાવે છે અને સાહિત્ય અને કલાની સેવા કરી તેમના ઉજ્જવલ નામને તથા તેમણે ઉજ્જવલ કરેલ મામને દિપાવવાનો સતત પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.

૧. સ્વ. હાન્તે તથા રૂપશંકર ઓઝાએ ૧૦ મી તારીખ કહી છે, પણ ‘શ્રી કલાપીની પત્રધારા’માં પૃ. ૩૬૦ની સામે આનંદરાય હિમ્મતરાય દેવેની ઉપર કલાપીએ લખેલ પત્રની છબી આપી છે તેમાં ‘અવસાન તા. ૮-૬-૧૯૦૦’ એવી નોંધ વંચાય છે.

પ્રકરણ સાતમું

‘કલાપી’નું સ્નેહીમંડળ

ઠાકારસાહેબ સુરસિંહજીનું અવસાન ૧૯૦૦માં થયું એમ આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોયું. સુરસિંહજી અવસાન પામ્યા, પણ ‘કલાપી’ અમર છે. તેમને આ અમર કીર્તિ અપનાવનાર તેમની સાહિત્યકૃતિઓ અને તેમના સ્નેહીઓ છે. તેમાંથી સ્નેહીઓ વિશે પ્રથમ વિચાર કરીએ.

કલાપી કવિ હતા કે સ્નેહી એ ચર્ચા જરૂર લાગે તો કરવાનો હક્ક અનામત રાખી, અત્યારે એમ કહીશ કે કલાપી સ્નેહી તો હતા જ. તેમનું હૃદય સતત સ્નેહ ને સ્નેહી માટે તલસતું હતું. પોતાની આસપાસની માતા, પત્ની, મિત્રો, ગુરુ, સંતાનો, પશુપંખીઓ, કુદરત એમ સમસ્ત સજીવ નિર્જીવ આલમ પ્રત્યે વાત્સલ્ય, પ્રેમ, કરુણા, ભક્તિ, દયાનાં ઝરણાં સતત તેમના ઉત્તત હૃદયમાંથી વહેતાં હતાં અને તેથી પ્રણયરસનો મહાનદ કેમ જાણે કાઠિયાવાડની સુઝી ધરતીના મધ્યસ્થળે આવેલ નાનકડા લાડીમાંથી વહી રહ્યો હોય એવો ચમત્કાર એક દશકા પર્યંત બની ગયો.

કલાપીના સ્નેહીમંડળમાં ગુરુસ્થાને હતા ‘અભેદમાર્ગપ્રવાસી’, ‘અહ્મનિષ્ઠ’ મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી. ‘ક્યાં લાડીનિવાસી રાજ્યખટપટની જળમાં ગુંચાયેલો કીડો સુરસિંહ અને ક્યાં નડિયાદવાસી સરસ્વતીભક્ત’^૧ એવું આશ્ચર્ય કલાપીએ દર્શાવ્યું છે. પણ એમાં

વસ્તુસ્થિતિના વર્ણન કરતાં કલાપીની નમ્રતાનું દર્શન વધારે થાય છે. મણિલાલ માત્ર સરસ્વતીભક્ત ન હતા. તેમણે પોતે જ લખ્યું છે, કે તેમના જીવનનું તેમણે માનેલું સર્વથી મહાન કર્તવ્ય કાંઈક બીજું જ હતું. ‘ મારી જીંદગીની મુખ્ય શોધ કોઈ શુદ્ધ પ્રેમસ્થાન મેળવવા તરફ હતી. તેવું સ્થાન સ્ત્રી મળે, ને વળી પોતાની પરણેલી હોય તો ઘણું શ્રેષ્ઠ એમ હું માનતો. પણ વ્યર્થ. સ્ત્રીના અભાવે કોઈ પુરૂષની સાથે ખરો પ્રેમ બંધાય તો તે પણ મને ઈષ્ટ હતો. આ જ કારણથી હું મિત્રોની વ્યવસ્થા વારંવાર કર્યા જતો ને બને તેટલી રીતે મારા મિત્રો મારા પર પ્રેમ રાખે તેવા પ્રયત્ન આચરતો. પ્રેમનું સ્વરૂપ હું એક પ્રકારનો આનંદમય તથા પોતાપણું ભૂલી પારકામાં તન્મય થવાય એવો અભેદ માનતો. મારું વય સમજવાળું થયા પછી હું કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આવ્યો હોઈશિ, તે પણ આવી શોધના ધરાદાથી, વિષયવાસનાથી નહિ. પણ સ્ત્રીપુરૂષ ઉભયપક્ષે મને મારી ઈચ્છા મુજબ મળ્યું નહિ, ને પ્રેમ અંતે વિરાગરૂપે પરિણામ પામ્યો.’^૧

અને કલાપી પણ ‘ રાજ્યખટપટની જાળમાં ગુંચાયેલો કાડો ’ ન હતા. અન્ય સ્થળે પણ તેમણે પોતાને માટે ‘ હું રાજ્યખટપટનો કાડો છું ’^૨ એમ કહ્યું છે. પરંતુ તે પછી તુર્ત જ જે ઉમેર્યું છે તે જ તેમને માટે વધારે સાચું છે—‘ પણ સ્નેહીનો દાસ છું. ’ આ પ્રમાણે નડિયાદનિવાસી સાક્ષર અને લાડીના રાજવી વચ્ચે જીવનના ધ્રુવ સંબંધમાં ઐક્ય હતું, એટલે તેમની વચ્ચે અસાધારણ સ્નેહ જામે તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. વળી મણિલાલને વિશેષ વ્યવસાય ન હોવાથી તેમને કલાપીના હૃદયની વધારે નજદીક આવવા માટે વધારે અનુકૂળતા હતી. જો કે કલાપી તો તેમને મિત્રના કરતાં ગુરુ વિશેષ ગણતા હતા. છતાં આ ગુરુશિષ્ય વચ્ચે, બુદ્ધિનો નહિ પણ લાગણીનો ગાઢ સંબંધ હતો. એ કેટલો ઉત્કટ હતો તે દર્શાવવા માટે

૧ મણિલાલની ‘ આત્મકથા ’ (વસંત)

૨ ‘ શ્રી. કલાપીની પત્રધારા ’ પૃ. ૨૮૦

કલાપીના એક પત્રના સંબોધનના આ શબ્દો જ બસ છે : 'મહારા બહાલા' અને 'મહારા દેવ'.

મણિલાલ રાજ્ય, ગૃહ, અને ધર્મ અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એ સર્વમાં કલાપીને યોગ્ય રીતે દોરનાર મિત્રગુરુ હતા. તેમની સાથે કલાપીને સતત પત્રવ્યવહાર ચાલતો, અને તે વારંવાર લાઠી પણ આવી જતા. કલાપીનાં કાવ્યો મણિલાલના 'સુદર્શન'માં પ્રકટ થતાં, અને છેવટે તે પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી થયું ત્યારે પણ તેની જવાબદારી મણિલાલે સ્વીકારી હતી.

મણિલાલ પણ કલાપીનું માન યરાયર સાચવતા, પરંતુ કલાપીની ભક્તિ એ મર્યાદાઓમાં પુરાઈ રહેવાની ના કહેતી. "હું 'મહેરઆન હાકોર સાહેબ' અને આપ 'ગરીબ ઘરવારી' એવાં ઉપમાન 'રનેહ' 'પ્રેમ'માં હોઈ જ શકે નહીં. હું અને બધા હાકોરો, અને હાકોર સાહેબો 'ગોરા' અધિકારીઓને સલામ કરવા જઈએ છીએ - જવું પડે છે - તો આપ જેવા સ્વદેશી દેશહિતેચ્છુને 'દંડવત્ પ્રણામ' કરવા આવીએ તો પણ ઘટિત જ છે. અને હું તો આપ રનેહીને 'ભેટવા' આવું એમાં આનંદ-અતિ આનંદ છે."૧

કલાપીએ 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ' નામનું પુસ્તક લખેલું. તે સુધારવા માટે તેમણે પ્રથમ ગોવર્ધનરામને વિનંતી કરી હતી. (૧૯-૬-૯૩). જેડણીની ભૂલો સુધારવાનું કહી આવા મોટા માણસને અતિશ્રમ આપવો અને તેમને કાલક્ષેપ કરાવવો એ અયોગ્ય છે એ કલાપી સમજતા હતા, અને તેથી માત્ર વિચાર અને શૈલિમાં સુધારા કરવાનું કહ્યું હતું. આનું પરિણામ શું આવ્યું તે જાણવાનું બની શક્યું નથી. આવી જ વિનંતી મણિલાલને કરવામાં આવી હતી

૧ 'શ્રી. કલાપીની પત્રધારા' પૃ. ૧૧

અહીં મેં ઉપસાવેલ શબ્દ 'સ્વદેશી'ને બદલે મૂળમાં પરદેશી શબ્દ છે, પણ સંબંધ જોતાં એ બંધબેસતો ન લાગવાથી આ પ્રમાણે સુધારો સૂચવ્યો છે.

તે પરથી લાગે છે કે ગોવર્ધનરામ આ સંબંધમાં કાંઈ કરી શક્યા નહિ હોય. મણિલાલને આ પુસ્તકના વિચાર અને શૈલિમાં સુધારા કરવા ઉપરાંત ઉપોદ્ધાત લખવાની પણ વિનંતી કરવામાં આવી હતી અને મણિલાલે તે સર્વ કાર્ય કર્યું પણ હતું. અને તે ખરાબર જ થયું હશે એમ લાગે છે, કારણ ‘પુસ્તક સુધારવામાં આપને ખરેખર કંટાળો આવ્યો હશે. તેને માટે ક્ષમા કરશે.’^૧ એમ કલાપીએ તેને સ્વીકાર કરતાં લખ્યું છે.

મણિલાલને એક વખત પૈસાની જરૂર પડી ત્યારે કલાપીએ રૂ. ૧,૮૦૦ મોકલ્યા હતા અને તે પાછા ન વાળવાની આગ્રહભરી વિનંતી કરી હતી. વળી તેમણે બારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે આપવાના કરતાં માગવું કોઈ રીતે હલકું નથી. પોતાને પણ જે કોઈ મિત્ર પાસેથી કાંઈ મદદ સ્વીકારવી પડે તો તે પાછું આપવા ન કહે.

આ પ્રમાણે કલાપીએ મણિલાલ સાથે અસાધારણ એકતા સાધી હતી. તેથી મણિલાલની પાછલાં વર્ષોમાં હમેશાં નબળી રહેતી તબિયતની તેમને ઘણી ચિંતા રહેતી. તેમણે મણિલાલને પૂર્ણ નિવૃત્ત થઈ થોડો સમય લાડી રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. પણ એવામાં મણિલાલની તબિયત અત્યંત ખરાબ થયાના અને ભયભરેલી સ્થિતિ હોવાના સમાચાર કલાપીને મળ્યા. તે નડિયાદ જવા તૈયાર થયા, એટલામાં તેમને મણિભાઈના અવસાનના સમાચાર મળ્યા. કલાપીના કેમળ હૃદયને આથી ઘણો આઘાત પહોંચ્યો. આ પરમકૃપાળુ ગુરુની ખોટ જિંદગીપર્યંત પુરાશે નહિ એમ તેમને લાગ્યું. ‘મણિભાઈને પ્રસંગે મને જે લાગે છે તેને માટે મારી પાસે કશી ભાષા નથી. કવિતા તો એલવાઈ ગઈ છે. હૃદય દુઃખમાં પણ જ્યારે સ્મૃતિનું સુખ લેતું થાય છે ત્યારે જ કવિતા પણ રસ આપી શકે છે. ખેદની સ્થિતિમાં તો કાંઈ જ થઈ શકતું નથી.’^૨

૧ ‘શ્રી. કલાપીની પત્રધારા’ પૃ. ૧૩

૨ લલિતને પત્ર ૧૯-૧૦-૯૮ ‘કલાપીના પત્રો’

મણિલાલના મૃત્યુ પછી કલાપીએ ગોવર્ધનરામને પોતાના ગુરુના સ્થાને મૂક્યા હતા. પણ તેમની પાસે ફક્ત અભ્યાસ અને રાજ્યકારભાર સંબંધમાં જ તે દોરવણી માગતા હતા. તેમણે પોતાના ગૃહસંસારની બાબતો ગોવર્ધનરામ પાસે મૂકી ન હતી. કારણ મણિભાઈ તરફ જેવી સ્નેહની લાગણી હતી તેનો અહીં અભાવ હતો. પરંતુ તે સમયના સર્વ ગુજરાતી સાહિત્યપ્રેમીઓની માફક કલાપીને પણ ગોવર્ધનરામ પ્રત્યે અસાધારણ માન હતું.

ગોવર્ધનરામ જૂનાગઢથી વળતાં લાઠી રોકાયા હતા, અને કલાપી પણ ઈ. સ. ૧૮૯૭માં મુંબઈમાં બે વખત ગોવર્ધનરામને ત્યાં મળવા ગયા હતા. પહેલી વાર તે મળવા ગયા ત્યારે ‘આપણે ઘેર રાજ્ય આવવાના છે’^૧ એમ કરી ધરને શણગારાવવાનો ખાસ પ્રયાસ ધરનાં માણસોએ કર્યો હતો તે જોઈ કલાપી બીજી વખત અગાઉથી ખબર આપ્યા વિના જ ગયા હતા, કારણ ગોવર્ધનરામ જેવાને પોતાની ખાતર જરા પણ તરફી લેવી પડે તે કલાપીના સરળ સ્વભાવને ગમતું નહિ.

કાન્ત એટલે મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ સાથે કલાપીને પ્રમાણમાં મોટો પરિચય થયો. ચાવંડ, જ્યાંના મણિશંકર વતની હતા, તે ગામ લાઠીની પાસે જ આવેલું છે, અને ત્યાં જવા માટે લાઠી જ રેલ્વે સ્ટેશન છે. વળી કલાપીના લગ્ન વખતે લાઠી મેનેજર આશારામ-ભાઈના પુત્રોના મિત્ર તરીકે મણિશંકર આવ્યા હતા, અને તેમની વચ્ચે ઓળખાણ પણ થઈ હતી. પરંતુ એ ઓળખાણ નામની જ હશે એમ લાગે છે. તેમની વચ્ચે મૈત્રીનો સંબંધ તો ત્યાર પછી લગભગ આઠ વર્ષે બંધાયો. તા. ૨૬-૧-૯૭ના એક પત્રમાં મણિ-શંકરે પોતાના મિત્ર પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરને લખ્યું હતું : ‘લાઠી ઠાકોર સાહેબ એક ઉત્તમ કવિ છે, અને અમે પહેલી ક્ષણે જ અન્યોન્ય મિત્ર બન્યા છીએ. એમના વિષે ઘણી ઘણી બાબતો એવી

છે, જે તમે જાણો એમ ધમ્મું છું. '૧

કલાપીએ પોતાના સ્નેહજીવનનો ઇતિહાસ કાન્તને લખી મોકલ્યો હતો તેના જવાબમાં કાન્તે તેમને પોતાનું દુઃખ ધીરજથી સહન કરવાની સલાહ આપી હતી. “ જે કાંઈ થાય છે તે સર્વ ઇશ્વરેચ્છાથી જ અને વિશ્વના અનંત હિંદેશોની ખાતર જ થાય છે ” એ શ્રદ્ધા અથવા પ્રતીતિ નિશ્ચલ થયા વગર ધર્મનાં સત્યો આપણી દૃષ્ટિને દેખાતાં નથી. આ પાર્થિવ જીવનનાં સુખ દુઃખ ક્ષણિક છે; અનંત જીવનના કાંટામાં જ તેની યોગ્ય તુલના થઈ શકશે. ”૧

કાન્તે કલાપીને સ્વીડનબોર્ગ રૂપી ‘ ઔષધિ ’ ની ભલામણ દુઃખના શામક તરીકે કરી. કલાપીને આ ઔષધ ઘણું રુચ્યું હોય એમ લાગે છે. તેમણે ગોવર્ધનરામને લખ્યું હતું : ‘ સ્વીડનબોર્ગ ધણો મોટો માણસ છે એમ તેનાં થોડાં પુસ્તકો વાંચવા પરથી લાગ્યા વિના રહેતું નથી. ’ આજ પત્રમાં તેમણે મણિશંકર વિશે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે તેમનું ‘ હૃદય નિખાલસ લાગે છે અને બાલક જેવું પવિત્ર છે. ’૨

પોતાના મિત્ર પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરને સાથે લઈ મણિશંકરે તા. ૧૫-૧૧-૬૮ થી શરૂ થતું એક અઠવાડિયું કલાપીની સાથે ગાળ્યું હતું. ત્યાં શાસ્ત્રી પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર, જટિલ અને રૂપશંકર હિંદયશંકર તથા કારભારી તાલ્યા સાહેબ હતા જ અને લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ ભાવનગરથી બે દિવસ આવ્યા હતા. આ પ્રસંગે એવો કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો કે પ્રો. ઠાકોર અને મણિશંકરે તે પછીનોયે મહિનો મહાબળેશ્વરમાં ગાળવો અને સાથે શેક્સપીયર, પ્લેટો, સોફોકલિસ વગેરે વાંચવા. આ પરિચયના પરિણામે પ્રો. ઠાકોરે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે : ‘ શુદ્ધ જિજ્ઞાસાની સુરસિંહજીના જેટલી ઉત્કટતા આતવિરલ. ’૩

૧ ‘ કાન્તમાલા ’

૨ ‘ કાન્તમાલા ’

૩ ‘ કાન્તમાલા ’

મણિશંકરની સલાહ પ્રમાણે કલાપીએ સ્વીડનબર્ગનાં પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યાં હતાં. શરૂઆતમાં તેમના મનમાં તેના વિચારોની વિરુદ્ધ દઢતા અંધારી, પણ ‘હેવન એન્ડ હેલ’ વાંચ્યા પછી તેના પર વિશેષ શ્રદ્ધા લાવવાનું મન થયું, અને વિરોધને બદલે મનમાં શંકાએ સ્થાન કર્યું.

મણિશંકરે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો તે કારણથી તેમના જૂના મિત્રોએ અને જ્ઞાતિજનોએ તેમનો ત્યાગ કર્યો. પરંતુ કલાપીએ તેમની સાથે પહેલાના જેવો જ પ્રેમ અને મૈત્રી ચાલુ રાખ્યાં હતાં. તેથી મણિશંકરના હૃદયને ઘણું આશ્વાસન મળ્યું હતું. કલાપીએ પોતે પણ બાઈબલ વાંચવા માંડ્યું, અને ૧૦-૧૦-૧૮૯૯ થી (Lord's prayer) ખ્રિસ્તી પ્રભુ પ્રાર્થના શરૂ કરી. કલાપીનાં નાનાં નાનાં અંજની ગીતોમાં અને ‘પેદા-થયો છું હું હું હવા તુંને સનમ’ જેવાં કોઈ કોઈ કાવ્યોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની જે અસર દેખાય છે, તેનાં મૂળ અહીં જોઈ શકાશે.

મણિબાઈએ સ્વીડનબર્ગના પુસ્તકનો પોતે કરેલો અનુવાદ ‘સ્વર્ગ અને નરક’ S. T. G. એટલે સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલને અર્પણ કરેલ છે. કલાપીના મૃત્યુ પછી તેમનાં કાવ્યોને એકત્ર કરી ‘કલાપીનો કેકારવ’ એ નામથી મણિશંકરે પ્રકટ કરી પોતાના આ મિત્રનું સાક્ષરશ્રાદ્ધ ઉત્તમ રીતે કર્યું છે. તેની શરૂઆતમાં મૂકેલું કાવ્ય ‘કલાપીને સંબોધન’ હવે તો ગુજરાતમાં અત્યંત જાણીતું થઈ ગયું છે.

‘કલાપીનો કેકારવ’ ગુજરાતને ગાંઠું કરી શક્યો તેમાં મણિશંકરનું સંપાદન પણ એક મુખ્ય તત્ત્વ ગણાવું જોઈએ. મણિશંકરનું સ્થાન ગુજરાતના કવિઓમાં ઘણું આગળ પડતું હતું. તેમના હૃદયની નિખાલસતા અને નીડરતા વિરોધીઓની પાસે પણ માન અપાવે તેવી હતી. મણિબાઈ જેવા સ્વતંત્ર વિવેચકે કલાપીનાં કાવ્યો પસંદ કરી પ્રકટ કર્યા એ જ તેની ઉચ્ચતાનું પ્રમાણપત્ર હતું.

‘કેકારવ’ની પછી મણિભાઈએ કલાપીનાં ‘હમીરજી ગોહિલ’ તથા ‘માલા અને મુદ્રિકા’ નામનાં પુસ્તકો પણ યોગ્ય રીતે સંપાદન કરીને પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યાં હતાં. કલાપીના કેટલાક પત્રો ‘કેકારવ’માં મણિભાઈએ પ્રકટ કર્યા હતા ત્યારથી જ તેની તરફ વાંચકોનું ખેંચાણ ધણું થયું હતું. એટલે કલાપીના પત્રો પુસ્તક રૂપે છપાવવા માટે મણિભાઈએ નિશ્ચય કર્યો, અને તે માટેની સર્વ સામગ્રી એકઠી કરી કાશ્મીરના પ્રવાસે ગયા, પરંતુ પ્રવાસ દરમ્યાન જ તેમનું અવસાન થયું. પરંતુ તેમના સુપુત્ર શ્રી. મુનિકુમારે ‘કૌમુદી’ના કલાપી અંકમાં અને છૂટક પુસ્તકરૂપે આ પત્રો પ્રસિદ્ધ કરી આ કાર્ય ધણી સારી રીતે પાર પાડ્યું છે, જે માટે તેમને અભિનંદન ઘટે છે.

રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, જે ‘સંચિત’ની સંજ્ઞાથી કાવ્યો લખતા હતા તેમનું નામ અત્યારે બહુ જાણીતું નથી, પણ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીને તે અજાણ્યું રહેવું જોઈએ નહિ. સંચિતે ૧૯૦૬માં રાજકોટમાં ભરાયેલ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ વખતે ‘કલાપીનું સાક્ષર જીવન’ નામનો વિસ્તૃત નિબંધ તૈયાર કર્યો હતો. તે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદના અહેવાલમાં છપાયો છે, અને જુદા પુસ્તકરૂપે પણ ઉપલબ્ધ હતો.

સંચિતનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૬માં તેમના મોસાળમાં વસાવડ મુકામે વડનગરા નાગરજ્ઞાતિમાં થયો હતો. વસાવડના તાલુકદારો વડનગરા નાગરો છે, અને રૂપશંકરનાં માતા આવા જ એક તાલુકદારનાં એકનાં એક પુત્રી હતાં. આ પ્રમાણે મોસાળના ગીરાસના વારસદાર રૂપશંકર હતા, પણ આર્થિક મુશ્કેલીને કારણે સરકારમાં કાયદેસર લડત ન ચલાવી શકવાથી તેમને આ વારસો મળ્યો નહિ.

સંચિતના પિતા પોલિસ ખાતામાં નોકર હતા, પણ આ નોકરી સંચિતની બાળવયમાં જ છોડી દઈ તેમણે સાધુ-સંન્યાસીઓમાં ફરવા માંડ્યું હતું. આ પ્રમાણે પંદર વર્ષની વયે સંચિતની ઉપર કુટુંબ-વ્યવહાર ચલાવવાનો બોળે પડ્યો. તેમણે માત્ર અંગ્રેજી ચાર ધોરણનો

અભ્યાસ કર્યો હતો, પણ આપ મેળે પાછળથી ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એકાદ વર્ષ ગાંડળમાં ખેતી અને એન્જિનિયરીંગનો અભ્યાસ તેમણે કર્યો હતો તે પાછળથી તેમને ઘણું ઉપયોગી નીવડ્યો હતો.

શરૂઆતમાં કેટલોક સમય જૂનાગઢમાં નોકરી કર્યા પછી સંચિતે કાઠી રજવાડાંઓમાં પ્રવેશ કર્યો. અહીં કાઠી રામજીઓના નોકર કરતાં મિત્રના જેવી તેમની સ્થિતિ વધારે હતી. હડાળાના કાઠી દરબારશ્રી વાજસુરવાળાનો આશ્રય સંચિતને સૌથી વધારે મળ્યો હતો. અને શ્રી. વાજસુરવાળા કલાપીના ગાઢ મિત્ર હતા તેથી સંચિતને પણ કલાપી સાથે મૈત્રીનો સંબંધ બંધાયો.

કલાપી અને શ્રી. વાજસુરવાળાના કાશ્મીરના પ્રવાસ દરમિયાન સંચિત પણ એક સંગાથી હતા. આ સમયે કલાપીના ગાઢ પરિચયમાં તે આવ્યા.

અમદાવાદ પહોંચ્યા પછી એક સાંજે લડીભાઈની વાડીના જિતારામાં કલાપી ‘કાદંબરી’ વાંચતા હતા, ત્યાં સંચિત જઈ ચઢ્યા, અને થોડી વાતચીતને અંતે બંનેએ સાથે મળીને જ આ મુશ્કેલ ગ્રંથ વાંચવાનું ઠરાવ્યું. આ સહવાંચનનો સંચિત કાશ્મીરનો પ્રવાસ પૂરો થતાં પાછા ફર્યા, અને કલાપી, આર્યાવર્તના પ્રવાસમાં આગળ વધ્યા તેથી અંત આવ્યો, પણ કલાપીએ ‘બાઈ કાદંબરીની થોડી સેવા’^૧ એકલા પણ કરવાની ચાલુ રાખી હતી.

કલાપી અને સંચિતનો પ્રવાસ દરમિયાન બંધાયેલો આ સંબંધ ઉત્કટ મૈત્રીના સ્વરૂપમાં પરિણમ્યો. કલાપીએ સંચિતને માટે પત્રોમાં જે સંબોધનો યોજ્યા છે તે જોઈ જવાથી આનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. પોતાના આ વહાલા રૂપ કે વહાલા બાલુભાઈને પરમસ્નેહી, પ્રિય-મિત્ર, વહાલા જીવન, પ્રેમવત્સલ, પ્રેમકોષ, પ્રેમસાગર, સર્વસ્વહૃદય, પ્રિયપાત્ર, નયનાનન્દક, હૃદયાનન્દક, પ્રીતિરત્નાકર, સર્વસ્નેહરત્નાકર-વગેરે વગેરે નવાં નવાં સંબોધનોથી કલાપીએ સંબોધ્યા છે. તે તેમની

‘પ્રિય દુનિયા’ છે. છેવટે સહી કરવામાં પણ આવો જ ભાવ કલાપીએ વ્યક્ત કર્યો છે. પોતાના આ પરમ મિત્રને પ્રથમ પત્રમાં તેઓ સલામ પાઠવે છે, પણ પછીથી કંઠાલિંગન, સહસ્ર-કંઠાલિંગન અને આશ્લેષ પાઠવે છે. વળી પત્રોમાં ન્યાં સંચિત્ પુષ્પ છે ત્યાં પોતે મધુકર છે. કલાપીએ લખ્યું છે: ‘પ્યારીના પત્રોના નેટલા જ હિલાસથી દુનિયાના પત્રનાં દર્શન થાય છે.’^૧ આને સંચિતે ‘અમારા ઈશ્કની મસ્તી’ નામ આપ્યું છે તે જ યોગ્ય લાગે છે.

સંચિત્ કલાપીના મિત્ર જ રહેવા ઇચ્છતા હતા, પરંતુ સંયોગ-વશાત્ તેમણે લાહીના ડેપ્યુટી કારભારી અને મુખ્ય કારભારી તરીકે પણ કેટલોક સમય કામ કર્યું હતું.

લાહી છોડતાં સંચિતે ‘વિખુટા થતા મિત્રને’ નામનું કાવ્ય લખ્યું હતું તેમાંથી તે સમયની પરિસ્થિતિનું સચોટ આલેખન મળે છે. કાવ્યને અંતે આ રનેહી મિત્રે ચિંતાતુર બનીને કહ્યું હતું:

મને આ લાગે છે : વિષમય બધા આ સમૂહમાં
ખરે ! તું સુધા છે : પ્રભુથી ઉગરે મ્હેર ધરીને.
ખરે ! ખારાનીરે મીઠી મીઠી તું બાત ! વિરડી:
પ્રભુ પોષે, રક્ષે, અનળ સળગ્યો છે રથળ રથળે !!
હવે હું ગઈ છું શીકર મુજ તું કેં નવ કરે,—
અને આ સંસારે પળપળ તું ચેતી વિચરશે.^૨

કલાપીના મૃત્યુ પછી સંચિતે કદી પણ રંગીન પાત્રડી બાંધી ન હતી. ૧૧ વર્ષ પછી પોતાના આ મિત્રને સંભારતાં સંચિતે લખ્યું હતું:

છરપનીયો! દુષ્કાળ આવ્યો, વીત્યો સર્વને,
અમને પૂરી જાળ, આપી આવ્યો સુરસિંહ!
સંચિતે પણ, મણિશંકરની માફક કલાપીનું સાહિત્ય પ્રકટ

૧. કૌમુદી, પૌષ ૧૯૮૧

૨. શ્રી સંચિતનાં કાવ્યો

કર્યું છે. પ્રથમ તેમણે ‘કલાપીના સંવાદો’ પ્રકાશમાં મૂક્યા, અને ‘કેકારવ’ની પ્રસિદ્ધિમાં બની શકી તેટલી મદદ કરી. ‘કલાપી અંથાવલી’ની એક વિસ્તૃત યોજના તેમણે ધડી હતી, અને તે પ્રમાણે કલાપી-સાહિત્યનાં વીશેક પુસ્તકો પ્રકટ કરવા મુંબઈમાં કાર્યાલય ખોલ્યું. આ કાર્યાલય મારફત ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ,’ ‘કલાપીના સંવાદો’ અને ‘કલાપીનું સાક્ષરજીવન’ નામનો પોતાનો ઉપર કહેલો વિસ્તૃત નિબંધ સુધારાવધારા સાથે-એટલાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં, પણ પછી આપણા સાહિત્યના દુર્ભાગ્યે કેટલાંક કારણોથી એ યોજના પડતી મૂકવામાં આવી.

સંચિતનું અવસાન ૬૬ વર્ષની વયે ઈ. સ. ૧૯૩૨માં થયું. અવસાન પહેલાં તેમણે કલાપીના કુમારશ્રી જોરાવરસિંહજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ અમૂલ્ય ગ્રંથ ‘શ્રી. કલાપીની પત્રધારા’નો ઉપોદ્ધાત લખ્યો હતો તે તેમનું કલાપી વિશેનું છેલ્લું લખાણ છે.

મસ્તકવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકરનું પુસ્તક ‘કલાપીનો વિરહ’ જેટલું જાણીતું થવું જોઈએ તેટલું થયું નથી, એ સાચી કવિતાની આપણા વાંચકોમાં કેટલી ઓછી કદર છે તેનો પુરાવો છે. ત્રિભુવન પ્રેમશંકર મહુવાના વતની હતા. તેમનું કાવ્ય ‘વિભાવરી સ્વપ્ન’ રમણભાઈની પ્રશંસા પામી શક્યું હતું. તેમનું બીજું કવિતાનું પુસ્તક ‘સ્વરૂપ પુષ્પાંજલિ’ પણ વાંચવા લાયક છે. પરંતુ તેમનો શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ‘કલાપીનો વિરહ’ છે. મસ્તકવિ વેદાન્તી હતા, અને આ ગ્રંથમાં તેમણે શાંકરવેદાન્ત ભજનના ઢાળોમાં સમજાવ્યું છે. કવિશ્રી નાનાલાલે પોતાની વિશિષ્ટ શૈલિમાં મસ્તકવિનું રેખાચિત્ર થોડા શબ્દોમાં પણ આમેદૂબ દોર્યું છે. ‘જાણે યાજ ઉછાળતો સિંહનો બાળકો; શિલા સમો બાંધી દડીનો દેહસ્તંભ; કેસરી સમો અલમસ્ત અને મલપતો, પીચ છટા જેવા એના હાથ ઉછળે, વનરાજના હુંકાર સમો એની કાવ્યધોષણા પણ ગાળે.’^૧ કલાપી મસ્તકવિને

૧. ‘કલાપીનો સાહિત્યદરબાર’: શ્રીબોધ, માર્ચ, ૧૯૩૮

માસિક દસ રૂપિયાનું પેન્શન આપતા હતા અને વડિયાના બાવાવાળા પાંચનું. કલાપીએ ભાવનગરના મહારાજ ભાવસિંહજીને મસ્તકવિને આવી મદદ આપવા પત્ર લખી જણાવ્યું હતું, કારણ તે ભાવનગરના પ્રજાજન હતા એટલે તેમના પર આ કવિનો પ્રથમ હક્ક હતો. મસ્તકવિનો પરિચય આપતાં કલાપીએ લખ્યું હતું: ‘કોઈને પણ સખ્ત સત્ય કહી શકે, કદીપણ અંતઃકરણની ઉચ્ચ ભાવનાથી ન ડગે એવું ચરિત્ર આ કવિમાં દુનિયાદારીમાં મેં પ્રથમ જ જોયું છે. અને તે મરીખ બ્રાહ્મણ કોઈપણ રાજાનો મિત્ર થવા યોગ્ય છે એમ મને સમજાયું.’^૧

મહુવાના બીજા જે વતનીઓનો પણ કલાપીના મિત્રમંડળમાં સમાવેશ થતો હતો. ફૂલચંદ જે મારી સ્મરણશક્તિ દગો દેતી ન હોય તો, એક બોજા ગૃહસ્થ હતા, પણ સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના રસિયા હતા. મસ્તકવિ ત્રિભુવને પોતાનું પુસ્તક ‘સ્વરૂપ પુષ્પાંજલિ’ ફૂલચંદને અર્પણ કર્યું છે.

‘જટિલ’ એટલે જીવણરામ લક્ષ્મીરામ દવે એ સમયમાં કવિ અને વિવેચક તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. તેમણે કલાપીનાં કેટલાંક કાવ્યો પર, તે પ્રસિદ્ધ થયાં ત્યારે, વિવેચન લખ્યું હતું. તે મહુવાની મિડલ સ્કૂલના હેડમાસ્તર હતા. અહીંથી રજા લઈ તેમણે કલાપીના મંત્રી તરીકે કેટલોક સમય કામ કર્યું હતું, અને પછી કલાપીએ તેમને પેન્શન બાંધી આપ્યું હતું. ‘લક્ષ્મીરજા ગોહિલ’ લખવામાં તેમણે કલાપીને સારી મદદ કરી હતી. તેમનાં કાવ્યો ‘જટિલ પ્રાણપદ્યબંધ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. હરિલાલ ધ્રુવના મૃત્યુ પછી ‘જટિલે’ કેટલોક સમય ‘ચંદ્ર’ના તંત્રી તરીકે પણ કામ કર્યું હતું.

કુંડલાના પ્રશ્નોરા શાસ્ત્રી પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર સાથે કલાપી સંસ્કૃત કાવ્યો વાંચતા અને સમજતા. પ્રભુલાલ શાસ્ત્રી ભાગવતના રસિયા હતા અને મેઘદૂતના ઘનપાડી હતા. પણ કલાપીના અવસાન

પછી તેમને સાહિત્ય તરફ વૈરાગ્ય આવ્યો અને તેમણે વૈદ્ય તરીકેનો વ્યવસાય શરૂ કર્યો. ટૂંકા જીવનમાં કલાપીએ આ પ્રમાણે અનેક રસિક હૃદયોને પ્રેમનાં અમૃત-ઝેર પાયાં હતાં. કલાપીએ લખ્યું છે:

આ પ્રેમ સંસારી તણો તુજ તેજ જેવો છે નકી,
એ અમૃતે શું ઝેરનાં ણિંદુભર્યા વિધિએ નથી ?
અમ એ જ જીવન, એ જ મૃત્યુ, એ જ અશ્રુ ને અમી,
જે પોષતું તે મારતું, એવો દીસે કમ કુદરતી.

પ્રભુલાલ શાસ્ત્રી, મસ્તકવિ, સંચિત્ર, વાજસુરવાળા, કાન્ત, રમા, શોભના-કેટકેટલા સ્નેહીઓને કલાપીએ અલ્પ આયુષમાં 'રસધડા' પાયા. તેમના સ્નેહીમંડળના ઉરઉરમાંથી જિહ્વા આર્તનાદનો જાણે પડધો હોય તેમ કલાપીએ પોતે જ ફરિયાદ કરી છે :

આયુ સ્વલ્પ દર્ધ કર્યા મનુજને પ્રેમી ધરે કાં ભલાં ?
શું પીવાય મુહૂર્તમાં રસધડા વહાલાં ઉરે જે વસ્યા ?

આ મંડળમાંના, કલાપીના પરમમિત્ર દરબારશ્રી વાજસુરવાળા સદ્ભાગ્યે આપણી વચ્ચે અત્યારે વિદ્યમાન છે. યગસરા ભાગદાર દરબારશ્રી વાજસુરવાળા આર્યાવર્તના પ્રવાસમાં કલાપીના સંગાથી હતા. સાહિત્ય, કલા અને ધર્મની અખંડ ઉપાસના પોતાના નાનકડા ગામમાં અર્ધી સદી પર્યંત કરીને દરબારશ્રીએ હડાળાને હિંદજાણીતું કીધું છે. વિદુષી એનીએસંટ, શ્રીમાન બુક્સ અને પ્રોફેસર જિનવાળા જેવા અનેક શારદાભક્તો હડાળાની મુલાકાતે આવતા ચર્ચા, ભજન-કીર્તન, વાર્તાકથાનો કાર્યક્રમ તો અખંડ ચાલ્યા જ કરતો. દરબારશ્રી થિયોસોફિસ્ટ છે, અને તેમના થિયોસોફિના અભ્યાસના ગ્રીષ્મ વર્ગોના લાભ થિયોસોફિસ્ટ અને ઇતર અનેક સંસ્કારપ્રેમીઓએ લીધો છે.

દરબારશ્રી વાજસુરવાળા કાવ્યો પણ લખતા. અને તેમનાં કાવ્યોને વારંવાર કલાપીએ પોતાનાં કાવ્યોના કરતાં વધારે સારાં કહ્યાં છે. આ મિત્રોની મૈત્રીના સ્થૂલ સ્મરણચિહ્નરૂપે, કલાપીએ ખાસ હડાળે આવી સ્થાપન કરાવેલ 'વાજસુરેશ્વર'નું શિવાલય મોજુદ છે.

કલાપીના બીજા ક્ષત્રિય મિત્ર શ્રી. સરદારસિંહજી રવાળભાઈ રાણા વર્ષોથી પેરિસવાસ સેવે છે. તેમના પિતા રવાળભાઈ 'મામા' કાશ્મીરના પ્રવાસમાં કલાપીની સાથે હતા. સરદારસિંહજી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી બી. એ. થઈ બેરિસ્ટર થવા માટે ઈંગ્લાંડ ગયા હતા. ત્યાં રાજકારણમાં પડી ગયા, સમાજવાદની દીક્ષા લીધી અને કાયમનો દેશવટો સ્વીકાર્યો.

શ્રી. એસ. આર. રાણાને એક બંધાળી લેખકે દક્ષિણી તરીકે ઓળખાવ્યા છે, તે પરથી તેના ગુજરાતી બાપાન્તરકારે પણ તેમ જ કહ્યું છે. પણ ગુજરાતીઓએ મગર થવા નેવું છે કે તે લીંમડી પાસે કંથારિયાના રજપૂત છે.

પ્રકરણ આઠમું

કલાપીની કેકા

૧૮૯૨ ના ઓક્ટોબરની ૧૫મી તારીખે 'ફકીરીહાલ' નામની ગઝલ કલાપીએ લખી, જે તે જ વર્ષના 'સુદર્શન'ના નવેમ્બરના અંકમાં છપાઈ છે. ગુજરાતના રંક સાહિત્યોદ્યાનમાં સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલાની આ કેકા આઠ વર્ષ સુધી ધીરી ધીરી સંભળાતી હતી અને મોટે ભાગે મિત્રોનું જ ધ્યાન ખેંચતી હતી, તે તેમના સ્વર્ગારોહણ પછી તો ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે પહોંચી વળી છે.

પણ આ ગઝલ કલાપીનો પ્રથમ લેખ ન હતો. તેમનો પ્રથમ લેખ તો ૧૮૯૨ના જૂન માસની બાવીસમી તારીખે લખેલો 'કાશ્મીર-નો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન' નામે પત્રના રૂપમાં લખાયેલ પ્રવાસવર્ણન છે.

શ્રીજગન્નાથપુરીથી આ પત્ર કલાપીએ 'પ્રિય માસ્તર સાહેબ જોશીજી'ને લખ્યો હતો. શ્રી. એન. બી. જોશીને પોતાના રાજવી શિષ્યનું આ લખાણ એટલું બધું ગમી ગયું કે તેમણે તે તુરત જ છપાવી દીધું. કલાપીએ પછી મણિલાલ નસુભાઈની મદદથી તેમાં સુધારા વધારા કર્યા હતા.

નવા ગદ્યલેખકમાં સ્વાભાવિક રીતે જેવામાં આવે છે તેવો લલિત ભાષાનો મોહ આ પુસ્તકમાં કેટલીક જગ્યાએ દેખાય છે; વર્ણનના કેટલાક ભાગો 'કાદમ્બરી'ની શૈલિના અનુકરણરૂપે લખાયા હોય એવા લાગે છે; છતાં એકંદરે આ પુસ્તક સરળ, સહૃદય અને

જિછળતી શૈલિમાં લખાયું છે, અને તેથી અત્યારે પણ એનું વાંચન અત્યંત રસપ્રદ નીવડે છે. હાઇસ્કૂલનો અભ્યાસ અરથેથી મૂકી દીધેલ, ૧૮ વર્ષની વયના કુમાર માટે આ જેવી તેવી લેખનસિદ્ધિ ન મળ્યાય.

આ પુસ્તકમાં પ્રકૃતિવર્ણન અને તે જેવાથી તેમના હૃદય ઉપર થયેલ અસર મુખ્યત્વે દર્શાવી છે. વચ્ચે વચ્ચે તેમણે જે વિચાર-કણિકાઓ મૂકી છે, તેનું ચિંતન લેખકની વય જેતાં આશ્ચર્યચકિત કરે તેવું છે.

પણ ઉપર કલાપીના અભ્યાસ વિશે જે લખ્યું તેમાં ઘણું ઉમેરવા જેવું છે. એમાં કહ્યું છે તે યરાયર છે કે:

‘કલાપીએ શાળાનો અભ્યાસ ઇંગ્રેજ ચાર પાંચ ધોરણુ નેટ્વો જ કર્યો હતો’, પણ તેમની સાચી કેળવણીની શરૂઆત કોલેજ છોડ્યા પછી જ થઈ હતી, અને તેમનો અભ્યાસ મરણપર્યંત ચાલુ રહ્યો હતો.

અંધકાર થવા માટે અભ્યાસની અનિવાર્ય અગત્ય છે એ કલાપી સમજતા હતા, પણ તે ઉપરાંત શુદ્ધ જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઇ તેમનો મોટા ભાગનો અભ્યાસ તો ચાલતો હતો.

તેમનો વિચાર મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી, આર્ટ્સ કોલેજના વિદ્યાર્થી થવાનો હતો. આંખના વ્યાધિને લીધે આ વિચાર છોડી દેવો પડ્યો, પણ તેનો બદલો તેમણે ખાનગી અભ્યાસથી વાળી દીધો.

તેમણે શરૂઆતમાં દરરોજ એક કલાક અંગ્રેજી, એક કલાક કાયદો અને ત્રણ કલાક ગુજરાતી એમ પાંચ કલાક અભ્યાસ કરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. પછી અભ્યાસનો સમય વધતો જ ગયો, અને તેમણે પોતાનો લગભગ સર્વ સમય તેથી પાછળ જ ગાળવા માંડ્યો. પ્રભુલાલ શાસ્ત્રી પાસે સંસ્કૃત શીખવા માંડ્યું, અને ઉર્દૂનો અભ્યાસ પણ શરૂ કર્યો. અંગ્રેજી, ગુજરાતી તો મોટે ભાગે એકલા જ વાંચતા. આ માટે સાક્ષરોનો પરિચય વધારવા લાગ્યા અને પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવા લાગ્યા.

૧૮૯૨ સુધી તેમણે માત્ર ગુજરાતી પુસ્તકો જ વાંચ્યાં હતાં. છગનલાલ પંડ્યા—કૃત કાદંબરીનું ભાષાન્તર, સુરસવતીચંદ્ર, નવલ-

અંધાવલી, ઉત્તરરામચરિત, મણિલાલ અને મનઃસુખરામના સર્વ અન્થો, નરસિંહ, મીરા, પ્રેમાનંદ, સામળ વગેરે પ્રાચીન, અને નર્મદ, દલપત કાન્ત વગેરે અર્વાચીન કવિઓનાં કાવ્યો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ વગેરેના સાર અને ભાષાન્તર એમ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ જે કાંઈ મળી શક્યું તે સર્વ તેમણે વાંચવા માંડ્યું.^૧ ગોવર્ધનરામ જેવા ‘સાક્ષરશિરોમણિ’ને તેમણે લખ્યું હતું: ‘ગુર્જર ભાષાનાં સારાં પુસ્તકોમાં એવું ભાગ્યે જ નીકળશે, કે જેનું મેં મનન ન કર્યું હોય.’^૨

તે સમયમાં પ્રસિદ્ધ થતાં ‘સુદર્શન’ ‘અંદ્ર’, ‘ભારતી ભૂષણ’ વગેરે માસિકો તે ધ્યાનપૂર્વક જોઈ જતા.

અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ ૧૮૯૨માં શરૂ કર્યો હતો, તે આઠ વર્ષમાં ઘણો વધી ગયો. શેક્સપીયર, મિલ્ટન, બાયરન ટોમસ-મૂર, વર્ડ્ઝવર્થ, શેલી, કીટ્સ, ટેનિસન, બ્રાઉનિંગ, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ વગેરે અંગ્રેજી કવિઓ અને કેન્ટે તથા ગેટેની કૃતિઓનાં અંગ્રેજી ભાષાન્તરો તે વાંચી ગયા. વળી પ્લેટો, મેક્સનોડો, શોપનહોર, એમર્સન, મિલ, સ્વીડનબર્ગ વગેરે તત્ત્વચિંતકોનો અભ્યાસ પણ તેમણે કર્યો.

આ સર્વ અભ્યાસને પરિણામે તેમના સાહિત્યસર્જનમાં દષ્ટિની વિશાલતા અને ચિંતનની તલરપર્શિતા આવ્યાં.

કલાપીની સાહિત્યકાર્તિ મુખ્યત્વે તેમનાં કાવ્યો ઉપર અવલંબે છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી કવિઓમાં સૌથી વધારે લોકપ્રિય કવિ કલાપી છે. યુવક યુવતિઓના તો તે વર્ષોથી માનીતા કવિ છે. ‘કલાપીનો કેકારવ’ કાન્તે ૧૯૦૩માં, કલાપીના મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષે ભાવનગર દરબારી છાપખાનામાં છપાવીને પ્રકટ કર્યું. ત્યારપછી થોડાં થોડાં વર્ષને અંતે તેની નવી આવૃત્તિ નીકળ્યા કરી છે. આવું

૧. ‘કલાપીનું સાક્ષર જીવન,’ રૂપરાંકર ઓઝા. ૨. શ્રી. ‘કલાપીની પત્રધારા’

અન્ય નવા કવિઓના સંબંધમાં અન્યું નથી. તેનાં કારણો વિચારવા-
યોગ્ય છે.

‘કેકારવ’ની ભોકપ્રિયતાનું પ્રથમ કારણ તેમાં રહેલું હૃદયનું ઊંડું
દર્દ છે. આ દર્દ કશાએ આડંબર વિના કે છુપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો
વિના તેમણે વ્યક્ત કર્યું છે. કાલીપદે કહ્યું છે કે મૌલિકતા નવીન-
તામાં નથી પણ સહૃદયતામાં છે. આવી સહૃદયતા કલાપીમાં છે;
તેમનાં કાવ્યોમાં અતૃપ્ત પ્રણયનો આર્તનાદ છે. તેમણે કહ્યું છે:

વહાલાંનો વિરહી થઇ, હૃદયને ચીરી રડયો ત્યાં હતો;
તે અશ્રુઝરાણું જ શોણિત સમું, તે કાવ્યમાં છે ભર્યું,
સ્વેચ્છાએ ભરી ચંચુ લાલમુખથી પોજે ભક્ષે આંસુડું.^૧

કલાપીને મન કવિતા નિઃશ્વાસ જેવી હતી. એ જેવી મનમાં
ઉત્પન્ન થતી તેવી જ બહાર નીકળી જતી હતી, એટલે તેમાં કલાને
અવકાશ ન હતો. સ્વાભાવિક રીતે જ જેટલી કલા એમાં આવી જાય
તેટલી ખરી; પરંતુ વારંવાર ઘટમાં ઘૂંટાવા દર્દ ઊર્મિને પ્રકટ કરવી,
અને પછી પણ તેમાં સુધારા વધારા કરવા એવું કલાપીએ કર્યું
નથી. એમાં પ્રેરક હેતુ સર્જન નથી પણ વિસર્જન છે.

કલાપી ઘણી ઝડપથી કવિતા રચી શકતા. ‘કવિતા કરવામાં
મને નવાઇ જેવી ટેવ છે. કવિતા કરવાનું સાંભરે અને જે રસનું
કાવ્ય હોય તે રસમય હૃદય હોય તો એવીસ લીટી પાંચ મીનીટનું
કાર્ય છે, અને તેવા હૃદયના વેગ વિના હું કવિતા કરતો નથી ?

કલાપી આમ ઝડપથી કાવ્ય રચી શકતા હતા, પણ તે શીઘ્ર
કવિ ન હતા. શીઘ્ર કવિતાનો અર્થ તે બરાબર સમજતા હતા.
‘શીઘ્ર કાવ્ય એટલે શું ? કહ્યું અને તુર્ત લખવું (એ ત્રણ મિનિટમાં)
એટલી જ શીઘ્ર કાવ્ય એ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂરી થતી નથી. શીઘ્ર
કાવ્ય એટલે હૃદયના ઊંડા નાદ વિના-કંઈ પણ લામણી વિના-
કેટલીક લીટી જોડી કાઢવી એને શીઘ્ર કાવ્ય કહે છે. હું તો શીઘ્ર

કાવ્યને કાવ્ય જ કહેતો નથી. લાગણી વિનાનું કાવ્ય અને જ નહિ. લાગણી જેમાં નહિ તે કાવ્ય નહિ. ‘દલપતરામ ધણું કરીને એક શીઘ્ર કવિ છે, અને તેથી જ તે કવિ જ નથી. આપ વિચારશો તો જાણશો કે દુનિયામાં જેટલા કવિ (કાલિદાસ કે શેક્સપીયર જેવા, શેલી જેવા) મરી ગયા તેથી ધણા ખીજા અજાણ્યા મરી ગયા છે.’^૧

‘હૃદયની કામળતા એ જ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે. આમ છે તેથી કેટલાએક કાલિદાસ કરતાં ભવભૂતિને મ્હોટો કવિ કહે છે. કેટલીક આખતમાં ભવભૂતિના હૃદય જેવું દુનિયાના કોઈ કવિનું હૃદય કુમળું નથી. આપ મણિભાઈનું ‘ઉત્તરરામ’નું ભાષાન્તર જરૂર વાંચશો. એ ભાષાન્તર આપણી ભાષામાં એક ઉત્તમ ભાષાન્તર ગણાય છે. આપણે તે અહિં સાથે વાંચીયું, હુંકું છે. આમ છે તો શીઘ્રકવિ કવિ નહિ, અને શીઘ્રકવિતા કવિતા નહિ.’

એટલે કલાપીની કવિતા ભલે શ્રમસાધ્ય કલા ન હોય, પણ કવિતાનું આવશ્યક તત્ત્વ, પ્રેરકતત્ત્વ, લાગણી તેમાં છે. તેમના હૃદયમાં ઊર્મિઓ એવી ઊછળી રહેતી હતી કે તેમનાથી લખ્યા વિના રહી શકાતું જ નહિ અને લેખકના હૃદયના ઊંડાણમાંથી આવતું હોવાથી જ આ માન વાંચકોના હૃદયમાં પણ સહેલાઈથી ઊતરી જાય છે.

હૃદયના આ દર્દનું કારણ તેમને પ્રણયનો જે અનુભવ થયો હતો તે છે; અને તેમનાં કાવ્યોની લોકપ્રિયતાનું ખીજું કારણ પણ આ જ છે.

કલાપી અને શોભનાના પ્રણયનો કિસ્સો નવલકથાના જેવો રોમાંચક છે. અને તેમનાં ધણાં કાવ્યોનો વિષય આ જ હોવાથી વાંચકોને તેમાં અપૂર્વ રસ પડ્યો. જેમ જેમ એ વાત પત્રો, વિવેચન, વ્યાખ્યાનો વગેરે સાધનોથી જાણીતી થતી ગઈ તેમ તેમ ‘કેકારવ’નાં કાવ્યોનું આકર્ષણ પણ વધતું જ ગયું.

કલાપીએ લખ્યું છે : ‘મહારાં અગાડીનાં કાવ્યો—મહારે કહેવું નોંધએ કે, ઓટાખાંચોગ્રાશી તરીકે વંચાયાં નથી. સ્વપ્નમાં જે વિચાર ન હોય તે ક્યાંથી કાંઈ પણ ઈશારા વિના જન્મ પામે ?’^૧ પણ હવે એ વિષે કાંઈ જ શંકા જેવું રહ્યું નથી. એટલે વધારે રસ-પૂર્વક વંચાય છે અને વધારે સારી રીતે સમજાય છે. ખાસ કરીને આ પ્રકારનાં કાવ્યો ક્યાં, તે પણ કલાપીએ ગણાવ્યું છે. “આ જિન્દગીના ઇતિહાસમાં એક મહાન વિક્ષેપથી લખાયેલ ‘હૃદયત્રિપુટી’ અને તે જ વિચારોથી લખાયેલાં ‘નદીને સિન્ધુનું નિમંત્રણ’ ‘શુન્દે-ગાર’, ‘હૃદ’, ‘અતિ મોહુ’, ‘ના ચાહેએ’, ‘સીમા’, ‘આધીનતા’, ‘નિઃશ્વાસને’, ‘વહાલીનું રૂદન’, ‘એક ધા’, ‘ગોફણ અને પત્થરથી હિડાડતા છોકરાને’ અને ‘પશ્ચાત્તાપ’,—હિપલાં કાવ્યો સંબંધી કાંઈ લખત. પણ શું લખું ? એ તો એક સ્વપ્ન હતું. એ સ્વપ્ન વીતી ગયું. બેણદેણનો સંબંધ હુંકો જ હતો. હવે તો તેનો વિચાર કરવો એ પણ એક વ્યર્થ દુઃખ વહેારવા જેવું છે.’^૧

કલાપીનાં કાવ્યોની લોકપ્રિયતાનું ત્રીજું કારણ ગૌણ છતાં ગણાવવા લાયક છે. રાજાઓ એટલે મોજશોખમાં રચીપચી રહેલા અમીરવર્ગના માણસો. તેમનામાં સામાન્ય માણસના હૃદયને સ્પર્શે તેવા ભાવો હોય, રાજા પણ દુઃખી હોય, સંસારના સર્વ વૈભવો છતાં પ્રેમ વિના કાંઈ જ નથી એવું તેમનામાંના કોઈને લાગે તેથી વાંચકોને આશ્ચર્ય થયું. અને અતૃપ્ત પ્રણયની આ લાગણી રાજા કવિતા દ્વારા પ્રકટ કરે ! રાજા તો જે ગમે તેને રાણી બનાવી દે; માધવે હરણ કર્યું, જહાંગીરે ખૂન કરાવ્યું, અને એ રીતે રૂપસુંદરી અને નરજહાંને પ્રાપ્ત કરી. પણ પ્રિયતમા માટે એક રાજા જૂરે, અને કાવ્યો દ્વારા પોતાની લાગણીનો ઘોષ વહાવે ! આવું તો માત્ર કાલિદાસના વિક્રમેર્વાશીયના ચોથા અંકમાં જ જોયું હતું !

૧. ‘જટિલને પત્ર’ તા. ૯-૬-૯૬

‘કલાપીના પત્રો’

પરંતુ રાજવી કવિની પ્રણયપિપાસા ઉપરાન્ત બીજા પણ કેટલાક ગુણો આ કાવ્યોમાં છે, જેથી સાચા કવિતાપ્રેમીઓ તેની તરફ આકર્ષાય.

તેમાં ખાસ ગણાવા લાયક ગુણ પ્રાસાદિકતા છે. કલાપીનાં કાવ્યોમાં શૈલિ કે વિચારની ક્લિષ્ટતા નથી. પોતાને શું કહેવું છે તેનો કવિને ખરાખર ખ્યાલ છે, અને આ વક્તવ્ય તે સીધી રીતે સાદી ભાષામાં રજૂ કરે છે. ક્યાંય દ્વિઅર્થીપણું કે છુપાવવાનો પ્રયત્ન નથી. તેથી કવિના હૃદયમાંથી નીકળેલી ઊર્મિ જ સીધી વાંચકોના હૃદયમાં ઊતરી જાય છે. વાંચકને તેમાં પોતાની જ મનોદશા દેખાય છે, અને તત્કાલ તેનું શિર, જે અનુભવને તે વારંવાર વાણીદારા વ્યક્ત કરવા માગતો હતો, પણ કદીયે આવી સરસ અને સચોટ રીતે કરી શક્યો ન હતો, તેવું સહેલાઈથી કરી બતાવનારના ચરણમાં જૂકી પડે છે.

કલાપીનાં કાવ્યોમાં-સંસ્કૃત વૃત્તો અને ગઝલ બન્ને પ્રકારોમાં પદ્યરચનાની પ્રવાહિતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. તેમાં ક્યાંયે વાંચકને અટકવું પડતું નથી, એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાતી કવિઓમાં સામાન્ય થઈ પડેલી, હસ્વદીર્ઘની છૂટ પણ તેમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે.

કલાપીનો બીજો ગુણ જીવંતચિત્રો થોડા શબ્દોમાં ઉત્પન્ન કરવાનો છે. પ્રકૃતિનું સૌમ્ય કે ભીષણ દશ્ય, પાત્ર કે પ્રસંગને ઘણી સહેલાઈથી, બે ચાર પંક્તિઓ દ્વારા તે વાંચકોની સમક્ષ રજૂ કરી દે છે.

છૂપી ઊઘે ધન પડ મહી તારલા વ્યોમ અંકે,
નિદ્રા મીઠી ગિરિ નદી અને વિશ્વ આખુંય બે છે;
ને રૂપેરી શ્રમિત દીસતી વીજળી એક સ્થાને,
સૂતી સૂતી હસતી મધુરું સ્વપ્નમાંહી દિસે છે.^૧

x

x

x

ત્યાં ધૂ ધૂ ધૂ ગિરિ નભ મહીં ગાજતો નાદ આવે,
 મોજાં તેના પ્રતિધ્વનિ તણાં ભેખડે આથડે છે;
 વારિ કંપ્યું, ડગમગી ગયાં શૃંગ અદ્રિતણાં, ને
 ત્રાસે નહાસે વનચર બધાં, કોઈ ધ્રુજ પડે છે.^૧

પ્રકૃતિનાં આ સૌમ્ય અને રૂદ્ર સ્વરૂપોનાં વર્ણનો પછી હવે
 એક પાત્ર-રમાનું વર્ણન જોઈએ—

આવે ગાયનના સ્વરો પિંગળતા ચન્દા મહીં દૂરથી,
 આવે કો સખી મંડલી રમતી ને ગાતી ભર્યા હર્ષથી;
 તેમાં ચમ્પકની ખીડેલ કલીશી નામે રમા એકલી,
 સૌ વચ્ચે અગિઆર વર્ષની હતી કન્યા ધીમી ચાલતી.
 તેના મ્હોં પર ને નસેનસ મહીં ઉચ્ચાર ને ચાલમાં,
 ક્ષત્રીઓ તણું ઉગ્ર દિવ્ય ઝળકી લોહી વહેતું હતું;
 જોયે અષ્ટમીનો હતો જ્યમ શશી ફિક્કા કરી તારલા,
 તેનું ભવ્ય લલાટ ભૂષણ બધાં ફિક્કાં કરી નાખતું.^૨
 અને છેલ્લે એક દષ્ટાંત પ્રસંગનું—

સરસર સુસવાટો થાય ત્યાં ખાગમાં કે,
 અરર! મૃગ ખિચારો ઉછળીને પડે છે;
 થર થર થર ધ્રુજે કન્યકા ત્રાસ પામી,
 શિથિલ કર થતાં એ ખીન તૂટે પડીને.
 મૃગ હૃદય મહીં છે તીર લાગ્યો, અરે રે !
 ખળખળ ઢળતું હા! રક્ત ભૂમિ પરે એ!
 નયનજલ વતી એ કન્યકા ધા ધુવે, ને
 મૃગ તડકડ થાતો હાંકતો શ્વાસ લે છે.^૩

કલાપીનાં કાવ્યોમાં વારંવાર વચ્ચે સૂક્તિઓ આવે છે.
 ‘બિલ્વમંગળ’ માં બન્યું છે તેમ કેટલીક વખત તે કંટાળા ભરેલ

૧ ભરત-કેકારવ

૨ હૃદયત્રિપુટી-કેકારવ

૩ વીણાનો મૃગ-કેકારવ

અને રસક્ષતિ કરનાર લાગે છે. પરંતુ એકંદરે તે કલાપીની શોક-પ્રિયતામાં વધારો કરનાર બનેલ છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. કવિતામાં વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંક ચિંતનનાં ચિરસ્મરણીય ખિંદુઓ આવે તેથી કવિતાને લાભ જ થાય છે. જગતના શેક્સપીયર અને કાલીદાસ જેવા શ્રેષ્ઠ કવિઓમાં પણ સૂક્તિઓ વારંવાર દેખાય છે, અને તેનાં જુદાં પુસ્તકો પણ તૈયાર થયાં છે. કલાપીની આવી ચિરસ્મરણીય પંક્તિઓમાં મોટા ભાગ એ પંક્તિના અનુબંધુપોનો છે, ત્યારે કેટલીક ચાર આઠ લીટી જેટલી લાંબી પણ છે; જો કે એક પંક્તિમાં સૌથી વધારે ચોટ દેખાય છે.

સૌંદર્યો વેડશી દેતાં નાના સુંદરતા મળે,
સૌંદર્યો પામતાં પહેલાં, સુંદર બનવું પડે^૧

x

x

x

અમારાં મીઠાં તે રુદનમય છે ગીત સઘળાં^૨

આવાં દષ્ટાંતો વધારે આપવાની જરૂર લાગતી નથી. કારણ કલાપીનાં કાવ્યોના સાધારણ પરિચયવાળાઓને પણ તેમાંની સંખ્યાબંધ પંક્તિઓ મોંઝે હોય છે. આ શોકજીભે ચઢી જવું તે કોઈપણ કવિ માટે જેવીતેવી સિદ્ધિ ન ગણાય.

કલાપી પોતાનાં કાવ્યો જેવી ઊર્મિ આવી તેવાં જ લખી નાખતા હતા એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, તેનો અર્થ એવો નથી જ કે તેમનામાં કલાદષ્ટિ ન હતી, અથવા તે તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ હતી. કલાપી પોતાનાં કાવ્યો માટે બેદરકાર નહતા. કલાપી કાવ્યો કેવી રીતે લખતા તે વિશે તેમના પોતાના શબ્દો આપણે ઉપર જોઈ ગયા. હવે તેમના મિત્ર રૂપશંકર ઓઝા તેમાં ઉમેરો કરે છે તે પણ જોઈએ.

કલાપી જેમ જેમ કડી પછી કડી ગોઠવતા તેમ તેમ સીસા-

૧ શિકારીને-કેકારવ.

૨ પુષ્પ-કેકારવ

૩ કૌમુદી પૃ. ૧, અંક ૨

ચેનથી બહુ જ ઝીણા અક્ષરે તે ઉતારી બેતા. તેમાં છેકબૂંસ, સુધારા, ફેરફાર અને ઉદ્દેશ તેમ જ સૂચિત પ્રદેશ વગેરેનું પણ કાંઈ કાંઈ સ્થળે ટિપ્પણ કરવામાં આવતું હતું. પછી તેની એક નકલ પોતાના જ હસ્તાક્ષરમાં કરી તે એમના પરમ મિત્ર હડાળા દરબારશ્રી વાજસુરવાળાને કે શ્રી રૂપશંકરને મોકલી આપતા; અને એક નોટમાં તેની નકલ કરાવીને સંગ્રહી મૂકવામાં આવતી અને બીજી છૂટા કાગળો ઉપર લખાયેલી નકલો મિત્રમંડળમાં મોકલી આપવામાં આવતી. આ પ્રમાણે ફેલાવો થવાથી તેના ઉપર ચર્ચા કરવાનું સરલ પડતું. વળી વારંવાર સાહિત્યકારો અને મિત્રોનાં સંમેલન થતાં તેમાં પણ કલાપીનાં અને અન્ય લેખકોનાં કાવ્યો વંચાતાં. ચર્ચાઓને પરિણામે કલાપીનાં કાવ્યોને અવશ્ય લાભ થયો હશે.

વળી જટિલ કલાપીનાં કાવ્યોમાં સુધારા વધારા કરતા. તા. ૧૮-૮-'૬૫ના પત્રમાં કલાપીએ જટિલને લખ્યું હતું: “‘મૃતકુસુમ’ માં આપને કંઈ ફેરફાર કરવાનું યોગ્ય લાગે તો કરશો.”^૧ ત્યારપછી લગભગ એક વર્ષ પછી લખાયેલ પત્રમાં લખ્યું છે: ‘બધાં કાવ્યોમાં આપને જે કાંઈ સુધારો વધારો, કાપકૂપ, કરવાં હોય તે કરશો, અને કૃપા કરી વિવેચનો જરા તાકીદે લખશો.’” કલાપીનાં કેટલાંક કાવ્યો ‘સુદર્શન’ અને ‘ચંદ્ર’માં જટિલની ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તે વિશે અહીં ઉલ્લેખ જરૂરી લાગે છે. જટિલનાં વિવેચનોમાં કલાપીનાં કાવ્યો સમજવામાં મદદરૂપ થાય એવું કાંઈ પણ ભાગ્યે જ દેખાય છે. મોટે ભાગે તેમાં નિરર્થક લંગાણુ જ માલૂમ પડે છે. છતાં કલાપી તેમના સરલ અને ઉદાર સ્વભાવ પ્રમાણે જટિલનાં વિવેચનોને મહત્ત્વ આપતા લાગે છે. તે જ પ્રમાણે જટિલના સુધારાઓને પણ કલાપીએ અધટિત મહત્ત્વ આપ્યું હોય એ ખનવાળેગ છે. કલાપીને જટિલના સુધારાઓથી લાભ નયે થયો હોય, એટલું જ નહિ પણ કદાચ હાનિએ થઈ હોય; છતાં સુધારાઓ થયા હતા, અને પોતાનાં કાવ્યો જાતે

નહિ, તો ખીજઓની પાસે પણ સુધરાવવા કલાપી ઉત્સુક હતા એટલું તો આ પત્રો ઉપરથી ચોક્કસ કહી શકાય.

જુઓ ‘હમીરજી ગોહિલ’ વિશે કલાપીનો પત્ર:

‘હમીરજીના એ સર્ગ વાંચ્યા. મને બહુ સારી મદદ મળી છે. અરૂં જોતાં આપ જ મને કાવ્ય લખી આપો છો. ખીજ સર્ગો માટે રાહ જોઈશ. એ કાવ્ય હું ધારી શકતો હતો તેના કરતાં ઘણું વધારે સારૂં બનાવી શકીશ. તેમાં યોગ્ય લાગે તો મદમુદનું પાત્ર વધારશો. એમ થવાથી આટલાં પત્રો થશે:—હમીરજી, ચંદા, હમીરનો મિત્ર, ચંદાની કોઈ સખી, (યોગ્ય લાગે તો) બેગડો અને મદમુદ. સર્ગને મથાળે જે મંગળાચરણ લખવાનાં તે કેવી રીતે શા શા મતલબનાં તે પણ લખશો. ખીજ સર્ગ માટે આપે લખેલું છે પણ હજુ વિશેષ સ્પષ્ટ વિસ્તારથી લખશો.’^૧

‘હમીરજી ગોહિલ’માં જટિલે આપેલી મદદ વિશે તેમની પરના ઘણા પત્રોમાં આવા જ ઉલ્લેખો મળે છે. તે વિશે વિસ્તાર કરવાને બદલે શ્રી. મુનિકુમાર ભટ્ટે પ્રસિદ્ધ કરેલ પત્રોમાં આ વાંચી જવાની જ ભલામણ કરુ છું, અને અહીં માત્ર થોડી પંક્તિઓ જ મૂકીશ.

‘હમીરજીનો પહેલો સર્ગ ઘણું કરીને કાલે પૂરો કરીશ. આપને લખી મોકલીશ. તેમાં યોગ્ય લાગે તો સુધારો કરી મોકલશો.’

‘ત્રીજો સર્ગ વાંચી મને બહુ આનંદ આવે છે. એ સંકલના ગોઠવનારને અમે ત્રણેએ વાંચી જતાં ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય રહેવાતું નથી.’

‘ચોથો સર્ગ લખવાનું શરૂ કરશો. કાંઈ લખાયો છે?’

‘શાંત ચિત્ત હોય તો હમીરજીનો પાંચમો સર્ગ શરૂ કરશો.’

કલાપીનો ફેકારવ’ છપાવતી વખતે કાન્તે તેમાં સુધારા કર્યા

૧ ‘કલાપીના પત્રો’ (શ્રી. મુનિકુમાર ભટ્ટ) પૃષ્ઠ ૫૯

છે એમ 'સુદર્શન'માં છપાયેલ કાવ્યો સાથે સરખાવતાં દેખાય છે. કાઠિયાવાડી પ્રાન્તિક શબ્દો કાન્તે વીણીવીણીને કાઢી નાખ્યા છે, છતાં કોઈક રહી ગયા છે. આ તો છપાયેલાં કાવ્યો સાથેની સરખામણીની વાત હું કરું છું, પણ 'હમીરજી ગોહિલ'ની લખવાના સમયની જેવી માહિતી ઉપલબ્ધ છે તેવી આ કાવ્યો વિશે ન હોવાથી છપાતાં પહેલાના સુધારાઓ વિશે અનુમાન કરવાનું જ રહે છે. કલાપીનાં શરૂઆતનાં કાવ્યો નાટકના રાગોમાં લખાયાં છે અને તે બહુ ઊતરતી કેટિનાં લાગે છે. તે દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જોઈએ તો તેમનાં 'કેકારવ'નાં શરૂઆતનાં કાવ્યોમાં મિત્રોની ઠીક મદદ મળી હશે એમ અનુમાન નીકળી શકે. નમૂના તરીકે ૧૮૬૦માં લખેલું એક કાવ્ય જ અહીં આપું છું:

સુકુમારી ચિત્ર જ તારૂં રે, મુજ દિલમાં ખચિત હસેલું,
રતિ સ્વરૂપ તારૂં હું જોઈને, મન મારૂં લોભાયું રે,
સિંધુમાં જેમ ખિંદુ મળે છે, તેમ મુજ મન તુજ સાથે મળ્યું,
હવે તો દિન થોડા રહ્યા છે, કરવા મુજ મન તૃપ્ત ખરૂં રે.

અહીં મદદ શબ્દ વાપર્યો છે તેથી હું કલાપીની નૈસર્ગિક શક્તિની કીમત ઓછી આંકું છું એમ કોઈ રખે સમજે. મોટામાં મોટા કવિઓને પણ મિત્રોની મદદ મળી છે. સ્વ. નરસિંહરાવે લખ્યું છે કે 'ઉત્તરા અને અભિમન્યુ' માં અત્યારે છે તેના કરતાં વધારે પંક્તિઓ હતી, પણ છેવટનો ભાગ સ્વ. કાન્તના કહેવાથી તેમણે કાઢી નાખ્યો, અને તેથી કાવ્યની કલાને લાભ થયો. કલાપીનાં કાવ્યોમાં જે દર્દ છે તે કલાપીના પોતાના હૃદયનું હતું, અને તે તેમણે જ વ્યક્ત કર્યું છે; માત્ર સંકલના, છંદોરચના, શબ્દપસંદગી વગેરેમાં તેમને સૂચનાઓ અને સહાય મળી હશે, એટલું જ હું કહેવા ઇચ્છું છું.

વળી, કલાપીનાં કાવ્યોનું મૌલિકતાની દષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરતી વખતે તેમણે કરેલા અનુવાદોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. 'કેકારવ'-

કલાપીનો પ્રિય કવિ વર્ડઝવર્થ હતો. તેની હજુ પર કલાપીએ ફેટલાંક કાવ્યો રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. “વર્ડઝવર્થ એમ માનતો લાગે છે કે, કોઈ માણસની અથવા કોઈ માણસની જીંદગીના એક બનાવની સાદી સીધી વાત કરી જવી એમાં કાવ્ય બની જાય છે. એ જ રીતિથી એટલે વર્ડઝવર્થની એ શૈલિને અનુસરી હજુ સુધી ત્રણ જ કાવ્ય લખાયાં છે:—‘સારસી’, ‘શેલડી’ અને ‘વૃદ્ધ ટેલીયો.’

આમમાતા અને ખીન્ન' કાવ્યો, હૃદયત્રિપુટી અને ખીન્ન' કાવ્યો.

જો કે આ ત્રણેમાં કાગડો હંસની ચાલ ચાલવા જાય અને જેવું બને તેવું બન્યું છે. વર્ડ્ઝવર્થ સાદાઈમાંથી કાંઈક અદ્ભુત ચમત્કાર ઉપજાવી શકે છે. એ શક્તિ બધા કવિઓમાં કેટલેક અંશે હોય છે, પણ હૃદયની લાગણીની તીવ્રતા કે મંદતાથી કુદરતનું ચિત્ર આપતાં, કાં ધસડાધ જવાય છે કે કાં પાછળ રહી જવાય છે. શેલિને જોઈશું તો દરેક સ્થાને તે નાયગરાના ધોધમાં જ ધસડાતો અને ધસડાતો માલુમ પડશે. વર્ડ્ઝવર્થ એક જ સ્થાને ઉમો રહેલો દેખાય છે. માથું નીચું નમાવીને, ધોળા વાળમાં પડેલી ટાલ પર લીસ્સો હાથ ફેરવતો દેખાય છે. True to nature તો એ એક જ મહાત્મા છે. ‘કહેવાનું તે કહી જવું, એ નિર્ણય પર જ્યારે વર્ડ્ઝવર્થ આવે છે ત્યારે તે કાંઈમાં નથી એવું પેદા કરી શકે છે. મહાર્જી લક્ષ્ય આ છે, પણ, એ કાર્ય મહારા સ્વભાવને પ્રતિકૂળ લાગે છે, કે કાં તો તે બહુ કઠિન કાર્ય છે; પણ એ રસ્તે ચાલતાં હજી સુધી મહેને સંતોષ નથી મળ્યો. હજી અગાડી એવા યત્નો કરી જોઈશ-જોઈએ શું થાય છે? આમ છે, માટે ‘વૃદ્ધ ટેલીયો’ને એક વખત બીજાં કાવ્યો સાથે સરખાવી જોશો ને એક વખત ‘સારસી’ અને ‘શેલડી’ સાથે સરખાવી જોશો. ‘નિમંત્રણ’ જો કે વધારે સાફ છે, પણ, તે મહારા હમેશનો માર્ગ છે. પણ, ‘ટેલીયો’ પર જરા તીખી દૃષ્ટિ રાખશો. નવા માર્ગમાં કેટલે અંશે અને શા ખામી રહે છે તે જાણવાની જરૂર છે.”^૧

‘વૃદ્ધ ટેલીયો’ વર્ડ્ઝવર્થના Excursion Book—I માં આવતી Margaretની વાર્તાનો અનુવાદ છે; પરંતુ તે અક્ષરશઃ અનુવાદ નથી. સ્વ. નવલરામ પંડ્યા જેને સ્થલકાલાનુરૂપ ભાષાંતર કહે છે તે પ્રકારનું આ ભાષાંતર છે. છતાં કેટલીક લીટીઓ તો બરાબર ભાષાંતર જ છે. પણ તેય અતિ સુંદર છે. “માર્ગરેટ (Margaret) ના જીવનની વાત અથેતિ કહેનાર ‘વટેમાર્ગ’ નો શ્રોતા (કવિ પોતે) સાથેનો સંબંધ કેવો હતો અને કેમ બંધાયો,

વગેરે વર્ણન અને ઇતિહાસથી વર્જ્યવર્થ પોતાનો સર્ગ આરંભે છે. એ આખો વિષય કલાપીએ છોડી દીધો છે. તેમાંથી થોડીક જ વિગત લઈને, તેમાં આપણા દેશકાલને બંધમેસતી કલ્પિત વિગત સાંધીને કલાપી મૂળ કવિના 'વટેમાર્ગુ' માંથી પોતાનો 'ટલિયો' બિખારી સર્જે છે. અને તે કથાનાયિકાની હકીકત કહેતાં કહેતાં વચ્ચે ટૂંકામાં જ પોતા વિશેનું કહી બે છે, એટલે કથાતંતુની સળંગતા પણ જળવાય છે. નાયિકા બાલાના જીવનને લગતી વિગતો કલાપી મૂળમાં વર્જ્યવર્થે માર્ગરેટની ચિત્રી છે તે જ રાખે છે અને એ મુખ્ય વર્ણન પણ ટૂંકાવીને કલાપી એ વિષયને ઘટતી લાંબાઈનો જ રાખી રસની જે પાકી માત્રા સધાય તે સાધે છે; અને આ રીતે ગુજરાતી કવિતામાં સાદી ભાષા, સાદી કડી, સાદી વિગત, સાદા છ નરી, એ સાધનો વડે જ મર્મભેદક કરુણ રસનો એક ઉત્તમ નમૂનો સર્જે છે.

વર્જ્યવર્થનું કાવ્ય લાંબું છે, તે સાથે તેનો ઉદ્દેશ અને પદ્ધતિ બંને જુદાં છે. એ મહાકવિની વિશિષ્ટ કૃતિઓમાં શાંત રસ પ્રધાન હોય છે, અને કુદરતનાં વર્ણનો પણ માનવચનાવો અને વીતકોના કરતાં ઊતરતી અગત્યનાં હોતાં નથી. એની કાવ્યકલામાં, ટૂંકામાં કહીએ તો માનવ પાત્રો કુદરતની સજીવન અનંતતામાં વહેંતિયા જીવ કે તેથીયે સુદ્ર જંતુ જેવાં, આંખા જંબુડા ઉપરનાં કીડી મંકોડી જેવાં હોય છે. શ્રદ્ધા અને શાંતિ, પ્રકાશ અને આત્મા પણ વર્જ્યવર્થના કલાપટમાં કુદરત મહામૈયાનાં હોય છે. કુદરતના અતિ વિશાળ ઉત્સંગોદરમાં મનુજપંખી ઊડે છે, અને થોડું મહાલે છે તો થોડું સહન કરે છે, અને વીતકથી ગાંડું થઈ જાય છે, તો વળી કુદરતની અજબ અમીથી દર્દની ખટક ધીમે ધીમે સહ્ય પણ બને છે. મધ્યાહ્નના સૂર્ય પછી જેમ સંધ્યાની પરિણામ-રમણીયતા કુદરતી રીતે જ આવે છે, તેમ વર્જ્યવર્થના આઇડિયલો (Ideals) માં અવસાન શાંત તેજોમય સમતામાં આવે છે. કુદરત માણસને આ પ્રમાણે ધડે છે: પશુનો 'દિન' બનાવે છે. કુદરતથી માણસ આ

પામે છે: એ સત્ય રૂપસુંદર અને મનોવેધક રીતે શીખવનાર કવિ-
ગુરુ અથવા ઋષિ (Prophet) તે વર્ડ્ઝવર્થ.

આ પ્રમાણે ઘડાઈ ઘડાઈને વૃદ્ધ થઈ ગયેલો તથાપિ અંગે અને
ખુદ્ધિમાં સશક્ત રહેલો જેવો વર્ડ્ઝવર્થનો ‘વટેમાર્ગ’ છે, તેવો જ
કલાપીનો ‘ટેલિયો’ છે. માર્ગરેટ-બાલાના જીવનની અતિ કરુણ
ઘટનાને માટે એના હૃદયમાં દર્દ થઈ થઈને એ આખો ઇતિહાસ
એને દુઃખરસનો ભરેલો તો એવો ને એવો રહ્યો છે, પણ એ દુઃખ-
રસમાં હવે ખટક નથી; ‘બિચારીને અહોહો! જીવોને માથે દુઃખનાં
ઝાડ બેઝાં,’ એ પ્રમાણેની અનુકંપા ખટકનું સ્થાન લે છે અને
તીવ્ર ખટકને બદલે આ સરલ અને શાન્ત, અને મૃદુલ વહેતી
અનુકંપાસરિત વર્ણનને સુંદરતા અર્પે છે. વળી વિધિનો ખેલ એવો!
એ પ્રકારની દૃષ્ટિનો કોમળ પ્રકાશ એ અનુકંપાસરિત ઉપર એક
સરખો પડે છે. પરંતુ કલાની આવી નાજુક સર્જકતા આગળ
પૃથક્કરણ અને સમજૂતી વૃથા કાલક્ષેપ છે.

કલાકારની સ્વતંત્રતાનું માપ આંકતાં એક મુશ્કેલી એ આવે
છે કે, કલામાં પસંદગીની શક્તિ જેટલી નવું યોજવામાં જોઈએ,
તેટલી જ જીવે જીવે સ્થળેથી બીજાના અંશો પોતાના કરવામાં જોઈએ,
અને તેટલી જ પસંદ કરેલ અંશોમાંથી પણ ઘણું ત્યજવામાં જોઈએ.
સામાન્ય દુનિયા, માત્ર ત્યજ દીધું છે, માત્ર પસંદ કર્યું છે, એમ
કહી એ બંને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પોતાના હલકા અભિપ્રાયની છાપ
ઠોકે છે; અને એથી બિલકુલ નવું યોજ્યું હોય તે પ્રવૃત્તિને હૃદયી
વધારે માન આપે છે. નવું જોડેલું નવું જોડાયું તેથી વખાણ લાયક
નથી હોતું, યોગ્ય જોડાયું હોય તો જ વખાણ લાયક હોય છે; અને
યોગ્યયોગ્ય વિવેચકશક્તિ બીજી બે પ્રવૃત્તિઓમાં ય જેટલી જ
મહત્ત્વની છે.

વર્ડ્ઝવર્થ સાથે ઉપર ટાંકેલી પંક્તિઓ જ નહિ, પણ આખી
કૃતિ મેળવી જોતાં, મૂળમાં નથી એવું ‘ટેલિયા’માં બાગ્યે કંઈ પણ

મળી આવે. અને આ હકીકતનું વધારે આંકવું યોગ્ય ગણે તેવો વિવેચક ધણું કરીને ‘ટેલિયા’ને અનુકૃતિ કરતાં ટૂંકાવેલો અનુવાદ જ ગણે. સાચી બાજુએ, કલાપીએ એટલું તો ટૂંકાવ્યું છે, અને જે થોડો ભાગ શબ્દશઃ અનુવાદ જેવો છે તે પણ એવો અસરકારક છે, તથા એકંદરે ક્ષેતાં કૃતિ એવી તો હૃદયની ભિંમિમાંથી ઉદ્ભવેલી અને ઐક્યવાળી છે કે, એને અનુવાદના વર્ગમાં મૂકવી અશક્ય લાગે છે.

કલાપીને પોતાને આ કાવ્યના ગુણુ વિશે શંકા રહેતી. તેનાં બે કારણુ છે. કોઈ પણ સાચા કવિને પોતાની કૃતિથી પ્રસન્નતા અને પૂરા સંતોષનો અનુભવ છેક વિરલ હોય છે. સુંદરતા અને કલારૂપ ઇન્દ્રલોકની અપ્સરાની જે આંખને ખરે જ ઝાંખી થઇ હોય છે, તે પોતાની ઘણીખરી કૃતિઓ વિશે અસંતુષ્ટ હોય જ હોય. લોકો જ્યારે માત્ર તેની કૃતિ જુએ, ત્યારે તે તો પોતે જે અનિર્વાચનીય વસ્તુ સર્જવા મથેલો, અને બદલો પામ્યો ત્યારે આ ચત્કિચિત્.

કલાપીને ‘ટેલિયા’થી અસંતોષ રહેતો તેનું વિશેષ કારણુ એની પોતાની વર્જ્ઞવર્થ ઉપરની આસક્તિ. તેણે વર્જ્ઞવર્થનો એવો તો અભ્યાસ કરેલો, કે તેનો એ અભ્યાસીમાંથી ભક્ત બની ગયો હતો, અને એને તો એ “ ગુરુવર્ચ ”, એ “ મહા કવિ ”, એ “ ઋષિ ”ની કોઇ કૃતિ લે, તો તેના મૂળ જેવી જ સાદી ભવ્ય ભાષામાં, મૂળ જેટલો મર્મવેધક, સંપૂર્ણ સળંગ અનુવાદ કરી શકે, તો જ સંતોષ વળે એમ હતું.

પણ ટેલિયાના મૂળનો એવો સંપૂર્ણ સળંગ અનુવાદ કરીને પોતાને ગમે તેવો પ્રિય થઇ પડત, તથાપિ ગુજરાતી કવિતામાં તો બહુ નીચું સ્થાન ક્ષેત્ર એમાં શક નથી. ઘણી વિગત જતી કરી છે, કુદરતનાં વર્ણનો ઘણાં છોડી દીધાં છે, વગેરે જે જે કલાપીને પોતાને અસંતોષનું કારણુ હતી, તે ક્રિયાઓ વડે જ આ કૃતિમાં કરુણ રસ અને ઐક્ય, સુરેખતા અને મર્મવેધકતા, ઉત્તમ સધાયાં છે.”^૧

‘શેલડી’ કાવ્ય વર્ડ્ઝવર્થની શૈલિથી લખ્યું છે એવું કલાપીએ કહ્યું છે. આ કાવ્યનું નામ ફેરવીને પછીથી ‘ગ્રામ્યમાતા’ રાખવામાં આવ્યું હતું.

કલાપીએ એક પત્રમાં લખ્યું છે—“Goody Blake છીછરા વાંચનારાઓને રસહીન લાગશે; ઉડા વાંચનારને બહુ રસ આવશે. આંતરડીની કડુવા લાગવી, નિસાસો લાગવો, અહો ! એથી માણસ કેવું દુઃખી થાય છે ? કુદરતને વર્ડ્ઝવર્થ જરાપણ કઠિનતા સહન ન કરી શકે તેવી ગણે છે. અકૃપા-નાની સરખી પણ-કુદરત સહી શકતી નથી અને જ્ઞેકના શાપથી જીલ થ’ડો થઈ જાય છે. આપણો કાયદો તો શું, પણ આપણી ઇક્વિટીથી પણ વર્ડ્ઝવર્થની ઇક્વિટી બહુ જાંચી છે.” ‘ગ્રામ્યમાતા’માં પણ આ પ્રમાણે મનની અસર જ બતાવી છે. પણ તે સિવાય વર્ડ્ઝવર્થનું બીજું કંઈ જ નથી.

‘ગુડી જ્ઞેક અને હેરી જીલ’ની વાર્તા એવી છે કે, ગુડી જ્ઞેક નામની એક ડોશીની ઝુંપડી હેરી જીલના મકાન પાસે હતી. ગુડી જ્ઞેક ગરીબ હતી ત્યારે હેરી જીલ સારી રિથિતિનો હતો. શિયાળાની ઠંડીથી ધૂજતી ગુડી જ્ઞેક કોઈ વખત હેરી જીલની વાડમાંથી લાકડાં ઉઠાવી લાવતી. એ પ્રમાણે એક વખત લાકડાં બોઘમાં વીણીને જતી હતી તેવામાં હેરીએ તેને પકડી અને ધમકાવી. ડોશીએ કહ્યું : ‘હે ઈશ્વર ! તું બધું જ સાંભળે છે; તો હું કહું છું કે, આ માણસને કદી ગરમી મળશે નહિ !’ અને ત્યારથી હેરી ઠંડો થઈ ગયો. સાત કોટ પહેરે, સાત કામળા ઓઢે અને ગમે તેટલું તાપે પણ હેરીની ટાઢ જીડે જ નહિ. ગ્રામ્યમાતાને તો ડોશીના જેટલું પણ બોલવું પડતું નથી !

‘વૃદ્ધમાતા’નું કાવ્ય વર્ડ્ઝવર્થના The Affliction of Margaret ઉપરથી લખાયું છે. તેમાં કલાપીએ તેના નિયમ પ્રમાણે ધણો ઉમેરો કર્યો છે.

વિલાયતમાં સંચાથી લોટ દળવાનો, ઝેટલે ડોશીને ધંટી ફેરવવાની હોય નહિ; પરંતુ કલાપીએ ડોશીના મુખમાં પંક્તિ રહથી ટરના શબ્દો મૂકી (જે ધંટીને.....જીવ ધારે.) આપણા દેશનું વાતાવરણ ખડું કરી દીધું છે.

કલાપીના કાવ્ય ‘કુદરત અને મનુષ્ય’ની બેથી સાત સુધીની કડીઓ વર્ડ્ઝવર્થના કાવ્ય Lines written in Early spring ઉપરથી અનુવાદિત છે. શરૂઆતની કડી અને છેવટની આઠ કડીઓમાં મુખ્ય વિચારોને પોષવાનો સુંદર પ્રયાસ છે. અનુવાદમાં પણ કલાપીએ મૂળ વિચારો ખૂબીથી સ્પષ્ટ કર્યા છે.

કલાપી ‘ઋણ’ના કાવ્યમાં કહે છે :

બ્રહ્માંડ આ તો ગૃહતાતનું છે,
આધાર સૌને સહુનો રહ્યો જ્યાં;
લે છે સહુ કે સહુને દઈ કે,
આધાર સૌનો સહુ ઉપરે છે.

એ બરાબર છે. શેક્સપીયર અને પ્રેમાનંદ જેવાએ પણ લગભગ એકે એક અંશમાં બીજાનો આધાર લીધો છે, તે જોવાનો આપણો ઉદ્દેશ લેખકને હલકો પાડવાનો નથી, પણ નાની વસ્તુને લેખકે પોતાના ચાતુર્યથી કેવી બદલાવી છે તે સમજવાનો છે. કલાપીના આ ‘ઋણ’ કાવ્યની જ છેવટની ચાર લીટીઓ વર્ડ્ઝવર્થના કાવ્ય Simon Lee-The old Huntsman ની એક કડીનો અનુવાદ છે; તેથી ભલે ‘આભાર’ ચઢતો ન હોય, પરંતુ અભ્યાસી તરીકે આપણે તે જાણવું તો જોઈએ.

કલાપીનું લાંબું કાવ્ય ‘પહાડી સાધુ’ ગોલ્ડસ્મિથકૃત Edwin and Angelina અથવા The Hermit ઉપરથી લખાયું છે. મૂળ કાવ્ય ૧૫૬ પંક્તિઓનું છે, ત્યારે આ અનુવાદમાં ૨૦૦ પંક્તિઓ છે. કલાપીએ ભાષાન્તર કરતાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે,

એટલું જ નહિ પણ ઘણું નવુંયે ઉમેર્યું છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામે પણ આ કાવ્યનું ભાષાન્તર કર્યું છે. સરસ્વતીચંદ્રના ચોથા ભાગમાં કુમુદ આ કાવ્ય ગાય છે. પણ સ્વ. ગોવર્ધનરામે આખા કાવ્યનું ભાષાન્તર કર્યું નથી. કુમુદ અહીં ‘ પહાડી સાધુ ’માં ૧૧૬ પંક્તિઓમાં આવે છે ત્યાંસુધીના ભાવાર્થનું ગીત જ ગાય છે. પછીથી ગોવર્ધનરામ કુમુદ પાસે પોતાની કથાને અનુકૂલ પંક્તિઓ જવડાવે છે. ગોવર્ધનરામે અધૂરું મૂકેલું ભાષાન્તર સ્વ. નરહરિલાલ ત્ર્યંબકલાલે પૂરું કર્યું હતું અને તે ‘ વસંત ’ના સંવત્ ૧૯૬૩ના જ્યેષ્ઠ માસના અંકમાં છપાયું હતું. ‘ સાહિત્યરત્ન ’ નામે શાળોપયોગી સાહિત્ય-સંગ્રહના પહેલા ભાગમાં પણ તે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

આ બન્ને ભાષાન્તરોની સરખામણી શ્રી. મોહનલાલ પાર્વતી-શંકર દવેએ ‘ ગુજરાતી ’ના સં. ૧૯૮૦ ના દિવાળી અંકમાં કરી હતી : “ એ ઉભય સાક્ષરોના પ્રયત્ન તદ્દન નિષ્ફળ તો ન જ જાય એ ખુલ્લું છે. ઉભયમાં ઉંચા પ્રકારની રસિકતા હતી. કવિ તરીકેનું જીવન ઉભયને સ્વાભાવિક હતું. કવિપણાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ તેઓમાં સ્વતઃસિદ્ધ હતું, અને એ વ્યક્તિત્વ ઉંચા પ્રકારની કેળવણીથી અને રસિક કાવ્યોના વાંચનથી સુદૃઢ અને વિકસિત બનેલું હતું. ઉભયની કૃતિ કેવળ અનુકરણરૂપ નથી; પણ મૂળ લેખકના ઉંડા ભાવમાં ઊતરીને, તેની સાથે પોતાના હૃદયનું તાદાત્મ્ય કરીને, તેની કવિતાનું અંતસ્તત્ત્વ પોતાના અંતરમાં ઊતારીને, તે તત્ત્વને પણ પોતાના હૃદયના રંગથી રંગીને તેને વિશેષ મનોહર બનાવવાનો પ્રયત્ન ઉભયે કર્યો છે, અને એમ હોવાથી ઉંચા પ્રકારની કવિતાનાં ખાસ લક્ષણો એમાં આવી શક્યાં છે, અને સાધારણ રીતે બીજાં પ્રાકૃત મનુષ્યોને હાથે થતાં અનુકરણોમાં જેવી શુષ્કતા આવી જાય છે તેવી એમાં આવી નથી. ”

આમ શરૂઆત કરી શ્રી. દવેએ વિગતવાર સરખામણી કરી એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે, કલાપીના કાવ્યમાં જે કે કેટલેક

ડેકાણે અસલની ખૂબીમાં વધારો પણ થયો છે, અને કેટલીક પંક્તિઓમાં નેવી ખૂબી આવી ગઈ છે તેવી ગોવર્ધનરામથી પણ લાવી શકાઈ નથી, છતાં એકંદરે ' જોગીરાજ, ' કલાપીના ' પહાડી સાધુ ' કરતાં હૃદય પર વધારે સચોટ અસર કરે છે.

ગોવર્ધનરામના આ કાવ્યની શૈલિ અતિ સરળ અને સ્વચ્છ છે, તથા તેમણે પસંદ કરેલા 'ઓખાહરણ'ના રાગમાં તે એવી બંધ-બેસતી આવી જાય છે કે સાધારણ વાંચકને આ કાવ્ય 'સ્નેહમુદ્રા'ના કવિનું છે એમ કહીએ તો માની શકે જ નહિ. 'કલાપી'નું કાવ્ય પણ તેનાં સર્વ કાવ્યો પ્રમાણે જ સરળ છે, છતાં અહીં ગોવર્ધનરામની સરળતા ચઢી જાય છે.

'પુષ્પ'માં શેલીના The skylark ની અસર પ્રત્યક્ષ છે, અને 'ફુલ વીણુ સખે' હેરીકના કાવ્ય 'Gather rose buds while ye may' નો અનુવાદ છે. શેક્સપીયરના નાટક 'વિન્ટર્સ ટ્રેઝલ'ના ચોથા અંકના ત્રીજા પ્રવેશમાં આવતા એક કાવ્યના કકડા પરથી 'પ્રેમીની મૂર્તિપૂજા' એ કાવ્ય રચાયું છે એમ 'કાવ્ય-માધુર્ય'ના સંપ્રદકર્તા શ્રી. અંબારિયાએ વર્ષો પહેલાં કહ્યું છે. 'મ્હાઈં કણુતર' એ કીટ્સના The Dove નો અને 'મધ્યમ દશા' એ કેયુના કાવ્ય 'Give me more love or more disdain' નો અનુવાદ છે. આ સર્વ અને બીજાં કેટલાંક કાવ્યોની સરખામણી આ લેખકે ઉપર દર્શાવેલ ત્રણ પુસ્તકોમાં વિસ્તારથી કરી છે. પણ એક કાવ્યનું મૂળ હમણાં જડી આવ્યું છે. 'હળુ એ મળવું' એ કાવ્ય બાયરનના When we two parted થી શરૂ થતા કાવ્યનો અનુવાદ છે.^૧

અનુવાદ વિશેની ચર્ચા બંધ કરતાં પહેલાં બે બાબતો વિચારવા નેવી છે તે જોઈ લઈએ. કલાપીએ કદી પણ અનુવાદને સ્વતંત્ર

કાવ્ય તરીકે ખપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. તો ‘પ્રિયતમાની ઁંધાણી’ એ કાવ્યનું શું સમજવું.

“આ કાવ્યને પ્રમથ ‘મૃતકુસુમ’ એ નામ કલાપીએ આપ્યું હતું. ‘જટિલ’ને લખેલા પત્રમાં કલાપીએ લખ્યું છે : “મૃતકુસુમ એ મૃતપાલક નથી, પણ મૃતકુસુમ જ છે. દશ વર્ષ સુધી સાથે રહી શક્યું, કેમકે, પ્રિયાની તે પહેલા પ્રેમની ભેટ, એક પેટીમાં સાચવી રખાયલું છે. પ્રિયા તો સ્વર્ગવાસી બની અને આ પહેલું કુસુમ પાંખડીઓ પાંખડીઓ સાથે ચોંટી જ ગયું છે અને આકાર માત્રે જ કુસુમ જેવું રહ્યું છે.”

આ કાવ્ય ૨૫-૬-૮૫ ના રોજ લખાયું. કુસુમ દશ વર્ષ સાથે રહ્યું એમ લખ્યું છે. તો તે પેટીમાં લગભગ ૨૫-૬-૮૫ ની આસપાસ મુકાયું હોવું જોઈએ. કલાપીનો જન્મદિવસ ૨૬-૨-૭૪. ત્યારે બાર વર્ષની વયે કલાપીએ પોતાની પ્રિયાની ઁંધાણી સાચવી રાખેલી અને તે પ્રિયા તો સ્વર્ગે ગઈ. આ પ્રિયા કોણ ? કચ્છ રોહા અને કોટડાની રાજકુમારીઓ સાથે તેમનાં લગ્ન તો ૧૮૯૦માં થયાં ? કાંઈ સમજાતું નથી. પણ આ કાવ્યને મિસિસ બ્રાઉનિંગના કાવ્ય A Dead Rose સાથે સરખાવો. થોડા ફેરફાર સાથે તે અંગ્રેજીનો ભાવવાહી અનુવાદ જ લાગશે. ત્યારે કલાપીએ જટિલને આમ શા માટે લખ્યું ? એ પ્રશ્નનો જવાબ શોધવાનું વાંચકોને જ સોંપી દઈને હવે ખીજી બાજતનો વિચાર કરીએ.

અપહરણના અતિ ઉત્સાહમાં આવી જઈને કલાપીના ઉપર એ આરોપ મૂકતાં ઘણા વિચાર કરવા જેવું છે, કે આપણે આ મહાન આત્માને અન્યાય તો નથી કરતા ?

સ્વ. નરસિંહરાવે કલાપીના કાવ્ય ‘જ્યાં તું ત્યાં હું’ ને ‘અપહરણનો ઉત્કટ નમૂનો’ કહી લખ્યું છે કે, આ કાવ્યનાં “પ્રસંગઅંગો ‘સ્નેહમુદ્રા’માંના કલાપીએ લગભગ શબ્દશઃ અને

પૂર્ણરૂપે અર્થશઃ પોતાના કાવ્યમાં ઉપાડી લઇને નાખ્યાં છે; પ્રસંગ અને ચિત્રનું આ અપહરણ સંપૂર્ણ છે.”૧

પરંતુ હકીકત એ છે કે, ગોવર્ધનરામે પોતે જ ‘રસપાન અને મોહ’ એ ‘સ્નેહમુદ્રા’નું કાવ્ય સ્વતંત્ર રીતે લખ્યું નથી. તેમણે ‘સ્નેહમુદ્રા’માં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યું છે કે, ટોમ્સન કૃત સીઝન્સમાં ડેમન્ અને મ્યુસીડોરાની વાર્તા છે, તે ઉપરથી આ કાવ્યનો પ્રસંગ સ્થિત છે. એટલે સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ કલાપી પર અપહરણનો જે આરોપ આ કાવ્યને અંગે મૂક્યો છે તે ખોટો છે. કલાપીએ કેટલાંએ કાવ્યો અંગ્રેજી પરથી લખ્યાં છે, અને કદાચ તેમણે જાતે પુસ્તક છપાવ્યું હોત તો તે પોતાનું સાહિત્ય-ઝણ જાહેર કરત; એટલે જ કલાપીને માટે ‘અપહરણ’ શબ્દ વપરાય તે અયોગ્ય લાગે છે.”

સ્વ. નરસિંહરાવે કલાપીના આ ‘અપહરણ’ અને ‘સ્નેહમુદ્રા’ના પોતે માનેલ મૂળ કાવ્યમાંથી રા. ખજરદારે કલિકામાં ‘અપહરણ’ કર્યું છે એમ પણ કહ્યું છે. ‘તળાવ કિનારેનાં ઝાડ, ઝાડ ઉપર ચઢીને બેઠેલો પ્રેમી, જનતણો પગરવ બંધ થવો, વસ્ત્રો ઉતારીને જળમાં પડેલી છાયાનું ઓચિંતું દર્શન, તેથી ચમકીને ત્રિયતમાનું જળમાં ડૂબકી મારવાનું કૃત્ય—આ સર્વ અંશે લગભગ મૂળ રૂપમાં કાંઈકે ગોપનાર્થે ગોઠવેલા રૂપાન્તરમાં ગોવર્ધનરામની સ્નેહમુદ્રામાંથી, અને તેના જ અપહરણરૂપ કલાપીના એક કાવ્યમાંથી, જડી આવશે.’

નવાઈની વાત એ છે કે, સ્વ. બાલાશંકરે પણ આ અંગ્રેજી કાવ્યના વિચારો લઈ, ‘સ્નેહાલાપ’ નામનું કાવ્ય કલાપીએ ‘જ્યાં તું ત્યાં હું’ લખેલ છે તે જ શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્તમાં લખ્યું હતું, અને તેના વિશે સ્વ. સાગરે લખ્યું છે :-

૧. મનોમુકુરઃ શ્રંથ બીજો

“સ્વ. બાલાશંકરનું ‘સ્નેહાલાપ’નું કાવ્ય આ જ વૃત્તમાં છે અને જાણીતું છે. શૈલી અને ભાવ બન્નેમાં ઘણું અંશે સમાન છે. બાલાશંકરની ઉન્મત્ત મસ્તી જો કે આ કાવ્યમાં નથી, પણ તેની ચારુતા, તેની મધુરતા, તેની પ્રણયમયતા અને તેની કલા તો આમાં સર્વેશ છે.” એટલે કે, કલાપીએ આ કાવ્ય બાલાશંકર પરથી લીધું એમ જ, પણ નરસિંહરાવની જેમ ‘અપહરણ’ શબ્દ નહિ પરંતુ ખરું જોતાં એ સર્વનું મૂળ ઉપર દર્શાવેલ અંગ્રેજી કાવ્ય છે.

વળી કલાપીના સાહિત્ય ઋણ વિષે બોલતાં એક વસ્તુ જણાવવાની જરૂર છે. કલાપીમાં મહાન કવિઓમાં જ દેખાતી પ્રબળ કલ્પના શક્તિ હતી, એના પુરાવાઓ તેમનાં કાવ્યોમાંથી મળી આવે છે. કાલિદાસને નાયિકાના વિયોગના સંતાપને નાયક ચિત્રદર્શનથી (કે સ્વપ્નદર્શનથી પણ) શમાવી શકતો નથી, એ વિચાર બહુ ગમી ગયો હાગે છે. તે તેમણે ત્રણ જગ્યાએ દર્શાવ્યો છે. ‘મેઘદૂત’માં યક્ષ મેઘ સાથે પોતાની પત્નીને કહાવે છે :

કાઠી તારી છખી રીસછને લાડતી, હું શિલામાં,
પોતાને ત્યાં ચિતરું, ચરણે વંદતો તેટલામાં;
આંસુ આવી નયન ભરતાં, દષ્ટિને રૂંધી લે છે,
ના એવા દે તુજ નયનને, કૂર એવો વિધિ છે.^૧

*

*

*

ઉગ્મગરે નહીં એનો પામું સ્વપ્ને સમાગમ;
આંસુ બહેતાં થવા દેતાં ના ચિત્રે પણ દર્શન.^૨

*

*

*

દરસન થવું સ્વપ્ને શાનું જ ? નિંદ નયો હરે,
વિષમ શરનાં શલ્યો સાલી નિરંતર અંતરે.

૧. શ્રી કીલાભાઈ

૨. શાકુન્તલ : શ્રી બલવંતરાય ઠાકોર

છખી ચિતરવી બહાલીની, તેય દોઈ ન દોઈને,
પૂરી જ કરવા ના દે આંસુ દગે ઉભરાઈને.^૧

આ પ્રમાણે ત્રણ ગ્રંથોમાં કાલિદાસ એક વાત સામાન્યપણે કહે છે કે, નાયક વિયોગનો સંતાપ શમાવવા માટે નાયિકાનું ચિત્ર જોઈ આશ્વાસન લેવા જાય છે, પરંતુ શોકાવેગથી આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે, અને તેથી તે નાયિકાનું ચિત્ર જોઈ શકતો નથી. કલાપી આ કાવ્ય-‘જ્યાં તું ત્યાં હું’-માં કહે છે.

આંસુના પડદા વતી નયન તો મ્હારાં થયાં આંધળાં,
લૂછ્યાં ના પણ ઉજળુ શ્વાસ દિલને અશ્રુ સુકાવી દીધાં.

અહીં પહેલી લીટીમાં કાલિદાસને પ્રિય થઈ પડેલો વિચાર આવે છે, પરંતુ બીજી લીટીમાં કલાપી કલ્પનામાં કાલિદાસના કરતાં પણ એક પગલું આગળ વધે છે. આંખમાં આંસુ આવવાને લીધે પ્રિય વસ્તુનું દર્શન થઈ શકતું નથી, એટલું કહી કાલિદાસ અટકે છે, પરંતુ કલાપી તેથી આગળ વધાને કહે છે કે, પ્રિયતમાનું દર્શન શરૂઆતમાં તો આંસુને લીધે થઈ શકતું નથી; પરંતુ પાછળથી શોકને લીધે જે ઉજળુ શ્વાસોર્ધ્વાસ ચાલે છે તેને લીધે આંખમાંથી આંસુ સુકાઈ જાય છે અને તેથી પ્રિયતમાનું દર્શન થાય છે !

‘હૃદયત્રિપુટી’ કલાપીનું સૌથી લાંબું અને સૌથી મહત્ત્વનું કાવ્ય છે. આ ખંડકાવ્યની અનેક દૃષ્ટિથી તુલના કરી શકાય. તેના વિશે પ્રથમ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તેને કલાપીનું આત્મચરિત કેટલે અંશે મળી શકાય. કલાપીએ જટિલને લખેલા પત્રમાં તેને ‘આ જીંદગીના ઇતિહાસમાં એક મહાન વિક્ષેપથી લખાયેલ કાવ્ય,’ કહ્યું છે. (તા. ૯-૬-’૯૬) આ જ પત્રમાં કલાપી આ અને તેના જેવાં બીજાં કાવ્યોમાં આલેખેલ પરિસ્થિતિને ‘સ્વપ્ન’ કહે છે. આ પત્ર ‘હૃદય-ત્રિપુટી’ લખાયા પછી લગભગ એ મહિને લખાયેલો છે. ‘હૃદય-ત્રિપુટી’ લખાયાની તારીખ છે, ૭-૪-’૯૬.

ત્યાર પછી લગભગ એક વર્ષ પછી સ્વ. કાન્તને કલાપીએ ‘હૃદય-ત્રિપુટી’ની નકલ મોકલતાં તેને કાવ્યને અદ્ભુત ઇતિહાસ તરીકે વાંચવાનું લખ્યું હતું.

“હૃદયત્રિપુટી’ મોકલેલ છે. હું કહેતો હતો તે જ આ. તેને આપ કાવ્ય તરીકે વાંચવા કરતાં ઇતિહાસ તરીકે વાંચશો. કાવ્ય જેવું અહીં તેમાં નથી. એક વૃત્તાંતમાં અમુક સુધારો કરવામાં આવે છે ત્યારે જ કાવ્ય બને છે, તે આમાં નહિ જેવો જ કરવામાં આવ્યો છે. કદાચ તેમાં poetic justice (કાવ્યસહજ ન્યાય) પણ નહીં લાગે. એ વૃત્તાંતમાં એ justice (ન્યાય) હોત તો એ કાવ્યમાં પણ આવત.”^૧

પણ આ કાવ્યને એક રીતે જોતાં ઇતિહાસ ન કહી શકાય. તેમાં બનેલા બનાવોનું જ માત્ર વર્ણન નથી; કવિએ તેમાં કલ્પનાથી ઘણું ઊમેર્યું છે. વળી આ કાવ્ય લખાયા પછી એ વર્ષે કલાપીએ શોભના સાથે લગ્ન કર્યું. કલાપી પોતાનાં શેઠાવાળાં રાણીને ‘રમા’ અને ‘મોંઘીયા’ને ‘શોભના’ કહેતા હતા, તેથી આ કાવ્યને કલાપીનું જીવનવૃત્તાંત જ માની લેવાય તેવું છે. પણ આ કાવ્યના જેવું કલાપીનું જીવન લગભગ થયું એમ કહી શકાય. એટલે કવિએ જ્યારે તે લખ્યું ત્યારે તેમાં પોતાના જીવનમાં બનેલા બનાવોને અદ્ભુત શું બનવું જોઈએ તે લખ્યું છે. સ્વ. કાન્તને ઉપર દર્શાવેલ પત્ર પછી એક અઠવાડિયે કલાપીએ લખ્યું હતું: ‘શેલી મેં દર ની સાલમાં વાંચ્યો હતો. હું ત્યારે તેને સમજી શક્યો નહતો. હું તેના વિચારોમાં અનીતિ જોતો હતો. પણ અહો! સમય ગયો, અનુભવો મળતા આવ્યા અને જે તે પુકારી ગયો છે તેનું તે જ મહારા નશીબમાં લખાયું. હમણાં સાત દિવસ પહેલાં જ ફરીથી એ કવિનાં ત્રણ ચાર કાવ્યો વાંચ્યાં. Epipsychidion [એપિસાઈક્રીડિયોન] તો ખાસ વાંચવું જ હતું, તે વાંચતાં લાગી આવે છે કે, મહારે કાંઈ જ લખવાની જરૂર નથી. પણ એ હૃદય કરતાં આ હૃદયનું દર્દ વિશેષ વિષમ હોય તેમ

લાગે છે. તેટલું જ તેનાથી જુદું કહેવાનું છે.' (૧૧-૧૨-'૯૭). અહીં જેમ કલાપીએ શેલીનું કાવ્ય 'એપિસાઇડીઝીઓન' વાંચ્યું નહતું છતાં તેના જેવા વિચારો અગ્રણતાં જ 'હૃદય-ત્રિપુટી'માં આવી ગયેલા છે, તેવી જ રીતે 'હૃદય-ત્રિપુટી'માં જે વિચારો કલાપીએ લખ્યા છે અને તેને પરિણામે થતા બનાવો વર્ણવ્યા છે, તેવું કલાપીના જીવનમાં પણ કેટલેક અંશે બની આવ્યું.

સ્વ. કાન્ત ઉપર લખેલા લાંબા પત્રમાં કલાપીએ પોતાનો જીવન-વૃત્તાંત લખ્યો છે, તે કેટલેક અંશે 'હૃદય-ત્રિપુટી' આત્મકથા છે, તે સમજવામાં ઉપયોગી થાય તેવો છે.

તે વૃત્તાંત વાંચતાં લાગશે કે, 'હૃદય-ત્રિપુટી'માં કલ્પનાના અંશો કેટલા મોટા પ્રમાણમાં ભળેલા છે. આ સંબંધમાં જાણવું ઉપયોગી થઈ પડશે કે, કલાપીના મિત્ર સ્વ. સંચિત્ પણ 'હૃદય-ત્રિપુટી'ને 'કલ્પનામિશ્રિત કાવ્ય' કહે છે.^૧

ખીજે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ કાવ્યનાં પાત્રોના મનમાં અને આચરણમાં જે દેખાય છે તે પ્રેમ છે કે કામવાસના? પણ આવો પ્રશ્ન કરનારને અગાઉથી જ કલાપીએ કહી મૂક્યું છે કે 'પ્રેમમાં બધી નીતિ સમાઈ જાય છે.'

પણ શેલીના જે કાવ્યનો ઉલ્લેખ કલાપીએ ઉપર કર્યો છે તેમાં તેવું નથી. શેલીનો પ્રેમ સૂક્ષ્મ (Platonic Love) હતો.

શેલી, અને કલાપીના 'હૃદય-ત્રિપુટી'ના વિચારને પણ મળતું બાણું યુરોપીય સાહિત્યમાં મળી આવે છે. આ જાતના સાહિત્યનો ટૂંકો પરિચય જીવનનાં દૃષ્ટાંતો સાથે આપતાં એક જર્મન લેખકે^૨ લખ્યું છે કે એક જ સ્ત્રી અને એક જ પુરુષ વચ્ચેના લગ્નથી સંપૂર્ણ એકતા સાધવાનું કામ અત્યંત કઠિન છે.

૧. કલાપીની પત્રધારા

૨ Ivan Bloch: The Sexual Life of Our Time

પણ અહીં જુદાં જુદાં દર્શાવે આપી બેખક છેવટે જે નિર્ણય પર આવે છે તે ખાસ જાણવા લાયક છે. તે કહે છે કે, આવાં દર્શાવે પરથી એવું અનુમાન કરવાનું નથી કે, માણસે નિરંકુશ બની જવું; પણ એક પતિવ્રત અને પત્નીવ્રતના હિચ્ચ આધ્યાત્મિક આદર્શને પહોંચનાર વ્યક્તિઓ કેટલી બધી મહાન છે તે સમજવાનું છે.

કલાપીની માન્યતા, ઉપર લખ્યું તે બેખકના અને શેલીના કરતાં પણ જુદા પ્રકારની હોવાનું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે, કલાપી અનેક સ્ત્રી-લગ્નની પ્રધાના અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી હિમાયતી હતા, એટલે તેમને આમાં કાંઈ જ અનીતિ જેવું લાગે નહિ. એક પત્નીવ્રતની માન્યતાવાળા ખ્રિસ્તી ફિલ્સૂફ સ્વીડનબર્ગના વિચારો ઉપર વિવેચન કરતાં કલાપીએ પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. સ્વ. સર રમણભાઈને તેમાં 'સુરસિંહજીનું ઠાકોરપણું કાયમ રહેલું'¹ અને 'રજપુત રાજની સાંસારિક ભાવના તેમને છોડી દઈ શકી નથી' એવું જણાય છે. પણ કલાપીના આ વિચારોમાં 'ઠાકોરપણું' અથવા 'રજપુત રાજની સાંસારિક ભાવના' કરતાં કાંઈક વધારે છે કયા હેતુઓથી કલાપી 'હૃદય-ત્રિપુટી'માં ત્રણ હૃદય ઐક્યની કથા કહેવા પ્રેરાયા, અને જીવનમાં પણ શાથી તેમણે સર્વસ્વના ભોગે આવું સાહસ ખેડવાનું યોગ્ય ધાર્યું તે 'સ્વીડનબર્ગના ધર્મ વિચાર'-માં વિસ્તારથી અને ઘણી નિખાલસરીતે દર્શાવ્યું છે.

આ સર્વ પ્રશ્નોના કરતાં વધારે મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે, કે કાવ્ય તરીકે 'હૃદય-ત્રિપુટી'નું મહત્ત્વ કેટલું. તે વિશે અત્યાર સુધી ઘણાં બેખકોએ જુદા જુદા અભિપ્રાયો આપ્યા છે, પણ સાચો અભિપ્રાય તો દરેક વાંચકે જાતે જ બાંધવો જોઈએ. છતાં વિવેચક તરીકે દુરા-રાધ્ય મનાતા સ્વ. નરસિંહરાવનો આ કાવ્ય વિશે કેવો અભિપ્રાય છે તે જાણવું કદાચ ઉપયોગી થઈ પડશે. તેમણે કલાપી વિશે અભિ-પ્રાય દર્શાવતાં લખ્યું છે :

૧ 'જયંતી વ્યાખ્યાનો'

“માત્ર, ‘હૃદય-ત્રિપુટી’ અને હેવા જ સ્વરૂપમાંથી ઉદ્ભવ પામેલાં પાંચ છ કાવ્યો, એ જ આ કવિની કીર્તિના પાયારૂપ હું માનીશ; પછી ભલે ક્ષણસ્થાયી કાવ્યોમાં અન્ય જનો મેળ મળે. ‘હૃદય-ત્રિપુટી’ કાવ્યમાં પ્રેમની જાતિના પ્રશ્નનું અવલોકન કરવાનું અહિં પ્રયોજન નથી. આપણે તો એ કાવ્યમાં પ્રગટ થતી અપૂર્વ કલારચના જ જોવાની છે, અને એ દૃષ્ટિએ અપૂર્વ છે. કલામય રચના છતાં તેમાં કૃત્રિમતા નથી, ભાવપ્રવાહ કેવળ સ્વાભાવિક સ્રોતમાં વહે છે.”^૧

કલાપી ‘કવિ’ કે ‘સ્નેહી’ એ પ્રશ્ન એક વખત ગુજરાતી સાહિત્યમાં જુરસાથી ચર્ચાતો હતો એ અત્યારના વાંચકોને નવાઈ પમાડે તેવું છે. પણ ‘કવિ’ અને સ્નેહી’ એ ‘સ્ત્રી’ અને ‘પુરુષ’ જેવા incommensurable શબ્દો નથી. એક વ્યક્તિ કવિ અને સ્નેહી બન્ને હોઈ શકે. ‘કલાપી કવિ હતા કે સ્નેહી?’ એમ પૂછવાને બદલે કલાપી કવિ હતા કારણ કે તે સ્નેહી હતા અને સ્નેહી હતા કારણ કે તે કવિ હતા, એમ સમન્વય કરીને સમાધાન ન મેળવી શકાય ?

પણ, કલાપીએ કવિ ગણાવાની કે કવિ તરીકેની કીર્તિની કદીએ દરકાર કરી ન હતી એ હકીકત છે. પોતાનાં કાવ્યોને કલાપી ‘કવિતા’નું નામ આપવાની ના જ કહે છે. અખાએ પોતાને કવિ નહિ પણ જ્ઞાની ગણવાનું કહ્યું છે અને આપણે તેને જ્ઞાની કવિ અખો કહીએ છીએ, તેમ કલાપીને પણ ‘સ્નેહી કવિ કલાપી’ કહીએ તો ?

કલાપી પોતાનાં કાવ્યોથી કદી સંતોષ પામતા ન હતા તે જ દર્શાવે છે કે તે સાચા કલાકાર હતા. કારણ કયો સાચો કલાકાર પોતાની કૃતિથી સંતોષ પામે છે ? છતાં કલાપીનાં કાવ્યોએ ૪૦ વર્ષથી ગુજરાતની કવિતા વાંચનાર આલમને વશ કરી છે. લાઠીના નાનકડા રાજ્યના રાજવીએ ગુજરાતી કવિતાપ્રદેશમાં મોડું સ્થાન

મેળવી લીધું છે. અને કીર્તિ તરફ અંપૂર્ણ ઉપેક્ષાવૃત્તિ સેવનાર આ સ્નેહી કવિને અક્ષય કીર્તિ વરી છે.

કલાપીનાં સર્વાનુભવરસિક દેખાતાં કાવ્યો પણ ઊંડી દષ્ટિથી જોતાં સ્વાનુભવરસિક માલૂમ પડે છે. પણ કલાપી પોતે જ કહે છે: ‘સ્વાનુભવરસિક કવિ અને સર્વાનુભવરસિક કવિમાં હું બહુ ભેદ જોતો નથી.’^૧ કલાપીનાં પ્રકૃતિ વર્ણનનાં કાવ્યોમાં પણ મોટે ભાગે તેની પોતાની જ સ્થિતિનું વર્ણન હોય છે; અને તેમનાં અંડકાવ્યો તેમની પોતાની જ કથા દેખાય છે. ભરત મૃગયાળને ઉછેરતાં આસકિતમાં પડ્યો, તે જ પ્રમાણે કલાપીનો એક બાળિકા પ્રત્યેનો વાતસલ્યભાવ દાંપત્યપ્રેમમાં પરિણમ્યો.

‘રમાડ તેને પણ લુપ્ત ના થજે’ એ પ્રાચીન રાજર્ષિને અપાયેલી સલાહ અરું જોતાં આ અર્વાચીન રાજર્ષિ પોતાની જાતને જ આપે છે. ‘વીણાનો મૃગ’ એ કાવ્યમાં મૃગ, કન્યા અને પિતાની ત્રિપુટીની વાત આવે છે તે ‘હૃદયત્રિપુટી’ની જ કથા છે.

‘વહાલાં હાય અરે અરે જગતમાં વહાલાં ઉરો ચીરતાં,
બૂલોની જ પરંપરા જગત આ આખું દીસે છે પિતા’.

અને—

કલા છે ભોજ્ય મીઠી તે ભોઠતા વિણ કલા નહિ,
કલાવાન કલા સાથે ભોઠતા વિણ મજે નહિ.

એ આ કાવ્યનું રહસ્ય કલાપીના પ્રેમજીવનનું પણ રહસ્ય છે.

‘બિલ્વમંગળ’ માં નાયક પ્રિયાપ્રેમમાંથી પ્રભુપ્રેમમાં ચઢે છે તેની કથા છે. તેમાં પ્રિયાપ્રેમ અંખતા કલાપી આ પ્રેમની નિંદા કરે છે, તે આશ્વાસન માટે કરાતી જ ‘દ્રાક્ષ ખાટી છે’ ન્યાયની અપ્રાપ્યની જ નિંદા છે. મણિલાલ ઉપરના પત્રમાં કલાપીએ લખ્યું

૧ કાન્તને પત્ર તા. ૧૪-૧-૯૮

‘કલાપીના પત્રો’

છે : ‘ગીતાનો ત્રીજો અધ્યાય મહે હમણાં જ શરૂ કર્યો...કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય—થી ૧ શરૂ થતો છટો શ્લોક એ શું મહારા પર અને મહને લાગે છે, કે દુનિયાના મહોટા બાગ પર એક સખત ઝપાટો નથી ? અને પછી તુર્ત જ એ મહા યજ્ઞનો વિચાર ! એ યજ્ઞ ! હું કોઈ પણ રીતે, મહને તે વાંચ્યા પછી શું થાય છે, તે સમજાવી શકતો નથી ! કેટલી બધી પામરતા ! અને એથી પણ વધારે કેટલો બધો સ્વાર્થ ! અને એ બધું હૃદયમાં સળગી ઊઠતાં, તે એક મહોમાં—પ્રભુ જાણે— કેટલી બધી આસક્તિ ! આપ જે રથુલની વાત સમજાવવા માગો છો તે ગીતાના થોડા શ્લોકે મને સમજાવી છે. મને દીન બનાવી દીધો છે.....જે શરીર વૃદ્ધ થઈ જશે તેમાં આત્માના પ્રેમથી જૂદી જ એવી—પણ મહારા હૃદયને—રથુલ કહો કે જે કહો તે—કેટલી બધી લાગણી છે !^૧

‘બિલ્વમંગળ’ માં નાયિકાના મુખેથી કહેવડાવ્યું છે :

‘મહારા બહાલા ! સુર ! હૃદયથી, દાસ તું ધ્રિણો થા.’^૨

અહીં ‘સુર’ નો અર્થ માત્ર સુરદાસ લેવાને બદલે ‘સુરસિંહ’ પણ કેમ ન લખ્યો ?

‘બરત’ વિશે કલાપીએ કહ્યું છે તે જ પ્રમાણે તેમના વિશે પણ કહી શકાય કે—

૧. કર્મેન્દ્રિયો નિરોધી જે મનથી સ્મરતો રહે,
વિષયોને, વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારી ગણાય તે.

૨. સરખાવો :

શું છે હુંમાં ? સુખરૂપ તને દેહ આ ના થવાની,
બહાલા, તેને મરણ પછી તો કાષ્ટમાં બાળવાની.—‘બિલ્વમંગળ’.

૩. કલાપીનું કાવ્ય ‘સુદર્શન’ માં ‘તુલસી’ ના મથાળા નીચે પ્રસિદ્ધ થયું હતું. કાન્તે ‘કેકારવ’ માં તેનું નામ ફેરવી ‘બિલ્વમંગળ’ મૂક્યું, કારણ એમાં વર્ણવેલ પ્રસંગ તુલસીદાસના કરતાં બિલ્વમંગળના જીવનને વધારે મળતો છે. આ સમયે કાન્તે મૂળની ‘મહારા બહાલા

‘રામ ને ત્યાગની વચ્ચે હૈયું એ ઝુલતું હતું,’ અને છેવટે એ હૈયું ‘ખિલ્વમંગળ’ની માફક રાગ છોડી લાગ સ્વીકારવા તૈયાર પણ થયું હતું, એટલામાં તેના મહાન માલિકનું અવસાન થયું.

આવી જ રીતે કલાપીનો ‘હમીરજી’ લેખકની પ્રતિકૃતિ છે એમ ખતાવી શકાય,

કલાપી કવિ તરીકે જેવા સફળ હતા તેવા જ ગદ્યલેખક તરીકે પણ હતા. તેમની પ્રથમ કૃતિ ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ વિશે શરૂઆતમાં કહી ગયા. તેમની અન્ય સફળ ગદ્યકૃતિઓ એટલે તેમના ‘સંવાદો’, ‘સ્વીડનબર્ગના ધર્મવિચાર’ અને તેમના પત્રો ‘સંવાદો’ માં પણ તેમની આત્મકથાનાં અંશો આવે છે. ‘સ્વીડનબર્ગના ધર્મવિચાર’ માં પણ તેમણે પોતાના પ્રશ્નને જ મધ્યરથ રાખીને ચર્ચા કરી છે. પણ તેમના પત્રો તો તેમની અપ્રાપ્ત આત્મકથાનું^૧ જ સ્થાન લે તેવા છે. તે દ્વારા તેમના આ મહાન હૃદયમાં અવગાહન કરી વાંચક અલૌકિક પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરે છે. સંતના હૃદય જેવું પાવનકારી ખીજું તીર્થ કયું છે ?

હૃદય ! તુલસીદાસે તું રામનો થા ’ એ પંક્તિ પણ ફેરવીને ઉપર પ્રમાણે મૂકી. પણ મહારા વક્તવ્યમાં આથી કંઈ જ ફેર પડતો નથી. ‘તુલસી’ કહીને પણ કવિ પોતાની જાતને જ સંબોધતા હતા, અને ‘કાન્ત’ ના ફેરફારથી તેમાં શ્લેષ આવ્યો.

૧. ‘હું autobiography (આત્મજીવન) હાલ લખું છું.’ કાન્તને પત્ર (૧-૮-૧૯૭) ‘કલાપીના પત્રો’

પ્રકરણ નવમું

કલાપીનું વ્યક્તિત્વ

ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સમજવામાં જેમ ‘અંધહસ્તીનો ન્યાય’ પ્રવર્તે છે તેમ જ મહાન વિભૂતિઓને સમજવામાં પણ બને છે. પહેલ પાડેલા હીરાની જેમ આ માનવરત્નોને પણ અનેક દષ્ટિબિંદુઓમાંથી અવલોકીએ તો જ તેમનું સાચું મૂલ્યાંકન કરી શકાય.

કલાપી સ્નેહી કવિ હતા એમ ગયા પ્રકરણમાં કહી ગયા. સ્વજન તરીકે તેમણે પોતાનો સ્નેહ પોતાની પત્નીઓને, ભાઈને અને સંતાનોને આપ્યો. નાનાભાઈ વણુભા-કુમારશ્રી વિજયસિંહજી-ઉપરના પત્રોમાં અંધુસ્નેહનું દર્શન થાય છે. સંતાનોના અભ્યાસ અને વિવાહનો પ્રશ્ન તેમની વૈરાગ્યની ભાવનાને પણ અમલમાં મૂકતાં વિલંબ કરાવે છે. પત્નીઓને ન્યાય આપવા તેમનો સતત પ્રયાસ હતો. રમા પ્રત્યેના પ્રેમ વિશે પાછળ વિસ્તારથી આવી ગયું. પછીથી તે ફરજનો પ્રેમ બન્યો ત્યારે શોભના પ્રત્યે પ્રેમની ફરજ અનિવાર્ય બની. અને એક જવાબદાર પતિ પ્રણયવીરની ભાવના વચ્ચે સમન્વય સાધવા તેમણે ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો.

મિત્ર તરીકે તેમણે અનેકને અમૃત પાયાં. મણિભાઈ તરફ તેમના જીવનપર્યંત ગુરુભક્તિનો અખંડ સ્રોત વહેવડાવ્યો અને પ્રજા તરફના વાતસલ્યભાવથી પ્રેરાઈને સ્વભાવ વિરુદ્ધ પણ, મરણપર્યંત રાજ્યની જવાબદારી ઉઠાવી.

આવી કૌટુંબિક, રાજકીય અને મિત્ર તરીકેની ફરજોની વચ્ચે સતત રોકાયેલા રહીને પણ તેમણે અખંડ સાહિત્યોપાસના કરી.

તેમણે ઘણું વાંચ્યું હતું અને લખ્યું પણ ઓછું નથી. કવિતા, નવલકથા, સંવાદ, પ્રવાસવર્ણન, પત્રલેખન અને સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં તેમણે સફળતાપૂર્વક સતત લેખની ચલાવી હતી.

કવિ, લેખક, વીરપ્રણયી, ઉદાર મિત્ર, દયાળુ રાજ્યકર્તા અને વિશાળ દષ્ટિના સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના સતત અભ્યાસી ઉપરાન્ત કલાપી સાહસિક, સૌંદર્યપરીક્ષક અને વિચારશીલ પ્રવાસી હતા. પણ સૌથી વધારે યાદ રાખવા લાયક એ છે કે કલાપી એક જીવંત વ્યક્તિ હતા અને સનમના સાચા શોધક હતા.

કલાપીનું વ્યક્તિત્વ તેમના પત્રોમાંથી ખાસ જાણી શકાય છે; છતાં કલાપીના હૃદયનું વર્ણન તો તેમણે પોતે જ માત્ર બે પંક્તિમાં બરાબર આપી દીધું છે:

હતું તેનું હૈયું કુસુમ સરખું કોમળ અને,
હતો તેમાં દૈવી પ્રયત્નરસ મીઠો ટપકતો.

હૃદય આવું કોમળ હોવા છતાં કલાપી જાતે, અત્યારના કોઈ શહેરી યુવક કવિ જેવા, કોમળ ન હતા. તે કદાવર અને બલવાન કાયાવાળા ક્ષત્રિય હતા, અને ગીરના સિંહની ભેટ લેવા માટે છેક તુલસીશ્યામ જતાં એક વખત જંગલમાં સંગાથ છોડી દઈને, એકલા નીકળી પડ્યા હતા.^૧ ‘પેપર એજ’ની રમતમાં ૨૪ માર્ચલ દોડીને ૨૦ મિનિટ અગાઉથી મોકલેલા જમાદાર અને બે સવારને પકડ્યા હતા.^૨ દોડવાની કસરત તે નિયમિત રીતે કરતા, અને તેમના નાના ભાઈ વિજયસિંહજીને પણ આ કસરત કરવાની સલાહ એક પત્રમાં આપી છે. ઘોડેસવારીનો તેમને ઘણો શોખ હતો અને ૨૪ માર્ચલ દોડ્યા પછી ત્રીસ માર્ચલની ઘોડેસવારી કરવામાં તેમને આનંદ આવતો.

બહારની રમતમાં ટેનિસ અને ઘરની રમતમાં શેતરંજ તેમને બહુ પ્રિય હતી.

૧ કલાપી પરિચય, ભાનુશંકર ઓઝા (કલાપી રમારક અંક: કીમુદી)

૨ ‘શ્રી. કલાપીની પત્રધારા’ પૃ. ૧૫૦-૩ એનન પૃ. ૪૭૨.

તે સ્વભાવથી જ વૈરાગ્યવૃત્તિવાળા હતા, છતાં સંસારના આનંદો રસથી માણતા. મુંબઈમાં નાટકો જોઈ ‘ગુજરાતી’ અને ‘મોરખી’ નાટક મંડળાઓની સરખામણી કરતા. સંગીત પૂરા શાખથી સાંભળતા અને સિતાર તથા ખીન વગાડતા.

જન્મથી રાજા અને સ્વભાવથી ‘રાજા માણસ’ હતા એટલે ખાવા ખવડાવવામાં પણ કેમ મોજ ન માને? રમાએ પોતાના વિયોગમાં મદિરાપાન બંધ કરેલું તેમને સગાંઓ અને સખીઓનો આગ્રહ હોય તો શા માટે એમ ન કરવું, એમ સલાહ આપે છે. અને પોતાને માટે મણિભાઈને પૂછે છે કે ‘મદિરાપાન મેરમેરિઝમ વખતે નહિ પણ પછીથી કરવામાં કાંઈ અડચણ છે? કેમકે તે શરૂ થયું છે, અને આવતી હતાશણીએ તેને છેલ્લી સલામ કરવી છે.’ આર્યાવર્તના પ્રવાસ દરમ્યાન માંસાહાર અને મદિરાપાનનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને વચ્ચે પણ ત્યાગ કર્યો હશે એમ લાગે છે. અને અહીં તો વળી છેલ્લી સલામની વાત લખી છે. કલાપી ભોગની વચ્ચે પણ કેવી સતત ત્યાગની ઝંખના સેવતા હતા તે આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. તે જ પ્રમાણે, આ પરથી, મણિભાઈની માફક તેમના આ શિષ્ય પણ મેરમેરિઝમ-પ્રાણુવિનિમયના નાદે પણ ચઢ્યા હશે એમ લાગે છે.

મણિભાઈ ગટૂલાલજી પાસેથી શીખેલા તે પાક બનાવીને મોકલતા ને કલાપીને તે બહુ સરસ લાગતો. વળી દરબારશ્રી વાજ-સુરવાળાને, પૂર્ણચંદ્રોદય તો નહિ પણ, મધ્યમ વર્ગનો ચંદ્રોદય તેના અનુપાન સાથે મોકલવાનું લખે છે, જેથી જિંદગીમાં એવા પદાર્થનો ઉપયોગ પણ એક વખત કરાય.^૨

ખીડી તો સુરસિંહજીને અતિશય પ્રિય હતી, અને તે માટે ‘ખીડી અને ખીડી પીનારો’ નામનું કાવ્ય પણ તેમણે લખી નાખ્યું છે.

કોઈ પણ સાચો મહાપુરુષ હાસ્યરસથી વંચિત હોતો નથી, તે પ્રમાણે કલાપીમાં પણ આ રસ સારા પ્રમાણમાં હતો. તેમના પત્રોમાં

તેનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળે છે. આનંદરાય દવેને તેઓ ધી પીવાની સલાહ આપે છે. ઉપર ધીના લાકુ ચઢાવીને ખૂબ જીંધવું, અને નહિ તો ઇચ્છા હોય તો લાડીની પાડોશમાં જ આવેલ બમસરાનો ચોક્કાળ મોકલી આપવા પણ તેઓ તૈયાર હતા.^૧

સરદારસિંહજીએ કાંઈ મંગાવવાનું લખ્યું હશે તેના જવાબમાં કલાપીએ ભમરડો લેતા આવવા કહ્યું અને તે નહિ તો પછી તેમના પ્રેક્ષિસરના છોકરાંને આપતા હતા તેવું દીવાસળીનું બાકસ પણ ચાલશે.^૨ અને, આ જીડી ચિંતા અને ગંભીર ચિંતનમાં મગ્ન રહેનાર રાજવી કવિ કોઈ વાર રમૂજમાં આવી જઈ આવાં વિનોદી જોડકણાં પણ જોડતા:

ભોજન આજ જમ્યા જે અમો,^૩ તેનું વર્ણન સુણજો તમો:
બાળાં બહેને કાધું શાક, શું સુંદર છે તેનો સ્વાદ !
સાકરની રોટી જે સાર, તેમાં તરદી લીધી અપાર;
માજીએ પ્રેમે પીરસ્યું. તેથી સ્વાદ વિશેષે ગણું,
મોકલશે હવે ચંદન ગ્રાણુ, તેનાં શું હું કંઈ વખાણુ !
ચોપડજે પહેલાં તે તું, શેષ રહેલ લગાડીશ હું.
વિજયાનું પછી થાશે પાન, પ્રિય દર્શનનું મળશે ભાન;
સાંજે દેવી દર્શન થાય, દૂર દુઃખ વિપત્તિ જાય.

૪ કલાપી એટલા બધા પ્રેમાળ હતા કે કોઈને વઢવું પડે તો સામા માણસને દુઃખ થાય તેના કરતાં તેમને પોતાને જ વધારે દુઃખ થતું હતું, અને તેથી જોને વઢવું પડ્યું હોય તેના કરતાં તેમને પોતાને જ વધારે શિક્ષા થતી હતી. તેથી તે જે કાંઈ કહેવું હોય તે લખીને જ આપતા. અને^૫ ન છૂટકે જ મોંની વાત રાખતા. તેમણે પોતાને માટે સિદ્ધાંત રાખ્યો હતો કે ‘ઠાન આંખ ઉઘાડા અને મ્હોં બંધ.’ પછીથી કેટલાક અનુભવોને પરિણામે તેમને આ સિદ્ધાન્તમાં ફેરફાર

૧ ‘શ્રી કલાપીની પત્રધારા’ પૃ. ૩૮૫   ૨ એજન, પૃ. ૩૧૪

૩ રાજબા સાહેબ (રમા)ને પત્ર: ‘શ્રી. કલાપીની પત્રધારા’

૪. ‘શ્રી. કલાપીની પત્રધારા’ પૃ. ૩૧૮   ૫. એજન, પૃ. ૨૪૩

કરવાની જરૂર લાગી હતી, અને કોઈને ગુલાબના ફૂલથી પણ ન મારનાર કલાપી લાકડીનો ઉપયોગ કરવાના વિચાર ઉપર આવ્યા હતા. એ બુદ્ધાવતાર પછી કલ્કી અવતાર ધારણ કરવાનું કામ તેમને વિચારમાં મુશ્કેલ લાગતું ન હતું, પણ આ પ્રમાણે તે કરી શક્યા ન હતા. છેવટે તેમને લાગ્યું કે પોતે ભવ્ય સ્વપ્નાં જોનાર જ હતા.

પણ કલાપીના પોતાના એકરારો ઉપરથી જ કોઈએ તેમનું ઓછું મૂલ્યાંકન કરતું જોઈએ નહિ. દરેક મહાપુરુષમાં પોતાની ભૂલો જોવાની દષ્ટિ અને તે પ્રકટ કરવાની હિમ્મત હોય છે, પણ તેથી જેમનામાં આવી દષ્ટિ કે હિમ્મત નથી એવા સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં તે ઊતરતા યની જતા નથી.

માત્ર છવીસ વર્ષની વયમાં કલાપી ભરપૂર જીવન જીવી ગયા, છતાં તેમનું હૃદય તો હમેશાં વૈરાગ્ય તરફ જ ખેંચાયા કરતું હતું. ૧૮ વર્ષની યુવાન વયના આ રાજવી કવિનું પ્રથમ કાવ્ય ‘ફકીરી લાલ’ વિશે હતું. અને છેલ્લું કાવ્ય હતું ‘આપની યાદી’. વૈરાગ્ય દશા તરફ સ્વાભાવિક અભિરુચિવાળા આ મુમુક્ષુની દષ્ટિ આઠ વર્ષમાં જ એવી દિવ્યતાને પામે છે કે તેમની નજર જ્યાં જ્યાં ઠરે છે ત્યાં ત્યાં તેમને પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્માનાં દર્શન થાય છે.

કવિ નાનાલાલે લખ્યું છે : ‘ગુર્જર સાહિત્યરસની વાટિકામાં એમની (કલાપીની) યે રસ દેરી છે, અને એ દેરીમાંના એ દેવ અને એ દેવની દેરી ઉભય પોતાનાં તેજોબળ ને પ્રતાપ પ્રતિભાથી સુપ્રખ્યાત છે.’ એ ખરી વાત છે, પણ સાહિત્યવાટિકામાં અનેક દેવો અને દેરીઓ છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષમાં દેખાયાં છે અને અદશ્ય થયાં છે; પરંતુ સુરતાની વાડીના આ મીઠા મોરલાને એવો કાંઈ જ ભય નથી. કારણ તેમનું સાચું મંદિર જમાના-જમાનાના ગુજરાતી યુવક યુવતીઓનું હૃદય છે. જ્યાંસુધી યુવાનો છે અને પ્રેમ છે, ત્યાંસુધી ‘સ્નેહસાગરમાં પ્રપાત પામેલો સુરસિંહ’ અમર છે.

તેમનો કવિ આત્મા અમર છે અને આ લોકમાં અમર આત્મા

મૂકી જનાર આ સ્નેહી કવિનો રસાત્મા, તેણે ગાયું છે તે પ્રભાણે,
દિવ્યધામમાં પણ પ્રણયના તાજથી વિભૂષિત બની વિલસતો હશે.

છે ખાક ચોળા છાપ મારી ઇશ્કની જેને દિલે,
દાખલ થતાં તેને બેહિસ્તે રોકનાઈ કોણ છે ?
જો કે લમોને વારશે, કેઈ લમોને પૂછશે,
તો ઇશ્કની ફૂંકે લમારા લાખ કિલ્લા તૂટશે.^૧

અથવા, મસ્તકવિએ ગાયું છે તેમ, આપણી આસપાસ જ આ
કુદરતના બાંધવ કવિનાં દર્શન આપણને નિરંતર નથી થતાં ?

વિશાળ ઉર તાલડે આ ઝ્યોમમાં વહે;
મુખ પ્રસન્નતા ભર્યું દિગંતમાં વહે.
ચંદન વિટપમાં વહે આમોદ અંગનો,
કલ્પવૃક્ષ માંહિ તારી સાધુતા વહે.
ગભીર ઉદ્ધિને સ્વરે ગંભીર તું-ધ્વનિ
તારી મોજ લહરી એની લહરીએ વહે.
પુનમચંદ્ર માંહિ તારા ભાલનું અમી,
ત્રિવિધ તાપને લમેશ ઠારતું વહે.
તારો દષ્ટિપાત જોઈ વીજળી મંહી,
પાપ અબ્રમાળ અસીવીજ તું વહે.
વહે છે તારો સ્નેહ અવિચ્છિન્ન ઝરણમાં,
સુર સરિતમાં પૂનિત સત્ત્વ તુજ વહે.
સરોજ માંહિ ઉઘડે મૃદુ તારી આંખડી,
ગુંજારવ તારો ભૂંગ ગાનમાં વહે.
લીલમનો જમો જડેલ તુણ રાજી આ,
મયૂરપીચ્છે મુગટકળા કેડી જો ! વહે
શું કયું ? જ્યાં જ્યાં મૂકું છું નેત્ર માહરાં
તુજ સ્વરૂપ ત્યાં ત્રિલુ ઉદય થઈ વહે.^૨

શુ. વ. સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં છપનચાં (કાળા અક્ષરમાં છાપેલાં પુસ્તકો અત્યારે મળે છે)

૧. અકબર	૦-૮-૦
૨. અકબર ચરિત્ર	૦-૮-૦
૩. અશોક ચરિત્ર	૦-૧૨-૦
૪. આપણા કવિઓ ભા. ૧	૧-૦-૦
૫. આલ્ફ્રેડ ચરિત્ર	૦-૫-૦
૬. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર	૦-૧૨-૦
૭. હઘોગી પુરુષો	૦-૪-૦
૮. એલિફન્ટાઇન, માઉન્ટ રેટ્ટમર્ટ	૦-૧૨-૦
૯. કલાપી	૦-૧૪-૦
૧૦. કવિચરિત્ર ભા. ૧	૧-૦-૦
૧૧. કવિચરિત્ર ભા. ૨	૧-૦-૦
૧૨. કુમારી કાર્પેન્ટર	૦-૩-૦
૧૩. ભવજીદાદાજી ચૌધરી	૦-૨-૦
૧૪. ડિમોસ્થનિસનું ચરિત્ર	૦-૨-૦
૧૫. ધાર્મિક પુરુષો	૦-૪-૦
૧૬. નાઇટિંગલ, મિસ ફ્લોરેન્સ	૦-૪-૦
૧૭. નાથાશંકર શાસ્ત્રીનું છપનચરિત્ર	૦-૪-૦
૧૮. નાગાંકિત નારીઓ	૦-૪-૦
૧૯. પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર	૦-૩-૦
૨૦. પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓનાં ગુણકીર્તન	૦-૪-૦
૨૧. પ્રેસિડન્ટ લિંકનનું ચરિત્ર	૦-૧૨-૦
૨૨. ક્રાન્સિસ બેકનનું ચરિત્ર	૧-૪-૦
૨૩. ફાર્બસવિરહ અને છપનચરિત્ર	૧-૪-૦

૨૪. બેન્જમિન ફ્રેંકલિન	૨
૨૫. બોધક ચરિત્ર	૦-
૨૬. રા. સા. લોગીલાલ ભાણુવલ્લભદાસનું છપનચરિત્ર	૦
૨૭. રણજીતસિંહ	૦-
૨૮. રમાબાઈ રાનડેનું છપનચરિત્ર	૦
૨૯. રાભ રામમોહન રાય	૧-
૩૦. લૉડ લૉરેન્સ	૦
૩૧. શહેનશાહ પંચમ જયોર્જનું ચરિત્ર	૦
૩૨. શહેનશાહખાનુમેરી	૦-૧-
૩૩. શુકતારક (નવલ- રામ લક્ષ્મીરામનું છપનચરિત્ર)	છપાય
૩૪. શ્રીશારદાદેવી	૧-૦
૩૫. સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ	૦-૪
૩૬. સર વિલિયમ વૉલેસ	૦-૨
૩૭. સર સંયદ એલેમન્ટુ ચરિત્ર	૦-૮
૩૮. સીતા-દમયંતીનાં આખ્યાન	૦-૨
૩૯. સ્ત્રીબોધક સતીચરિત્રો	૦-૩
૪૦. હરિવલ્લભદાસ શેઠનું ચરિત્ર	૦-૬
૪૧. હિંદનાં મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ	૦-૬
૪૨. હેન્રી ફોર્સેટનું છપન ચરિત્ર	૦-૧૫

